

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ  
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ  
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ.: «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ»

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ

«Παληπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων:  
Το μοναρχικό παρακράτος στην Ήπειρο, 1916-1917»

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ  
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ  
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ.: «ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ»  
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ  
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΓΕΩΡΓΑΚΗΣ

«Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων:  
Το μοναρχικό παρακράτος στην Ήπειρο, 1916-1917»

Εξεταστική Επιτροπή:

Στράτος Δορδανάς: Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών & Ανατολικών  
Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Άννα Μαχαιρά: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο  
Ιωαννίνων

Λήδα Παπαστεφανάκη: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας,  
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

Μέναν Τούρκοι εκεί. Πρωί, αχάραγα, μας  
ξυπνάει ο χότζας, ιμπί-αλά-μπιμπί. Λέω,  
ντάξ' θα σταματήσει. Αλλά δώσ' του ο  
πούστης κι όλο δυνάμωνε. Ιμπί-αλά-μπιμπί  
και ιμπί-αλά-μπιμπί. Έτσι είσαι; λέω. Όπως  
ήμουν ξαπλωτός, γυρνάω, πιάνω το όπλο και  
μπαμ του ρίχνω μία. Και τον βλέπεις,  
Γιωργάκη, πάρ' τον κάτω σαν πουλάκι. Έτσι  
ε, δίχως να σηκωθεί καθόλου, καλά, ήμουν α-  
σκοπευτής από τους πρώτους.

Τον ρώτησα τότες. Του λέω έτσι να τον  
πειράξω ρε μπαρμπα-Κώτσο, όλο γι' αυτά  
μιλάς. Τόσο πολύ σου λείπουνε; Τόσο τα  
λαχταράς; Έσκυψε και μου λέει: Πιο κι από  
γυναίκα.

Δημοσθένης Παπαμάρκου, Γκιακ.  
Διηγήματα, Εκδόσεις Αντίποδες, Αθήνα  
2018, σ. 78

..κι ας μπουν Κομιτατζήδες και μες τον  
Παρθενώνα  
Φθάνει να μη σας φέρουν και πάλι στον  
Στρατώννα.

Γ. Σουρής, εφ. Ρωμηός, 25.6.1916

*We cook your meals. We haul your trash. We  
connect your calls. We drive your  
ambulances. We guard you while you sleep.  
Do not fuck with us.*

*Fight Club*, 1999

## Περιεχόμενα

|                                                                            |     |
|----------------------------------------------------------------------------|-----|
| Συντομογραφίες .....                                                       | 6   |
| Πρόλογος-Ευχαριστίες.....                                                  | 7   |
| Εισαγωγή.....                                                              | 9   |
| <i>Ο Εθνικός Διχασμός στην ιστοριογραφία</i> .....                         | 10  |
| <i>Πηγές</i> .....                                                         | 19  |
| <i>Η διάρθρωση της διπλωματικής εργασίας</i> .....                         | 23  |
| Κεφάλαιο 1: Ο Εθνικός Διχασμός .....                                       | 27  |
| 1.1 <i>Ενώπιον του Πολέμου</i> .....                                       | 27  |
| 1.2 <i>Μέχρι την αποστράτευση</i> .....                                    | 33  |
| Κεφάλαιο 2: Η εμφάνιση των Συνδέσμων Επιστράτων .....                      | 37  |
| 2.1 <i>Το αίνιγμα της οργάνωσης</i> .....                                  | 38  |
| 2.2 <i>Η στροφή των μαζών προς τον αντιβενιζελισμό</i> .....               | 41  |
| 2.3 <i>Η οργάνωση-πολιτοφυλακή</i> .....                                   | 46  |
| 2.4 <i>Φιλειρηνικό κίνημα ή ομάδα συμφερόντων;</i> .....                   | 51  |
| Κεφάλαιο 3: Ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων .....                    | 57  |
| 3.1 <i>Η ίδρυση</i> .....                                                  | 58  |
| 3.2 <i>Τα πρόσωπα</i> .....                                                | 60  |
| 3.3 <i>Η επέκταση του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου</i> .....                   | 65  |
| Κεφάλαιο 4: Ο μηχανισμός της εξάπλωσης και τα όρια του αυθορμητισμού ..... | 69  |
| 4.1 <i>Οι πρωτοβουλίες των Ιωαννίνων</i> .....                             | 69  |
| 4.2 <i>Τα όρια της διεύθυνσης και η στάση των αγροτών</i> .....            | 74  |
| 4.3 <i>Συμπερασματικά</i> .....                                            | 82  |
| Κεφάλαιο 5: Το περιβάλλον .....                                            | 84  |
| 5.1 <i>Γιάννινα η «Ακρόπολις του Βενιζελισμού»</i> .....                   | 84  |
| 5.2 <i>Πράκτορες και αργυρώνητοι</i> .....                                 | 88  |
| 5.3 <i>Οι σχέσεις με τους Επίστρατους</i> .....                            | 93  |
| Κεφάλαιο 6: Η δράση .....                                                  | 97  |
| 6.1 <i>Όργανα των αντιβενιζελικών</i> .....                                | 97  |
| 6.2 <i>Εικονική διάλυση, πραγματική φθορά</i> .....                        | 101 |
| Κεφάλαιο 7: Τα Νοεμβριανά.....                                             | 106 |
| 7.1 <i>Προετοιμάζοντας τη σύγκρουση στα Γιάννινα</i> .....                 | 108 |
| 7.2 <i>Τα Νοεμβριανά στα Γιάννινα</i> .....                                | 112 |
| 7.3 <i>Η συμμετοχή των Επίστρατων</i> .....                                | 117 |
| Κεφάλαιο 8: Φθορά και οριστική διάλυση .....                               | 122 |

|                                                                                      |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 8.1 Η αποσύνθεση στην ύπαιθρο .....                                                  | 122 |
| 8.2 Βγάζοντας το χακί.....                                                           | 125 |
| 8.3 Η ιταλική κατοχή, η καθαίρεση του Κωνσταντίνου και το τέλος των Επιστρατών ..... | 127 |
| Κεφάλαιο 9: Το ιδεολογικό πλαίσιο.....                                               | 132 |
| 9.1 Κράτος, λαός και κεφαλαιοκράτες.....                                             | 133 |
| 9.2 Το αντιβενιζελικό αφήγημα: αλυτρωτισμός και Βόρεια Ήπειρος.....                  | 139 |
| Κεφάλαιο 10: Συμπεράσματα .....                                                      | 149 |
| 10.1 Το μοναρχικό παρακράτος στην Ήπειρο .....                                       | 150 |
| 10.2 Για την Ήπειρο .....                                                            | 153 |
| 10.3 Συμπληρώνοντας κενά .....                                                       | 154 |
| 10.4 Το μακρύ χέρι των αντιβενιζελικών .....                                         | 155 |
| Παραρτήματα.....                                                                     | 157 |
| Πηγές-Βιβλιογραφία .....                                                             | 173 |

## Συντομογραφίες

ΑΣΚΣΑ: Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών στην Αθήνα

ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους

ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο-Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής

Τραπεζης

ΖΔΚΙΒΙ: Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων

ΙΑΔΙ: Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ιωαννιτών

ΠΣΕ: Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων

ΣΕΥ: Σύνδεσμος Έφεδρων Υπαξιωματικών

ΥΔΙΑ: Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών

Είναι κοινότυπη διατύπωση, αλλά και αναντίρρητο γεγονός πως η Μεταπολίτευση σηματοδότησε σπουδαίες εξελίξεις στον χώρο της ιστοριογραφίας. Η κατάρρευση της μετεμφυλιακής εθνικοφροσύνης, σήμανε μεταξύ άλλων την αργή, αλλά σταθερή, αλλαγή σκυτάλης και στον τομέα της τοπικής ιστορίας, που έως τότε αποτελούσε προνομιακό χώρο ιστοριοδιφών και ερασιτεχνών που μπορεί να διακρίνονταν από έντιμα κίνητρα, αλλά διακατέχονταν από την τάση διυλίζουν τα γεγονότα μέσα από ένα ορισμένο πρίσμα, που επέτασσε την ένταξη του εκάστοτε εγχειρήματος σε ένα ευρύτερο, εθνικό και πατριωτικό αφήγημα. Εξαιρέσεις σαφώς και υπήρχαν, ειδικά στο πεδίο της λαογραφίας.<sup>1</sup> Η γενική εικόνα όμως ήταν αυτή δασκάλων και δικηγόρων, ερασιτεχνών ιστοριοδιφών που αναδείκνυαν συγκεκριμένες πτυχές τοπικών ιστοριών, με την έμφαση να δίνεται σε γεγονότα «πατριωτικού ενδιαφέροντος». Νέοι και νέες ιστορικοί, ειδικά από τη δεκαετία του '80 ειδικά, αξιοποίησαν τη δυνατότητα που έδινε ένα περιορισμένο γεωγραφικά παράδειγμα, για να εμβραθύνουν και να ελέγξουν την εγκυρότητα ευρύτερων συνθέσεων και ιστορικών αφηγημάτων, τάση που επιταχύνθηκε στο γύρισμα του αιώνα. Η γοητεία που ασκούν οι μεγάλες συνθέσεις είναι αναμφίβολα μεγάλη, ιδιαίτερα ανάμεσα στους νέους ιστορικούς που ίσως βιάζονται να αφήσουν το αποτύπωμά τους, όμως ο γράφων θεωρεί πως η εμβάθυνση σε μία σαφώς προσδιορισμένη χρονικά και γεωγραφικά περίπτωση, είναι απαραίτητη πριν το επόμενο βήμα.

Η σκέψη αυτή προέκυψε οργανικά μέσα από τις συζητήσεις με τις καθηγήτριες και τους καθηγητές μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερος και Σύγχρονος Κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και κυρίως στα πλαίσια των παραδόσεων της Λήδας Παπαστεφανάκη και της Άννας Μαχαιρά, που με καθοδηγούν με υπομονή και επιμονή από την εποχή των προπτυχιακών μου σπουδών. Η ενασχόλησή μου με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εθνικό Διχασμό προέκυψε επίσης κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών και εντάθηκε με τη συμμετοχή μου στο ερευνητικό πρόγραμμα «Ηθική οικονομία. Ζητήματα ηθικής στον δημόσιο λόγο σχετικά με την αγορά και το κέρδος, Ελλάδα τέλος 19ου αιώνα - πρώτο μισό 20ού αιώνα» στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, υπό την επιστημονική επίβλεψη του ερευνητή και ιστορικού Ν. Ποταμιάνου. Η συμβολή στο πρόγραμμα με άρθρο για την Ήπειρο κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, με οδήγησε για πρώτη φορά στους αρχειακούς φορείς της πόλης των

---

<sup>1</sup> Με σημαντικότερη ίσως περίπτωση αυτή του Δημητρίου Λουκόπουλου (1874-1943), δασκάλου και αυτοδίδακτου λαογράφου, που ασχολήθηκε κυρίως με τη δυτική Στερεά Ελλάδα, βλ. Ευθυμία Παπασπύρου-Καραδημητρίου, «Ο Δημήτρης Λουκόπουλος και το έργο του», Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1980.

Ιωαννίνων.<sup>2</sup> Τότε μελέτησα το αρχείο του *Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων* όπως διασώθηκε από τον πρόεδρό του, Κωνσταντίνο Δ. Μέρτζιο. Το μοναδικό αυτό εύρημα, αγνοημένο εν πολλοίς, αποτέλεσε και τον πυρήνα της παρούσας έρευνας.

Η εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας, σημαίνει και την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών, οπότε αυτό είναι το κατάλληλο σημείο για να ευχαριστήσω τους καθηγητές και τις καθηγήτριές μου από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Κυρίως όμως την εποπτεύουσα καθηγήτρια μου, την Λήδα Παπαστεφανάκη, που διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο την ιστορική μου σκέψη, αλλά και τη στάση και συμπεριφορά μου απέναντι στα πράγματα, ενώ δεν σταμάτησε ποτέ να με ενθαρρύνει και να με βοηθάει στις ιστορικές μου αναζητήσεις. Σημαντικότερη ήταν και είναι και η συνδρομή της Άννας Μαχαιρά, η συζητήσεις μου με την οποία πάντοτε μου δημιουργούσαν ένα γόνιμο προβληματισμό και μία διάθεση αναστοχασμού. Ευχαριστίες οφείλω και στους καθηγητές μου Λάμπρο Φλιτούρη και Άννα Μανδυλαρά, καθώς και τον Νίκο Αναστασόπουλο που με καθοδήγησε όσον αφορά τους αρχειακούς φορείς της πόλης. Συντομότερη ήταν η συνεργασία μου με τον Νίκο Ποταμιάνο, η οποία όμως ήταν καταλυτική για τη διαμόρφωση της ιστορικής μου σκέψης.

Η εκπόνηση της εργασίας θα ήταν αδύνατη χωρίς τη βοήθεια και τη συνδρομή των εργαζομένων στους αρχειακούς φορείς των Ιωαννίνων, συχνά εν μέσω πανδημίας, τους οποίους οφείλω να ευχαριστήσω. Πρώτα και κύρια την υποψήφια διδακτόρισα Μαρία Παππά, που από τη θέση της στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Ιωαννιτών μου παρείχε άμεσα αρχειακό υλικό όποτε της το ζητούσα, ενώ παράλληλα με διευκόλυνε στην αναζήτηση υλικού σε άλλους φορείς, αξιοποιώντας τις γνωριμίες της. Το προσωπικό της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης των Ιωαννίνων που εν μέσω πανδημίας μου παρείχε πρόσβαση στο αρχείο της. Το ευγενέστατο προσωπικό της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών που τόσο πρόθυμα παρέχουν κάθε διευκόλυνση στα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων. Το προσωπικό του Ελληνικού Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου και της Γενναδείου Βιβλιοθήκης που ανταποκρίθηκαν άμεσα στα αιτήματά μου για έρευνα αρχειακού υλικού σε αυτή τη δύσκολη συγκυρία, ειδικά στην Αθήνα. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, χάρις στην εργασία του οποίου, το ερευνητικό έργο συνεχίστηκε καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της πανδημίας και των σκληρών περιοριστικών μέτρων.

Περίττο να προσθέσω πως χωρίς την υποστήριξη της οικογένειάς μου, τίποτα από όλα αυτά δε θα ήταν δυνατό. Οποιαδήποτε ευχαριστία δε θα αρκούσε για να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου.

---

<sup>2</sup> Βασίλης Γεωργάκης, «Η Ηθική της πείνας. Ο αγροτικός χώρος της Ηπείρου κατά τον Εθνικό Διχασμό», στο Νίκος Ποταμιάνος (επιμ.), *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας. Ιστορικές και θεωρητικές μελέτες*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Ρέθυμνο 2021, σ. 101-123.



## Εισαγωγή

Προσεγγίζοντας κάποιος σήμερα το κτήριο που στεγάζει την Περιφέρεια Ηπείρου, το σημαντικότερο σύμβολο της κρατικής εξουσίας στα Γιάννινα, παρατηρεί τα δύο αγάλματα που κοσμούν την είσοδο, αμφότερα πρωθυπουργών: του Ιωάννη Κωλέττη και του Ελευθερίου Βενιζέλου. Αν και ο Βλάχος πολιτικός έχει συνδεθεί άρρηκτα με την Ρούμελη και τους οπλαρχηγούς της, των οποίων υπήρξε πολιτικός πατρώνας, σημαντικοί ήταν και οι δεσμοί του με την Ήπειρο και τα Γιάννινα, όπου υπηρέτησε για χρόνια τον Αλή Πασά σαν προσωπικός του γιατρός. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποτελεί μία μάλλον καθιερωμένη επιλογή, ειδικά όταν πρόκειται για τις «Νέες Χώρες», τις περιοχές που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Μνημεία αυτού του τύπου, τοποθετημένα στον δημόσιο χώρο, αποτυπώνουν τις δεδομένες σχέσεις εξουσίας και όταν πρόκειται για μνημεία που αφορούν στο ιστορικό παρελθόν αποτυπώνουν και μία επιλεκτική ερμηνεία του, που νομιμοποιεί τρέχουσες πολιτικές συνθήκες και επιλογές.<sup>3</sup> Τα Ιωάννινα δε, αποτέλεσαν μία από τις περιπτώσεις πόλεων που ανέλαβαν την πρωτοβουλία για την ανέγερση σχετικού αδριάντα ήδη από τη δεκαετία του '60, προτού το κράτος καταστεί κύριος διαχειριστής της μνήμης του Ελευθερίου Βενιζέλου, γεγονός ενδεικτικό των τοπικών πολιτικών συσχετισμών.<sup>4</sup> Η σύμπτωση της ανέγερσης του αγάλματος του Βενιζέλου (1985) με την μετονομασία της πάλαι ποτέ κεντρικής πλατείας της πόλης από πλατεία του «Κωνσταντίου του Απελευθερωτή» σε πλατεία «Δημοκρατίας» (1986) αποτυπώνουν τους τότε τρέχοντες πολιτικούς συσχετισμούς.<sup>5</sup> Στα συμφραζόμενα της Μεταπολίτευσης και της πολιτικής κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ ο μοναρχισμός, και ειδικά ο «Κωνσταντινισμός», γνώρισαν ραγδαία υποχώρηση στο πεδίο της δημόσια μνήμης.

Υπήρξε ωστόσο μία περίοδος, έστω σύντομη, όπου αυτός που κινδύνεψε από τη *damnatio memoriae* ήταν ο Βενιζέλος και οι συνοδοιπόροι του και ήταν τα δικά τους ονόματα που ξηλωνόντουσαν από τους δημόσιους χώρους της πόλης.<sup>6</sup> Τον Νοέμβριο του 1916, μετά την ένοπλη σύγκρουση ανάμεσα στα στρατεύματα της Αντάντ και τον ελληνικό στρατό, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος κατάφερε να επιβληθεί

<sup>3</sup> Βασίλης Δαλκαβούκης-Κατερίνα Τσέκου, «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στον χώρο: Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής», στο Αντρέας Αντρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη, (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 116-117.

<sup>4</sup> Χρήστος Τριανταφύλλου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη συλλογική μνήμη. Η ανάδειξη ενός εθνικού συμβόλου (1936-1967). Πολιτικές χρήσεις, ιστοριογραφικές αποτυπώσεις, δημόσιες μνημονεύσεις*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιο Αθηνών 2020, Κεφάλαιο 5<sup>ο</sup>, Ενότητα 3<sup>η</sup>.

<sup>5</sup> Για τις περιπέτειες των σημαντικότερων πλατειών των Ιωαννίνων, βλ. Βαρβάρα Αγγέλη, *Τρεις πλατείες και οι ταμπέλες τους*, <https://typos-i.gr/article/treis-plateies-kai-oi-tampeles-toys>, τελευταία ανάκτηση 18.5.2021.

<sup>6</sup> Η πλατεία Βενιζέλου και οι οδοί Δαγκλή και Κουντουριώτη, μετονομάστηκαν την 31<sup>η</sup> Νοεμβρίου του 1916 σε Παπούλα, Λάμπρου και Νταλιάνη αντίστοιχα: ΙΑΔΙ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου, Αρ. Αποφ. 167/31.11.1916.

ολοκληρωτικά επί των Φιλελεύθερων, τουλάχιστον στα εδάφη που ήλεγχε ακόμη το *Κράτος των Αθηνών*, όταν και η ελληνική επικράτεια είχε χωριστεί πρακτικά σε δύο ανταγωνιζόμενες κρατικές οντότητες. Τη σύγκρουση ανάμεσα στα ελληνικά και τα δυτικά στρατεύματα, που έμεινε γνωστή ως «Νοεμβριανά», ακολούθησαν συλλήψεις γνωστών υποστηρικτών του Βενιζέλου, απομακρύνσεις κρατικών λειτουργών και το κλείσιμο των βενιζελικών εφημερίδων. Σε αυτά τα επεισόδια πρωταγωνιστές δεν ήταν μόνο τα κρατικά όργανα όπως ο στρατός και η χωροφυλακή, αλλά και οι Σύνδεσμοι Επιστράτων, η πρώτη μαζική οργάνωση που εμφανίστηκε ποτέ στο ελληνικό κράτος και αποτέλεσε οιονεί παρακράτος.

Η εμφάνιση των Επιστράτων στην δημόσια ζωή το καλοκαίρι του 1916 υπήρξε μία οδυνηρή έκπληξη για τους Φιλελεύθερους που βρέθηκαν απροετοίμαστοι μπροστά στην εκτράχυνση της πολιτικής διαμάχης που εισήγαγαν οι οπαδοί του Κωνσταντίνου. Ταυτόχρονα αποτέλεσαν αίνιγμα για τους ερευνητές που καταπιάστηκαν με την ερμηνεία του Εθνικού Διχασμού στα χρόνια που ακολούθησαν. Η μαζικότητα της οργάνωσης, η εντυπωσιακή γεωγραφική της εξάπλωση, η ταχύτητα ίδρυσης των Συνδέσμων και ο φανατισμός που διέκρινε τα μέλη της, θέτουν ενδιαφέρουσες προκλήσεις σε όσους και όσες επιχειρούν να μελετήσουν το φαινόμενο.

Στην παρούσα διπλωματική εργασία θα ασχοληθούμε με την δράση των Επιστράτων στην Ήπειρο και πιο συγκεκριμένα στις περιοχές της Ηπείρου που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Με κέντρο τα Γιάννινα και κύριο φορέα τον *Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο Επιστράτων* οι Επιστράτοι επιχείρησαν να απλώσουν την επιρροή τους σε κάθε γωνιά της Ηπείρου, συντονίζοντας και καθοδηγώντας την δράση εκατοντάδων απολυμένων εφέδρων σε δεκάδες κοινότητες, από τις παρυφές των Τζουμέρκων μέχρι τις παράλιες επαρχίες της σημερινής Θεσπρωτίας. Ο σύνδεσμος, με παρουσία από τον Ιούλιο του 1916 έως και την οριστική διάλυση του τον Ιανουάριο του 1917, κατάφερε σε σύντομο χρονικό διάστημα να αποβεί σε παράγοντα της πολιτικής ζωής, ιδίως των Ιωαννίνων, με αποκορύφωμα φυσικά τα Νοεμβριανά του 1916.

### *Ο Εθνικός Διχασμός στην ιστοριογραφία*

Την περίοδο 1915-1917 η Ελλάδα συγκλονίστηκε από τη σύγκρουση που έμεινε γνωστή ως Εθνικός Διχασμός: τη σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο και τους υποστηρικτές τους, που στο αποκορύφωμά της έφθασε στη διχοτόμηση του ελληνικού κράτους με τον Κωνσταντίνο να ηγείται μέσω κυβερνήσεων ανδρείκελων του Κράτους των Αθηνών και τον Βενιζέλο να σχηματίζει την Προσωρινή Κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη. Αφορμή της σύγκρουσης αποτέλεσε το ζήτημα της συμμετοχής της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο που ξέσπασε το καλοκαίρι του 1914. Στη μία πλευρά, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος και το κόμμα των Φιλελεύθερων

επιζητούσαν τη συμμετοχή της χώρας στην πολεμική αναμέτρηση στο πλευρό της Εγκάρδιας Συνεννόησης (Entente Cordiale), δηλαδή της Αγγλίας, της Γαλλίας και της τσαρικής Ρωσίας, προσδοκώντας σε εδαφικά οφέλη εις βάρος κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην αντίπερα όχθη βρισκόταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και μία χαλαρή συμμαχία των πολιτικών κομμάτων που το κίνημα στο Γουδί (1909) και η άνοδος του Βενιζέλου είχαν θέσει στο περιθώριο της πολιτικής ζωής, και που υποστήριζαν την ουδετερότητα της χώρας την ώρα που οι συμπάθειές τους βρισκόταν με το στρατόπεδο των Κεντρικών Δυνάμεων και κυρίως τη Γερμανική Αυτοκρατορία.

Η κρίση σύντομα έλαβε χαρακτηριστικά οξύτατης πολιτικής διαμάχης και φανέρωσε ένα χάσμα ανάμεσα στις δύο πλευρές, που εμφορούνταν από εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις ως προς την κατεύθυνση που όφειλε να ακολουθήσει η χώρα και κυρίως η ελληνική κοινωνία στον κόσμο που αναδυόταν με την αυγή του εικοστού αιώνα. Παραδοσιακοί κανόνες που ως τότε διέπαν τον πολιτικό ανταγωνισμό καταστρατηγήθηκαν, το σύνταγμα και η έννομη τάξη παραβιάστηκαν πολλαπλά εκατέρωθεν και η πολιτική βία έφθασε σε πρωτόγνωρα επίπεδα, με αποκορύφωμα τα Νοεμβριανά και το πογκρόμ κατά των βενιζελικών στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις. Σαν να μην έφθαναν τα παραπάνω τόσο η Αντάντ, όσο και οι Κεντρικές Δυνάμεις, παραβίαζαν συστηματικά την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, παρεμβαίνοντας με ωμό τρόπο στην διαμάχη, καταρρακώνοντας κάθε έννοια εθνικής κυριαρχίας. Ο διχασμός, αν και ήταν μία κατά βάση ενδοαστική διαμάχη, απέκτησε χαρακτήρα διαταξικού ρήγματος που διαπέρασε κάθετα την ελληνική κοινωνία και σημάδεψε την πολιτική ζωή της χώρας κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου. Μόνο ενώπιον της έντασης της ταξικής και κοινωνικής πάλης στα μέσα της δεκαετίας του '30 άρχισε να ξεφτίζει, με τις αστικές δυνάμεις να συντάσσονται πια πίσω από την εθνοφροσύνη και τον αντικομμουνισμό.<sup>7</sup> Ακόμη όμως και κοινωνικές δυνάμεις που αργότερα θα αναζητούσαν την προώθηση ίδιων συμφερόντων μέσω ταξικών φορέων, κατά τη διάρκεια του πολέμου και τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του '20 εκφράστηκαν μέσα από τις δύο παρατάξεις που σχηματίστηκαν στην ταραγμένη διετία 1915-1917. Αυτό προσέδωσε στον διχασμό έναν χαρακτήρα λυσσαλέας πάλης που μία διαμάχη για την εξωτερική πολιτική της χώρας δεν θα μπορούσε επ' ουδενί να δικαιολογήσει.

Τον χαρακτήρα του διχασμού ως διαμάχης με έντονα τα χαρακτηριστικά κοινωνικής διάστασης αναγνώρισαν παρατηρητές που συμμετείχαν στα γεγονότα και αργότερα κατέθεσαν τις απόψεις τους, όπως ο βενιζελικός δημοσιογράφος και πολιτικός φίλος του Βενιζέλου, Γεώργιος Βεντήρης.<sup>8</sup> Ξεκινώντας την αφήγησή του από το κίνημα στο Γουδί, ο Βεντήρης υποστήριξε πως ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι

<sup>7</sup> Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2006, 119-175· Τριανταφύλλου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη συλλογική μνήμη*, Κεφάλαιο 1<sup>ο</sup>.

<sup>8</sup> Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970.

αποτελέσαν τους εκφραστές του αστικού εκσυγχρονισμού, προωθώντας τα συμφέροντα των πλέον δραστήριων κι εξωστρεφών οικονομικών τάξεων, παραγκωνίζοντας ταυτόχρονα την νεοελληνική ολιγαρχία.<sup>9</sup> Ως τέτοια ο Βεντήρης ορίζει τα στρώματα εκείνα που, ελλείψει σφριγηλούς αστικής τάξης, νέμονταν την εξουσία από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους μέχρι και το 1909: τους επιγόνους των Φαναριωτών, των κοτζαμπάσηδων και των οπλαρχηγών της οθωμανικής περιόδου. Κατά τη γνώμη του η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία σηματοδότησε την κυριαρχία της αστικής τάξης και ο διχασμός συνιστά «ολιγαρχικό πραξικόπημα».<sup>10</sup> Η σταδιακή επικράτηση της βενιζελικής αφήγησης για τα γεγονότα του διχασμού μετέτρεψε το συγκεκριμένο έργο σε σημείο αναφοράς για την κατοπινή ιστοριογραφική παραγωγή.

Μέχρι τουλάχιστον τη Μεταπολίτευση, η δημόσια συζήτηση γύρω από το διχασμό παρέμενε πολιτικά φορτισμένη και οι τροπές που έπαιρνε η έρευνα δεν ήταν άσχετες από το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο. Ο διάλογος ανάμεσα στους Μεταξά και Βενιζέλο που διεξήχθη μέσω δημοσιεύσεων στον Τύπο κατά τη διετία 1934-35 αποτελεί το πλέον εξόφθαλμο παράδειγμα, αν και δεν μπορούμε να τον εντάξουμε στην ιστοριογραφία.<sup>11</sup> Αντιθέτως, κατεξοχήν ιστορικό έργο που η παραγωγή του αντικατόπτριζε το πολιτικό κλίμα της περιόδου ήταν αυτό του Πολυχρόνη Ενεπεκίδη.<sup>12</sup> Η αρχική δημοσίευση των ερευνών του έγινε σε συνέχειες σε εφημερίδες προσκείμενες στον χώρο του δημοκρατικού Κέντρου (*Βήμα*, *Νέα*) την περίοδο 1960-62 που σημαδεύτηκε από τις εκλογές «Βίας και Νοθείας», τον Ανένδοτο Αγώνα και την καταρράκωση του κύρους του στέμματος. Οι συνδηλώσεις ανάμεσα στις δύο περιόδους είναι προφανείς, κάτι για το οποίο φρόντισαν και οι ίδιοι οι υπεύθυνοι των δημοσιεύσεων.<sup>13</sup> Η σημαντικότερη προσφορά του Ενεπεκίδη συνίσταται στην μελέτη αρχειακών πηγών ανεκμετάλλευτων έως τότε, που

<sup>9</sup> Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, Τόμος 1, σ. 19.

<sup>10</sup> Όπου παραπάνω, σ. 23.

<sup>11</sup> Την σειρά άρθρων εγκαινίασε ο Βενιζέλος στις 11 Οκτωβρίου του 1934 στην εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* και ολοκληρώθηκε μετά από 37 άρθρα στις 28 Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Ο Μεταξάς απάντησε στις 13 Οκτωβρίου από την *Καθημερινή* όπου και δημοσίευσε 70 άρθρα μέχρι τις 23 Ιανουαρίου του 1935. Βλ. Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιωάννης Μεταξάς, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού. Κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2010.

<sup>12</sup> Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός, 1908-1918. Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης*, Εκδοτικός Οίκος Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1992.

<sup>13</sup> Με το πέρας της δημοσίευσης του έργου *Η δόξα και ο διχασμός*, το *Βήμα* σημείωνε χαρακτηριστικά: «Όποιος ξαναδιαβάζει τας τραγικές σελίδας του πρώτου διχασμού ανατριχιάζει με την ιδέαν ότι η συμφορά αυτή είναι δυνατόν να επαναληφθή και εις το μέλλον. Πρώτον, συνεπώς, χρέος της Ελληνικής Ηγεσίας είναι να προσπαθήση με κάθε τρόπον να αποφύγη ένα νέον διχασμόν, ο οποίος είναι βέβαιον ότι θα ετραυμάτιζε θανασίμως το Ελληνικόν Έθνος και την Ελληνικήν φυλήν. Και δια να τον αποφύγη μία είναι η αλάθητος συνταγή: Ο απόλυτος σεβασμός του Συντάγματος, η πλήρης και ανυστερόβουλος αναγνώρισης της λαϊκής κυριαρχίας, η αποφυγή πολιτικών πρωτοβουλιών εκ μέρους παραγόντων τους οποίους το Σύνταγμα της χώρας δεν έταξεν ως διαχειριστάς της ενεργού πολιτικής, αλλ' ως διαιτητάς της πολιτικής ζωής και εγγυητάς της ομαλής λειτουργίας των ελευθέρων θεσμών, και προ πάντως η αποφυγή της βίας», Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός*, σ. 10-11.

αποδείκνυαν πέραν πάσης αμφιβολίας την διπροσωπία του Κωνσταντίνου και των υποστηρικτών του όσον αφορά το ζήτημα της συμμετοχής στον πόλεμο.

Η σημαντικότερη συνεισφορά στη διερεύνηση των γεγονότων του Εθνικού Διχασμού προήλθε από τον Γεώργιο Λεονταρίτη. Στα δύο έργα του, στα οποία πραγματεύτηκε τον Εθνικό Διχασμό και τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο μέσα από πληθώρα πηγών, κάλυψε τις πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές εξελίξεις της περιόδου.<sup>14</sup> Υψηλού επιπέδου ιστοριογραφικά έργα είναι επίσης αυτά του Νίκου Πετσάλη-Διομήδη για την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας και του Γιάννη Μουρέλου για τα Νοεμβριανά. Οι μελέτες αμφότερων βασίστηκαν σε νέο αρχειακό υλικό και επικεντρώθηκαν στην κρίσιμη περίοδο ανάμεσα στον σχηματισμό της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στην Θεσσαλονίκη και την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου.<sup>15</sup> Η πιο πρόσφατη ίσως προσθήκη στην ιστοριογραφία του Εθνικού Διχασμού είναι η μελέτη του Στράτου Δορδανά αναφορικά με την γερμανική προπαγάνδα και τις σχέσεις του στέμματος με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Ο Δορδανάς χρησιμοποιεί υλικό από μία πλειάδα πηγών, που σε πολλές περιπτώσεις παρέμενε αναξιοποίητο, και μας παρέχει πληρέστατη εικόνα της δράσης Γερμανών αξιωματούχων και των Ελλήνων υποστηρικτών του Κάιζερ, καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στο μακρινό Γκαίρλιτς και την Ελβετία.<sup>16</sup>

Τα περισσότερα από τα παραπάνω έργα αν και είναι προσανατολισμένα στην μελέτη των γεγονότων του Διχασμού, επιχειρούν, σε διαφορετικό βαθμό το καθένα, να διερευνήσουν και τις κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες που συντελούνταν στην Ελλάδα της περιόδου. Υπάρχουν όμως και μελέτες που έθεσαν στο επίκεντρό τους ακριβώς αυτά τα ζητήματα. Κάποιες εξ αυτών ακολούθησαν τον κανόνα που έθεσε ο Βεντήρης, ενώ άλλες απέρριψαν το δίπολο αστικός εκσυγχρονισμός-παραδοσιακή ολιγαρχία που καθιέρωσε ο Φιλελεύθερος δημοσιογράφος. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν σαφώς τα έργα του Γιώργου Μαυρογορδάτου. Ο Μαυρογορδάτος ασχολήθηκε αρχικά με την περίοδο του Μεσοπολέμου και αυτό που ονόμασε *παράταση του διχασμού*.<sup>17</sup> Ο Μαυρογορδάτος εισηγήθηκε τη διαφοροποίηση ανάμεσα στις Νέες Χώρες και την Παλαιά Ελλάδα όσον αφορά την εκλογική

<sup>14</sup> George B. Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1974· Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 2005. Ο γράφων δεν κατόρθωσε να συμβουλευτεί το πρώτο βιβλίο, το οποίο εκτός από αμετάφραστο, είναι διαθέσιμο σε ελάχιστες πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες, που παρείχαν περιορισμένη πρόσβαση λόγω των μέτρων για την πανδημία.

<sup>15</sup> Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17. Καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1988· Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2007.

<sup>16</sup> Στράτος Ν. Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

<sup>17</sup> George T. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες 1983· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2017.



συμπεριφορά και πολιτική τοποθέτηση, επισήμανε τον ρόλο των μειονοτήτων των Νέων Χωρών και την υποστήριξη που παρείχαν στο στέμμα, ενώ αξιοποιώντας το έργο του Μαξ Βέμπερ ισχυρίστηκε πως ο διχασμός ήταν μεταξύ άλλων απόρροια του *χαρίσματος* που διέκρινε τους δύο ηγέτες, τον Βενιζέλο και τον Κωσταντίνο. Ο Μαυρογορδάτος επίσης υιοθετεί το σχήμα Βεντήρη όσον αφορά την ταξική και κοινωνική διάρθρωση των αντιμαχόμενων στρατοπέδων, και στο έργο του που αφορά αποκλειστικά τα γεγονότα της περιόδου 1915-1922, ισχυρίζεται πως το 1915 συντελέστηκε μία *μικροαστική αντεπανάσταση*, που ήλθε σαν απάντηση στην *αστική επανάσταση* που σηματοδότησε το κίνημα στο Γουδί.<sup>18</sup> Στο ίδιο πλαίσιο τοποθετείται και το έργο του για τους Επίστρατους που κυκλοφόρησε την δεκαετία του '90, ενώ και ο Γιάννης Μουρέλος υιοθετεί την αντίληψη περί σύγκρουσης της ανερχόμενης τάξης με την «παραδοσιακή ολιγαρχία».<sup>19</sup>

Μία εντελώς διαφορετική προσέγγιση πρότεινε ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, ο οποίος εγγράφει τον Εθνικό Διχασμό στη διαδικασία προσαρμογής του ελληνικού κράτους στα δεδομένα της επικράτησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και κυρίως της ενσωμάτωσης της μισθωτής εργασίας στο αστικό καθεστώς.<sup>20</sup> Ο Χατζηιωσήφ θεωρεί πως αυτές οι προκλήσεις έπαιξαν καίριο ρόλο στη διαμόρφωση των δύο πολιτικών στρατοπέδων, με τους Φιλελεύθερους να αντιμετωπίζουν το ζήτημα ορθολογικά, προτάσσοντας την κρατική παρέμβαση και την ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο καθεστώς, ενώ γύρω από το στέμμα συσπειρώθηκε ένα ετερόκλητο σύνολο που σε μεγάλο βαθμό αναπαρήγαγε πεπαλαιωμένες απόψεις περί αταξικότητας της ελληνικής κοινωνίας με έντονο το στοιχείο του ανορθολογισμού. Παράλληλα ο Χατζηιωσήφ δράττεται της ευκαιρίας για να ασκήσει έντονη κριτική στις αφηγήσεις που ήθελαν την διχοτόμηση της αστικής τάξης να προκύπτει από την διαφορετική τοποθέτηση τους στις οικονομικές και λειτουργίες της ελληνικής κοινωνίας: κρατικοδίαιτη ολιγαρχία ενάντια στην αστική τάξη της ελεύθερης αγοράς.

Η κριτική αυτή εν πολλοίς στρέφεται κατά του Μαυρογορδάτου που έχει υπάρξει ο κυριότερος εκφραστής της παραπάνω άποψης. Η κοινωνιολογίζουσα προσέγγιση του Μαυρογορδάτου χωλαίνει κυρίως στην ιστορικοποίηση: παρά το ιστορικό βάθος που έχουν τα έργα του, η αντιμετώπιση των διαφόρων κοινωνικών ομάδων είναι εν πολλοίς σχηματική, όπως παραδέχεται κι ο ίδιος.<sup>21</sup> Αν και ο Χατζηιωσήφ δεν ασχολείται ειδικά με τον διχασμό, τον εντάσσει με πιο στέρεο τρόπο στα συμφραζόμενα της περιόδου, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική έρευνα και τα πορίσματά της σχετικά με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Κατά αυτό τον τρόπο μπορεί παραδείγματος χάριν, να αναδείξει την επαμφοτερίζουσα στάση της αστικής

<sup>18</sup> Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015, σ. 247.

<sup>19</sup> Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996· Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916*, σ. 17-23.

<sup>20</sup> Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α', Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 9-39.

<sup>21</sup> Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 240.

τάξης, αναφερόμενος στη στάση των βιομήχανων που, επ' αφορμή της εργατικής νομοθεσίας των Φιλελεύθερων, εξέφρασαν απόψεις που έτειναν να συμφωνούν με τις αντιβενιζελικές αντιλήψεις για την ελληνική κοινωνία, όπως προκύπτει και από τη δουλειά της Χριστίνας Αγριαντώνη.<sup>22</sup> Αν οι βιομήχανοι, το κατεξοχήν δραστήριο κομμάτι της αστικής τάξης στην εποχή του ώριμου καπιταλισμού, φαίνεται πως στάθηκε απέναντι στον Βενιζέλο, γίνεται εύκολα αντιληπτό πως οι αφηγήσεις, που θέλουν τα στρατόπεδα του διχασμού να διαμορφώνονται στη βάση δομικών και οικονομικών διαφορών, να δυσκολεύονται να σταθούν.

Εγγύτερα στον Χατζηιωσήφ βρίσκεται ο Σωτήρης Ριζάς, ο οποίος στο πρόσφατο έργο του για τον Εθνικό Διχασμό διαπιστώνει πως τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα σχηματίστηκαν στη δίνη των γεγονότων και δεν προέκυψαν από δομικές διαφορές, ταξικής ή άλλης υφής.<sup>23</sup> Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και ο Σπύρος Μαρκέτος που πραγματεύτηκε τα γεγονότα του διχασμού σε δύο ευρύτερες συνθέσεις πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας, όπου διερεύνησε τις ιδεολογικές ζυμώσεις κι εξελίξεις στην Ελλάδα του πρώτου μισού του 20<sup>ου</sup> αιώνα.<sup>24</sup> Ο Μαρκέτος διαπιστώνοντας μία ρευστή κατάσταση, αναφέρεται στη «διαλεκτική του Διχασμού» που ανάγκαζε αμφότερες τις παρατάξεις να αναπροσαρμόζουν την τακτική τους και να αναδιαπραγματεύονται τις κοινωνικές τους συμμαχίες. Ειδικά για τους Φιλελεύθερους, στους οποίους ο Μαυρογορδάτος αποδίδει ένα αυστηρά καθορισμένο και σταθερό προσανατολισμό και πρόγραμμα, διαπιστώνει πως πολιτικές επιλογές και συσχετισμοί δυνάμεων «μεταβάλλονταν καθώς άλλαζε η συγκυρία και τα ετερόκλητα στελέχη του [κόμματος των Φιλελεύθερων] έπαιρναν πρωτοβουλίες για ν' ανταποκριθούν στις νέες κοινωνικές καταστάσεις και ανάγκες».<sup>25</sup> Ευρύτερη σύνθεση υψηλότατων προδιαγραφών που ασχολείται με την περίοδο του διχασμού, αποτελεί το έργο του Gunnar Hering για τα ελληνικά πολιτικά κόμματα.<sup>26</sup> Ο Hering προσφέρει μια εξαιρετική ακτινογραφία των αντίπαλων στρατοπέδων και θέτει στο επίκεντρο του διχασμού τη στάση του πολιτικού κόσμου και της κοινωνίας απέναντι όχι μόνο απέναντι στην τάξη πραγμάτων που επιβλήθηκε το 1909-10, αλλά και στη συνταγματική τάξη όπως διαμορφώθηκε μετά το 1875 με την αποδοχή της *δεδηλωμένης* από το στέμμα.<sup>27</sup> Παράλληλα, αν και επιβεβαιώνει συμπεράσματα άλλων ερευνητών ως προς την εκλογική συμπεριφορά των

<sup>22</sup> Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α', Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 199-202.

<sup>23</sup> Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού*, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2019, σ. 20.

<sup>24</sup> Σπύρος Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006· Του ιδίου, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιο Αθηνών 1998, Κεφάλαιο 6<sup>ο</sup>, Μέρος Α'.

<sup>25</sup> Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσσολίνι*, σ. 111.

<sup>26</sup> Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004.

<sup>27</sup> Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, σ. 853-871.

μειονοτήτων των Νέων Χωρών, διατείνεται πως η κατάσταση στην Παλαιά Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα ρευστή· ο Βενιζέλος εξακολουθούσε το 1915 να διατηρεί ισχυρά ερείσματα, όμως η γενική επιστράτευση του 1915-1916 και κυρίως ο φόβος απέναντι σε μία πολεμική αναμέτρηση που είχε αποκτήσει χαρακτήρα εκτεταμένης ανθρωποσφαγής, είχαν αρχίσει να μεταστρέφουν τα πνεύματα, σε μία κοινωνία που μόλις είχε εξέλθει δύο πολεμικών αναμετρήσεων.<sup>28</sup>

Πέραν των διεργασιών στην κεντρική πολιτική σκηνή και τις διπλωματικές κινήσεις και διαβουλεύσεις, η ιστοριογραφία έχει αρχίσει να καλύπτει τα κενά γύρω από τις κοινωνικές ζυμώσεις της περιόδου και τη στάση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων απέναντι στο διχασμό. Η ανάδυση του οργανωμένου εργατικού κινήματος ακριβώς κατά την περίοδο της «πολεμικής δεκαετίας» (1912-1922) έχει κεντρίσει το ενδιαφέρον της ιστοριογραφίας και έχει σαν αποτέλεσμα την κυκλοφορία σημαντικών έργων.<sup>29</sup> Ωστόσο, όσον αφορά τη στάση του εργατικού κινήματος απέναντι στη διαμάχη του διχασμού και την προοπτική εμπλοκής της Ελλάδας στον πόλεμο, η σημαντικότερη μελέτη έχει γίνει από τον Γιώργο Λεονταρίτη.<sup>30</sup> Ο Λεονταρίτης εξετάζει τη στάση των διαφόρων σοσιαλιστικών ομαδοποιήσεων που δρούσαν πριν την δημιουργία του ΣΕΚΕ, τη στρατηγική τους και τις προσπάθειες του Βενιζέλου να εκμεταλλευτεί το εργατικό κίνημα προς όφελος του επεκτατικού του

---

<sup>28</sup> Hering, σ. 885-893.

<sup>29</sup> Ενδεικτικά: Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ. 171-204· Γεώργιος Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σ. 49-84· Κώστας Παλούκης, «Οι Έλληνες σοσιαλιστές, ο Εθνικός Διχασμός και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», *Μαρξιστική Σκέψη* 21 (2016), 191-222· Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή Εργασία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α΄, Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 87-121· Του ιδίου, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Β΄, Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 295-335· Σπύρος Μαρκέτος, «Η ελληνική αριστερά», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Β΄, Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 125-153· Αλέξανδρος Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Β΄, Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, 155-201· Κώστας Παλούκης, «Η «Αριστερή Αντιπολίτευση» στο ΚΚΕ», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Β΄, Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 203-243· Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ*, διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών 2007· Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Εκδόσεις Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1993· Δημήτρης Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης. ΕΚΑ 1910-1916. ΕΕΑΜ 1941. ΕΡΓΑΣ 1945*, Εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2020· Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1986· Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005.

<sup>30</sup> Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978.



προγράμματος. Μία ιδιαίτερη περίπτωση κοινωνικής ομάδας που έπαιξε όμως καθοριστικό ρόλο στα ελληνικά πολιτικά πράγματα εξετάζει ο Θάνος Βερέμης στο έργο του για τις στρατιωτικές επεμβάσεις την περίοδο 1916-36.<sup>31</sup> Ανατέμνοντας τη σύνθεση του σώματος των αξιωματικών, ο Βερέμης μεταξύ άλλων επισημαίνει τον καίριο ρόλο που έπαιξε η διόγκωση του ελληνικού στρατού κατά τη δεκαετία του 1910 και η έντονη πολιτική δράση που ανέπτυξαν οι εξ εφέδρων μονιμοποιηθέντες αξιωματικοί, μεταφέροντας τις πολιτικές ζυμώσεις εντός του συντηρητικού στρατεύματος. Τέλος, σημαντική προσθήκη στη βιβλιογραφία είναι αυτή του Νίκου Ποταμιάνου και του έργου του *Οι Νοικοκυραίοι*, με θέμα τους μικροαστούς επαγγελματίες, εμπόρους και βιοτέχνες της Αθήνας και του Πειραιά.<sup>32</sup> Ο Ποταμιάνος δεν ασχολείται συγκεκριμένα με την περίοδο του διχασμού, αν και εξετάζει εμβριθώς την εμπλοκή σημαντικών προσωπικοτήτων των επαγγελματικών σωματείων σε αυτόν. Επίσης μας παρέχει μία εξαιρετική εικόνα για τη στάση των επαγγελματιών απέναντι στις διαφορετικές εκδοχές αντιμετώπισης των επιταχυνόμενων κοινωνικών αλλαγών που ο εικοστός αιώνας επέφερε· βασικό σημείο πολιτικής διαφοροποίησης όπως είδαμε και παραπάνω.

Συνολικά, και παρά τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους διαφόρους ιστορικούς, κοινωνικούς επιστήμονες και ερευνητές, διαφαίνεται πως οι συμπάθειες γέρνουν προς την πλευρά του Ελευθερίου Βενιζέλου και των Φιλελεύθερων. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως του Μαυρογορδάτου, αυτό σημαίνει δεδηλωμένη πολιτική προτίμηση, ενώ σε άλλες, όπως του Χατζηιωσήφ, δεν είναι τόσο συμπάθεια, όσο παραδοχή πως οι Φιλελεύθεροι, αποδεχόμενοι τις πραγματικότητες της διείσδυσης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, προσπάθησαν με ορθολογικό τρόπο να προλάβουν τις χειρότερες κοινωνικές συνέπειες της συγκεκριμένης εξέλιξης και να θωρακίσουν το αστικό καθεστώς. Υπάρχουν φυσικά και έργα, κινούμενα συνήθως στις παρυφές της, ακαδημαϊκών αξιώσεων, ιστοριογραφίας, που επιχειρούν να δικαιώσουν ή έστω να εξωραΐσουν την βασιλική πολιτική και το αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Κατ' εξοχήν σε αυτή την κατηγορία ανήκει το έργο του Άριστου Καμπάνη, δημοσιογράφου και έμπιστου φίλου του Γούναρη.<sup>33</sup> Ο Καμπάνης είχε ίδιον συμφέρον από την αποκάθαρση της μνήμης του Αχαιού πολιτικού. Σαν εκδότης της *Πρωτεύουσας*, αποτέλεσε στήριγμα των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων της διετίας 1920-1922 και φλέρταρε με τη φασιστική πολιτική πρακτική ζητώντας βίαια μέτρα κατά των βενιζελικών, ενώ αργότερα συντάχθηκε με το μεταξικό καθεστώς, του οποίου αποτέλεσε οργανικό διανοούμενο.<sup>34</sup> Η προοδευτικές αφετηρίες και το τραγικό τέλος του Δημήτριου Γούναρη, έδωσαν ερεθίσματα σε άλλους ερευνητές, να εκφραστούν με ιδιαίτερα θετικό τρόπο για τον βίο του ανδρός,

<sup>31</sup> Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1977.

<sup>32</sup> Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.

<sup>33</sup> Άριστος Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Τύποις Πυρσός, Αθήνα 1946.

<sup>34</sup> Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσολίνι*, σ. 121, 131-136.

με μία βιογραφία να τονίζει πως δεν υπήρξε απλώς προοδευτικός, αλλά σοσιαλιστής [sic].<sup>35</sup> Η σύγχρονη ιστοριογραφία έχει να δώσει σαφώς πολύ πιο νηφάλια έργα, όπως αυτό της Μαριάννας Χριστοπούλου, που αποτελεί σημαντικό εργαλείο για την πολιτική ιστορία της περιόδου γενικότερα.<sup>36</sup> Αν υπάρχει όμως μία πτυχή του διχασμού που προβληματίζει ακόμη τους μελετητές και θολώνει το τοπίο, αναγκάζοντας ακόμη και ακραιφνείς υποστηρικτές των Φιλελεύθερων να μετριάσουν τους τόνους τους, είναι οι Σύνδεσμοι Επιστράτων. Η ενθουσιώδης είσοδος των μαζών στην πολιτική σύγκρουση στο πλευρό του βασιλιά απαιτεί μία ενδελεχή εξέταση, καθώς απλοϊκές εξηγήσεις, όπως η γερμανική προπαγάνδα ή η «διαφωτιστική» δράση μοναρχικών, απλώς δεν αρκούν.

Ο Μαυρογορδάτος είναι ο μοναδικός ερευνητής που αφιέρωσε μία ολόκληρη μελέτη στους Επίστρατους.<sup>37</sup> Ο Μαυρογορδάτος, αξιοποιώντας κυρίως τον Τύπο της περιόδου, κατάφερε να προσφέρει μία πρώτη καλή αποτύπωση της εξάπλωσης του φαινομένου και κατέγραψε τη δράση και τις δημόσιες παρεμβάσεις των συνδέσμων από την εμφάνισή τους μέχρι και το 1917, ενώ διερεύνησε τις επιβιώσεις των συνδέσμων στους *Λαϊκούς Πολιτικούς Συλλόγους*, που στήριξαν την Ηνωμένη Αντιπολίτευση στις εκλογές του 1920. Παράλληλα διατύπωσε την υπόθεση πως οι Επίστρατοι θα μπορούσαν να μετεξελιχθούν σε φασιστικό κίνημα, με τον ίδιο ωστόσο να επισημαίνει καίρια δομικά χαρακτηριστικά τους που απομάκρυναν αυτό το ενδεχόμενο.<sup>38</sup> Το έργο του Μαυρογορδάτου δεν είναι το μοναδικό σε σχέση με τους Επίστρατους, αλλά μάλλον το μοναδικό άξιο αναφοράς. Με ιδεολογικές αναφορές στην ακροδεξιά, ο ιστορικός Δημήτρης Μιχαλόπουλος κατέθεσε ένα ομιχλώδες έργο, υποτίθεται για τους Επίστρατους, στο οποίο αυτοί καταλαμβάνουν ένα μικρό μόνο μέρος, με το υπόλοιπο βιβλίο να αναλώνεται σε ακροδεξιές κοινοτοπίες και θεωρίες συνωμοσίας: Αντισημιτισμός (σαν αντικαπιταλισμός των ηλιθίων), Ρόθτσιλντ και Ζαχάρωφ, ο μαρξισμός σαν άλλη όψη του ίδιου νομίσματος με τον φιλελευθερισμό, ΠΑΣΟΚ και Αμερικάνοι· τούτα είναι μερικά μόνο από τα μοτίβα που διατρέχουν το συγκεκριμένο έργο. Ακόμη και ο ναζιστικός μύθος της «πισώπλατης μαχαιριάς» για την ήττα και τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας τον Νοέμβριο του 1918 καταφέρνει να βρει χώρο εδώ.<sup>39</sup>

<sup>35</sup> Διονύσιος Π. Αλικανιώτης Δ.Ν, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημητρίου Γούναρη. Συμβολή στην ιστορία του προοδευτικού κινήματος στην Ελλάδα 1902-1922*, Αθήνα 2009.

<sup>36</sup> Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

<sup>37</sup> Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

<sup>38</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 135-147.

<sup>39</sup> Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Η ξεχασμένη επανάσταση. Οι Έλληνες Επίστρατοι και ο αγώνας τους, 1916-1920*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2012. Για το ποιόν του έργου του Μιχαλόπουλου ενδιαφέρουσες είναι οι βιβλιοκρισίες που δημοσιεύθηκαν με αφορμή προγενέστερο πόνημα του, με θέμα τον Εθνικό Διχασμό. Βλ. Σπύρος Μαρκέτος, «Βιβλιοκρισία: Δημήτρης Μιχαλόπουλος, Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 320-332· Χάρης Εξερτζόγλου, «Θεωρίες συνωμοσίας: Δημήτρης Μιχαλόπουλος, Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση», *Σύγχρονα Θέματα* 66 (1998), σ. 190-192.

Όσον αφορά τον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου, οι περισσότερες μελέτες που αφορούν την περίοδο του Εθνικού Διχασμού επικεντρώνονται την ανάμιξη της Ιταλίας στον ηπειροαλβανικό χώρο και τις σχέσεις της Ρώμης με την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου ασχολείται ευρύτερα με τις στρατηγικές επιδιώξεις της Ιταλίας στην ανατολική Μεσόγειο κατά την περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, αφιερώνοντας ως εκ τούτου ένα μεγάλο τμήμα της μελέτης της στην ιταλική εμπλοκή στην Ήπειρο.<sup>40</sup> Την εμπλοκή της Ιταλίας στην Αλβανία εξετάζει και ο Λάμπρος Φλιτούρης στην περίοδο ανάμεσα στην ίδρυση του αλβανικού κράτους και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.<sup>41</sup> Ο Βασίλης Κόντης είναι ίσως ο κατεξοχήν ιστορικός που πραγματεύτηκε τις ελληνο-αλβανικές σχέσεις και την ιταλική εμπλοκή κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο σε μελέτες με αντικείμενο τις σχέσεις των δύο χωρών καθ' όλη τη διάρκεια του 20<sup>ου</sup> αιώνα.<sup>42</sup> Η ιταλική κατοχή της Ηπείρου έχει αποτελέσει αντικείμενο κάποιων δημοσιεύσεων και άρθρων με σημαντικότερη ίσως τη συνεισφορά αυτή της Ελευθερίας Μαντά.<sup>43</sup> Σε γενικές γραμμές ωστόσο, η κοινωνική και πολιτική κατάσταση στην Ήπειρο εξετάζεται μόνο στο βαθμό που σχετιζόταν με τις διπλωματικές διαβουλεύσεις ανάμεσα στους Ιταλούς, το Κράτος των Αθηνών και την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η μοναδική εξαίρεση είναι το πολύτομο έργο του Ιωάννη Νικολαΐδη, του γιαννιώτη ιστοριοδίφη σχετικά με τα Γιάννινα στο Μεσοπόλεμο.<sup>44</sup> Ο Ι. Νικολαΐδης αντλώντας τις πληροφορίες του κυρίως από τον τοπικό Τύπο και λίγες αρχειακές πηγές συνέθεσε ένα έργο που ισορροπεί ανάμεσα στην ιστορία και τη μυθοπλασία. Παρά τις αδυναμίες του παραμένει αναντικατάστατος οδηγός για την ιστορία της Ηπείρου κατά το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Επίσης, ο Ι. Νικολαΐδης είναι ο μοναδικός ερευνητής, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, που μελέτησε το αρχείο του Κωνσταντίνου Μέρτζιου για τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο Επιστράτων.

## Πηγές

Στην υπό εξέταση περίπτωση, έχουμε την σπάνια ευκαιρία να μελετήσουμε το φαινόμενο των Επιστράτων «εκ των έσω» και όχι μόνο μέσω του αποτυπώματός του

<sup>40</sup> Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.

<sup>41</sup> Λάμπρος Φλιτούρης, *Rorolo Albanese. Η ιταλική διπλωματία και η χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων*, Εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2006.

<sup>42</sup> Βασίλης Κόντης, *Ευαίσθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20<sup>ο</sup> αιώνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994· Του ιδίου, «Ο Βενιζέλος και η κυβέρνηση της Αυτόνομης Β. Ηπείρου (1914)», στο Θάνος Βερέμης, Γ. Γουλιμής (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 171-190.

<sup>43</sup> Ελευθερία Κ. Μαντά, «Η Ήπειρος κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ιταλική κατοχή, 1917», στο Δημήτριος Κ. Γιαννακόπουλος, Ευάνθης Σ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *1915-2015. 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*, Άργος 2018, σ. 91-102· Κωνσταντίνος Βακατσάς, «Η ιταλική κατοχή του 1917-1919 στο αρχείο της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου», *Δωδώνη* 30 (2001), 319-336.

<sup>44</sup> Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, Τόμοι 8, Ιωάννινα 1992-1995.

στον δημόσιο λόγο και τις αναμνήσεις και κρίσεις τρίτων προσώπων: ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμός Επιστράτων είναι πιθανότατα ο μόνος σύνδεσμος που άφησε πίσω του αρχείο. Υπεύθυνος για την διατήρηση του αρχείου ήταν ο πρόεδρος του συνδέσμου, ο γιαννιώτης έμπορος, δημοσιογράφος και ιστοριοδίφης Κωνσταντίνος Μέρτζιος (1886-1971). Το αρχείο του κατατέθηκε στην Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη των Ιωαννίνων από τον αδελφό του το 1978 και αποτελείται από δύο φακέλους. Ο φάκελος Α περιέχει προσωπικά έγγραφα της οικογενείας Μέρτζιου, ενώ ο φάκελος Β περιέχει 129 έγγραφα του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων. Το αρχείο αυτό μας επιτρέπει να κάνουμε μία μερική ανασύνθεση της πορείας του συνδέσμου, αν και δυστυχώς πολλά κενά παραμένουν. Τούτο συμβαίνει καθώς το αρχείο περιέχει στην συντριπτική του πλειοψηφία εισερχόμενα στον σύνδεσμο έγγραφα, όπως επιστολές από άλλους συνδέσμους και ιδιώτες, εγκυκλίους από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Εφέδρων στην Αθήνα, τηλεγραφήματα και μόνο λίγα έγγραφα που παρήχθησαν από τον ίδιο τον ΠΣΙ. Συνεπώς, ενώ δημιουργείται μία καλή εικόνα για τα τεκταινόμενα στην ύπαιθρο, οι γνώσεις μας για τις εσωτερικές διεργασίες στα Ιωάννινα παραμένουν περιορισμένες με τον Τύπο και τη βιβλιογραφία να συμπληρώνουν μερικά μόνο από τα υφιστάμενα κενά.

Παρά τις αδυναμίες του, το αρχείο αποτελεί μοναδική στο είδος του πηγή, καθώς είναι η πρώτη φορά που διεισδύουμε στον κόσμο ενός αινιγματικού κινήματος, πέραν του εν πολλοίς τυποποιημένου δημόσιου λόγου που αναπαρήγαγε ο Τύπος, και των κρίσεων όσων έζησαν τα γεγονότα μακριά (και συνήθως απέναντι) από την ίδια την οργάνωση. Οι άνθρωποι που έως τώρα εμφανίζονται σε δημοσιεύματα της εποχής να αρθρώνουν λόγο μόνο για να αποθεώσουν τον Κωνσταντίνο «ΙΒ'», τον «Κουμπάρο», αποκτούν φωνή· μιλούν για τα κίνητρά τους, τους προβληματισμούς τους, τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στον καθημερινό τους βίο στη δύσκολη συγκυρία του Συμμαχικού Αποκλεισμού, καταφέρονται με μένος κατά των πολιτικών τους αντιπάλων, παραδέχονται την ήττα τους. Παράλληλα το αρχείο ξεκαθαρίζει ή τέλος πάντων συμπληρώνει κενά πάνω σε ζητήματα στα οποία οι ερευνητές μέχρι τώρα μόνο υποθέσεις μπορούσαν να κάνουν και αφορούν κυρίως την ραγδαία εξάπλωση του κινήματος από τα μεγάλα αστικά κέντρα μέχρι το τελευταίο χωριουδάκι της αγροτικής υπαίθρου.

Συμπληρωματικά με το αρχείου Μέρτζιου, αξιοποιήθηκαν και άλλες αρχειακές πηγές. Το αρχείο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, ευρισκόμενο στα ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου, αν και με μεγάλα κενά για την εξεταζόμενη περίοδο περιέχει σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση στην Ήπειρο στην πρώτη φάση της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος.<sup>45</sup> Το αρχείο των πρακτικών των

<sup>45</sup> Το αρχείο της ΓΔΗ δεν περιέχει κανέναν απολύτως φάκελο για την περίοδο από το 1915 έως και την επανεγκατάσταση των ελληνικών αρχών στα Ιωάννινα τον Αύγουστο του 1917. Ο Κωνσταντίνος Βακατσάς που ασχολήθηκε εκτενώς με το αρχείο της ΓΔΗ αποδίδει το κενό στην κατάργηση της ΓΔΗ το 1915 και της αντικατάστασης του θεσμού από αυτό των Νομαρχιών καθώς και σε «ιταλικές καταστροφές», φράση που μοιάζει ταιριαστή για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και όχι για τα

συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου των Ιωαννίνων παρέχει επίσης σημαντικές πληροφορίες για την κατάσταση στην πόλη κατά τα πρώτα χρόνια της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος. Αν και οι πληροφορίες για τα πολιτικά γεγονότα είναι περιορισμένες, μας βοηθούν να αποκτήσουμε εικόνα σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η τοπική κοινωνία, ειδικά κατά την περίοδο 1915-1917 όπου η επιστράτευση και ο Συμμαχικός Αποκλεισμός δημιούργησαν τεράστια προβλήματα στον επισιτισμό και τη διαβίωση των κατοίκων. Τα πρακτικά φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Ιωαννιτών και έχουν, χάρις στο μεράκι των εργαζομένων, ψηφιοποιηθεί και παρέχονται άμεσα σε ερευνητές.

Στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, φυλάσσεται το αρχείο του Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη που διατέλεσε νομάρχης Ιωαννίνων από τον Δεκέμβριο του 1915 έως τον Ιούνιο 1916. Αν και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης διέσωσε ελάχιστα έγγραφα από την περίοδο, αυτά είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικά για το πολιτικό κλίμα στα Ιωάννινα, και υπάρχουν αρκετά στοιχεία για την Ήπειρο. Στον ίδιο φορέα φυλάσσεται και το ογκώδες αρχείο του Στέφανου Δραγούμη από όπου αντλήσαμε προξενικές αναφορές από την οθωμανική περίοδο. Στο Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο φυλάσσεται το αρχείο του Στέφανου Σκουλούδη, που διατέλεσε πρωθυπουργός από το φθινόπωρο του 1915 έως τον Ιούνιο του 1916. Η περίοδος της διακυβέρνησης του αποτελεί μία από τις σκοτεινότερες του ελληνικού κράτους και με την επάνοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα, ο γηραιός Σκουλούδης παραπέμφθηκε σε δίκη που διήρκησε μέχρι το 1920 για να μην ολοκληρωθεί ποτέ. Στο αρχείο Σκουλούδη περιλαμβάνεται το υλικό που συγκεντρώθηκε από την υπεράσπιση και τους κατηγορούς του Σκουλούδη, με σημαντικότερες τις πολυάριθμες καταθέσεις αξιωματούχων και κρατικών υπαλλήλων που υπηρέτησαν στην Ήπειρο και το Ε' Σώμα Στρατού κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας αξιοποιήσαμε ψηφιοποιημένο αρχειακό υλικό, από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος». Στην αρχειακή συλλογή του ιδρύματος υπάρχει υλικό από

---

γεγονότα του 1917. Οι εξηγήσεις που δίνει ο Βακατσάς για το αρχειακό κενό όμως δε μοιάζουν πειστικές. Η νομαρχία Ιωαννίνων αποτέλεσε την φυσική συνέχεια της ΓΔΗ και κάποιο τουλάχιστον αρχειακό υλικό θα έπρεπε να διασωθεί· ακόμη και με διαφορετικές αρμοδιότητες και ανακατατάξεις στο οργανόγραμμα των διαφόρων υπηρεσιών, το *κράτος έχει συνέχεια*. Μία πιο πειστική εξήγηση προκύπτει από την δράση που ανέπτυξαν οι νομάρχες Ιωαννίνων και Φλώρινας την περίοδο 1915-1916 υπέρ των Κεντρικών Δυνάμεων, που θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω. Ήδη από το 1918 οι βενιζελικές αρχές διαπίστωσαν πως η νομαρχία Ιωαννίνων δεν κρατούσε αρχεία για σημαντικές υποθέσεις, όπως η διανομή τροφίμων, για να αποκρύψει τις αποστολές αλεύρων και άλλων αγαθών στην Αλβανία και τα σταθμευμένα εκεί αυστριακά στρατεύματα. Ούτως ή άλλως, οι Ιταλοί μάλλον δε βρήκαν κανένα αρχείο της νομαρχίας, καθώς οι αρχές ζήτησαν και έλαβαν προθεσμία κάποιων ημερών για να αποχωρήσουν και μεταξύ άλλων για να απομακρύνουν τα αρχεία των υπηρεσιών. Η υπόθεσή μας είναι, πως οι αντιβενιζελικές αρχές μερίμνησαν για τη μεταφορά των αρχείων της ΓΔΗ και της νομαρχίας, αφενός επειδή ήταν καθήκον τους σαν δημόσιοι υπάλληλοι να διασώσουν κρατικά έγγραφα και αφετέρου για να απομακρύνουν στοιχεία συνεργασίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις· άλλωστε η Ιταλία άνηκε στην Αντάντ. Η τύχη του υλικού όμως παραμένει άγνωστη. Βλ. Κωνσταντίνος Βακατσάς, «Η ιταλική κατοχή του 1917-1919 στο αρχείο της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου», σ. 324.



το Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο καθώς και από το Μπενάκειο Μουσείο.<sup>46</sup> Το υλικό που αντλήσαμε σχετίζεται με την περίοδο 1913-1915, δηλαδή την περίοδο της οργάνωσης της ελληνικής κρατικής εξουσίας στην Ήπειρο και το επεισόδιο της Αυτονομίας της Βορείας Ηπείρου, ενώ αξιοποιήσαμε και αλληλογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου, κυρίως του 1916, από συνεργάτες του στην Ήπειρο. Τέλος, χρησιμοποιήσαμε υλικό του ψηφιοποιημένου αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών.<sup>47</sup> Το υλικό προέρχεται κυρίως από την Μεικτή Επιτροπή Αποζημιώσεων των θυμάτων των Νοεμβριανών. Το τεράστιο σε όγκο υλικό έχει επεξεργαστεί ο Γιάννης Μουρέλος, και στην παρούσα εργασία περιοριστήκαμε στη σταχυολόγηση κάποιων φακέλων με περιγραφές των συμβάντων στα Ιωάννινα και την Ήπειρο.

Σημαντική πηγή αποτελεί σαφώς ο Τύπος της περιόδου, τοπικός και πανελλήνιος κυκλοφορίας. Στην περίπτωση των Ιωαννίνων, έχουμε την τύχη να έχουν διασωθεί μεγάλα σώματα φύλλων δύο εφημερίδων, της αντιβενιζελικής *Ηπείρου*, τα φύλλα της οποίας έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι προσβάσιμα στους μελετητές μέσω της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και του, φιλελεύθερης τοποθέτησης, *Ταχυδρόμου των Ιωαννίνων*. Ο *Ταχυδρόμος* είχε μία σύντομη ζωή κατά την ταραγμένη περίοδο του Εθνικού Διχασμού, και, όπως και τα άλλα φιλελεύθερα φύλλα, αναγκάστηκε να διακόψει την κυκλοφορία του το Νοέμβριο του 1916. Η αρθρογραφία του, επικεντρωμένη σε κοινωνικά ζητήματα, τον καθιστά πολύτιμη πηγή. Τα φύλλα του φυλάσσονται στην βιβλιοθήκη της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών στα Ιωάννινα.

Κάποια έγγραφα σχετικά με τα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916 έφθασαν στα χέρια μου από έναν ιδιώτη, τον Γιαννιώτη Παναγιώτη Βαδαλούκα. Ο Π. Βαδαλούκας μου εμπιστεύτηκε έγγραφα και επιστολές του προπάππου του, Σταύρου Καλφακάκου. Ο Σ. Καλφακάκος ήταν αξιωματικός και κατά την εξεταζόμενη περίοδο υπηρετούσε στα Ιωάννινα, στην 9<sup>η</sup> Μεραρχία Πεζικού, και συμμετείχε στα Νοεμβριανά. Οι πληροφορίες για τη δράση του συγκεντρώνονται σε τρία έγγραφα με αποφάσεις ανακριτικής επιτροπής της 3<sup>ης</sup> Μεραρχίας Πεζικού, που το 1918 εξέτασε την εμπλοκή αξιωματικών στα Νοεμβριανά και αποφάσισε τελικά να θέσει σε αργία τον Καλφακάκο και άλλους αξιωματικούς. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας ονόμασα τη μικρή αυτή αρχειακή συλλογή, «Αρχείο Σταύρου Καλφακάκου». Περιττό να προσθέσω πως είμαι ευγνώμων στον Π. Βαδαλούκα που μου εμπιστεύτηκε οικογενειακά αρχεία χωρίς κανένα δισταγμό.

<sup>46</sup> Για την πρόσβαση στο ψηφιοποιημένο αρχείο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»: <http://www.venizelosarchives.gr/>

<sup>47</sup> Για την πρόσβαση στο ψηφιοποιημένο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών: [http://arxeio.mfa.gr/portal/mfa\\_welcome.jsp?locale=el](http://arxeio.mfa.gr/portal/mfa_welcome.jsp?locale=el)

Δεδομένων των παραπάνω, η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να διαυγάσει πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας των Ιωαννίνων και της Ηπείρου κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Κύριος άξονας της εργασίας είναι σαφώς οι Επίστρατοι, όμως προκειμένου να ενταχθούν αυτοί στα συμφραζόμενα του τόπου και της συγκυρίας, θα ασχοληθούμε με το ευρύτερο πλαίσιο της περιοχής: το αγροτικό και το βορειοηπειρωτικό ζήτημα, τη συγκρότηση του τοπικού αντιβενιζελικού πόλου και τις κρατικές επιδιώξεις και σχεδιασμούς σχετικά με την Ήπειρο, ιδιαίτερα μετά τη δεύτερη παραίτηση του Βενιζέλου και την επικράτηση βασιλικών κυβερνήσεων μέχρι το καλοκαίρι του 1917. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η εξέταση ενός συγκεκριμένου υποδείγματος οργάνωσης και δράσης των Επίστρατων: εν προκειμένω του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων, που έδρασε από τον Ιούλιο του 1916 έως τον Ιανουάριο του 1917. Μέσω αυτού θα εξετάσουμε τις μεθόδους εξάπλωσης των συνδέσμων, τις σχέσεις τους με το πολιτικό προσωπικό και τις αρχές καθώς και την οργάνωση της δράσης τους κατά τα Νοεμβριανά του 1916. Παράλληλα όμως θα εξετάσουμε τη συγκρότηση και τις καταβολές του αντιβενιζελικού χώρου στην Ήπειρο, κάτι απαραίτητο για την κατανόηση του ευρύτερου πολιτικού πλαισίου της περιοχής, και που πιστεύουμε ότι συμβάλει στην ευρύτερη διερεύνηση του ετερόκλητου συνασπισμού που αντιτάχθηκε στο κόμμα των Φιλελευθέρων και τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναφερθούμε επιγραμματικά στα γεγονότα που οδήγησαν στον διχασμό, από το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου μέχρι την αποστράτευση το καλοκαίρι του 1916. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξετάσουμε την εμφάνιση των Συνδέσμων Επιστράτων και τις θεωρίες που έχουν διατυπωθεί αναφορικά με τους εμπνευστές και τους καθοδηγητές τους. Επίσης θα αναφερθούμε στην μεταστροφή των λαϊκών στρωμάτων προς τον αντιβενιζελισμό, όπως σημειώθηκε εξαιτίας των ταλαιπωριών της επιστράτευσης, που υπέστησαν κυρίως οι οικογένειες των εφέδρων. Επίσης θα κάνουμε μία σύντομη επισκόπηση του ρόλου του στρατού εντός της ελληνικής κοινωνίας και την αυξανόμενη γοητεία που το στρατιωτικό μοντέλο άρχισε να ασκεί πάνω στις πολιτικές ελίτ και θα κάνουμε λόγο και για τις υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί για τον φιλειρηνικό χαρακτήρα του κινήματος. Στο τρίτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε συγκεκριμένα με τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο, την ίδρυση και εξάπλωσή του καθώς και τα πρόσωπα που τον στελέχωσαν και τον υποστήριξαν. Στο επόμενο κεφάλαιο, κρίναμε σκόπιμο να εξετάσουμε τα όρια του αυθορμητισμού της κίνησης αλλά και τις δυνατότητες της μαζικής πολιτικής κινητοποίησης στην ύπαιθρο. Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζουμε το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο των Ιωαννίνων της περιόδου, την κυριαρχία των Φιλελευθέρων και τις προσπάθειες των αντιβενιζελικών αρχών να χρησιμοποιήσουν τον κρατικό μηχανισμό για τους δικούς τους σκοπούς. Η δράση των Επίστρατων, από την εμφάνιση των συνδέσμων μέχρι την πρώτη εικονική τους διάλυση, καταλαμβάνει το



έκτο κεφάλαιο της εργασίας, πριν φτάσουμε στο έβδομο κεφάλαιο και τα Νοεμβριανά. Το όγδοο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην οριστική διάλυση των συνδέσμων και τις προσπάθειες των επιφανών Επίστρατων να ενσωματωθούν στο υφιστάμενο πολιτικό προσωπικό καθώς και στη στάση των αντιβενιζελικών στην προοπτική της ιταλικής κατοχής. Στο ένατο κεφάλαιο εξετάζουμε τις ιδεολογικές αναφορές των Επίστρατων και τον δημόσιο λόγο που εκφράστηκε από τους αντιβενιζελικούς στην Ήπειρο, τις τοπικές ιδιαιτερότητες αλλά και τις ομοιότητες με τους ομόφρονες της Παλαιάς Ελλάδας. Στο τελευταίο κεφάλαιο επιχειρήσαμε να διατυπώσουμε κάποια συμπεράσματα.

Καθώς το αρχειακό υλικό που αξιοποιήσαμε περιέχει μοναδικά έγγραφα προερχόμενα από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Εφέδρων, κρίναμε απαραίτητο να παραθέσουμε τις εγκυκλίους τουλάχιστον που εκδόθηκαν από την Αθήνα και στάλθηκαν στους επαρχιακούς συνδέσμους, ώστε να παράσχουμε μία διευκόλυνση στους επόμενους ερευνητές που θα καταπιαστούν με την οργάνωση-αίνιγμα των Επίστρατων.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγή και προτού προσχωρήσουμε στο κύριο μέρος της εργασίας, θα πρέπει να προχωρήσουμε σε ορισμένες σημαντικές διευκρινήσεις. Η Ήπειρος της υπό εξέταση περιόδου, αν και σχετικά ομοιόμορφη εθνικά, δεν κατοικούνταν αποκλειστικά από Έλληνες χριστιανούς ορθόδοξους. Στην Τσαμουργιά (την περιοχή που καλύπτει χονδρικά ο σημερινός νομός Θεσπρωτίας) ζούσαν ακόμη αρκετές χιλιάδες αλβανόφωνοι μουσουλμάνοι Τσάμηδες, ενώ σημαντικές μουσουλμανικές κοινότητες υπήρχαν στα Ιωάννινα (Τουρκογιαννιώτες) και στην Κόνιτσα. Στα Γιάννινα επίσης έχουμε τη σημαντική κοινότητα των Ρωμανιωτών Εβραίων. Οι κοινότητες αυτές εμφανίζονται μόνο περιφερειακά στην παρούσα εργασία για διάφορους λόγους. Πρώτα και κύρια, ο βαθμός της ανάμειξής τους στα γεγονότα του διχασμού, τουλάχιστον στην Ήπειρο, ήταν μικρός και ήταν απόρροια της ίδιας της φύσης της διαμάχης. Ο διχασμός αφορούσε, ειδικά, τη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι σε ένα πόλεμο και γενικά, τη στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στην προοπτική περαιτέρω εδαφικής επέκτασης, μέσω της πραγμάτωσης της *Μεγάλης Ιδέας*. Οι μειονότητες που ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος με τους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν λογικό να επιφυλάσσονται να τοποθετηθούν ανοικτά σε αυτό που αντιλαμβάνονταν ως (και εν πολλοίς ήταν) μία βασικά ελληνική διαμάχη.<sup>48</sup> Δεύτερον, η απαλλαγή από τη στράτευση Εβραίων και μουσουλμάνων το 1915, τους θέτει αυτομάτως εκτός της διερεύνησης του φαινομένου των Επίστρατων. Τέλος, θα πρέπει να παραδεχτούμε πως το ίδιο το υλικό που συλλέξαμε θέτει στο περιθώριο τις μειονότητες, γεγονός διόλου τυχαίο. Με εξαίρεση τα κρατικά έγγραφα που ασχολούνταν με το οξύ αγροτικό ζήτημα, στο

<sup>48</sup> Στη δυσκολότερη θέση βρισκόντουσαν οι μουσουλμάνοι, ανεξαρτήτως εθνοτικής καταγωγής και οι Σεφαρδίτες Εβραίοι. Στην Ήπειρο όπου η Ρωμανιώτικη Εβραϊκή κοινότητα δεν θεωρούνταν «εθνικά ύποπτη» οι δύο αντιμαχόμενοι πολιτικοί συνασπισμοί θα χρησιμοποιούσαν σαν κατηγορία για τους αντιπάλους τους τις σχέσεις τους με τους μουσουλμάνους, και κυρίως οι Φιλελεύθεροι που έβλεπαν τις μειονότητες να στηρίζουν τους αντιβενιζελικούς.

οποίο εμφανίζονται κυρίως οι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας, ο Τύπος σπάνια κάνει τον κόπο να ασχοληθεί με κοινότητες, που στην περίπτωση των Ιωαννίνων, παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, αποτελούσαν σχεδόν το ήμισυ του πληθυσμού της πόλης.<sup>49</sup>

Η δεύτερη διευκρίνιση αφορά στον όρο «Βόρεια Ήπειρος» που χρησιμοποιούμε έναντι του πιο δόκιμου «Νότια Αλβανία». Στην ελληνική ιστοριογραφία ως Βόρεια Ήπειρος, ορίζεται η περιοχή που κάλυπταν τα σαντζάκια του Αργυρόκαστρου και της Κορυτσάς. Το σαντζάκι του Αργυρόκαστρου κάλυπτε μια έκταση που αποτελεί φυσική προέκταση της Ηπείρου, σαφώς οριζόμενης από τα Ακροκεραύνια Όρη και τις κοιλάδες των ποταμών Δρίνος και Αώος.<sup>50</sup> Αντιθέτως, το λεκανοπέδιο της Κορυτσάς και το ομώνυμο σαντζάκι, τμήμα του βιλαετίου του Μοναστηρίου, αποτελούσε εξάρτημα του ευρύτερου δυτικομακεδονικού οικονομικού χώρου μαζί με πόλεις όπως η Φλώρινα και το Μοναστήρι· σαν τμήμα της Ηπείρου άρχισε να νοείται μόνο μετά την συμπερίληψή του στο αλβανικό κράτος. Ο όρος «Βόρεια Ήπειρος» έκανε την εμφάνισή του μόλις μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και συμπυκνώνει μάλλον τις ελληνικές εδαφικές απαιτήσεις προς την Αλβανία, παρά εμπεδωμένες οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες της περιόδου. Έως τότε δεν υπήρχε καμία συμφωνία ανάμεσα σε όσους καταπιάστηκαν με το ζήτημα για τα βόρεια όρια της Ηπείρου· αντίθετα με τα ανατολικά και νότια όρια που η οροσειρά της Πίνδου και ο Αμβρακικό Κόλπος διέγραφαν με μεγάλη σαφήνεια. Όπως το θέτει ακόμη καλύτερα ο Μιχάλης Κοκολάκης, «δεδομένου ότι ο καθορισμός των βορείων ορίων της Ηπείρου, ήδη από τη δεκαετία του 1870, καθίσταται αλληλένδετος με το θέμα των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων στον ηπειροαλβανικό χώρο, η επιλογή μεταξύ των διαφόρων αυτών εκδοχών αποτελεί περισσότερο ενέργεια πολιτική, παρά έκφραση επιστημονικής ετυμηγορίας».<sup>51</sup> Η συμπερίληψη των δύο σαντζακίων στις ελληνικές απαιτήσεις στην πρεσβευτική διάσκεψη του Λονδίνου που ξεκίνησε το Δεκέμβριο του 1912 δημιούργησε ουσιαστικά την Βόρεια Ήπειρο και την καθιέρωσε ως γεωγραφική μονάδα.<sup>52</sup> Κατά την

<sup>49</sup> Οι οθωμανικές απογραφές που λάμβαναν χώρα σε άτακτα χρονικά διαστήματα από το 19<sup>ο</sup> αιώνα έως και το 1912 δείχνουν μία σταθερά οριακή πλειοψηφία του χριστιανικού στοιχείου, τη συρρίκνωση της μουσουλμανικής κοινότητας και την αλματώδη αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού. Παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων οι χριστιανοί ορθόδοξοι αποτελούσαν το 51% του πληθυσμού των Ιωαννίνων, οι μουσουλμάνοι το 25% και οι Εβραίοι το 24%. Η εθνοτική σύσταση των Ιωαννίνων άρχισε να αλλάζει ταχύτατα μετά την κατάληψή τους από τον ελληνικό στρατό, και η πρώτη σχετική απογραφή του 1913, έδειξε μία ραγδαία αύξηση του χριστιανικού στοιχείου που πλέον αποτελούσε το 72% του πληθυσμού της πόλης: Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 344-345· Μαρία Παππά, «Νέες Χώρες και εθνική ενσωμάτωση: Το παράδειγμα των Ιωαννίνων», στο Γεώργιος Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος Θ. Πέτσος, (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανεπιστημιακού Συνεδρίου. «Ιστορία-Λογισύνη: η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»*, Ιωάννινα 2015, σ. 225.

<sup>50</sup> Ο Δρίνος είναι παραπόταμος του Αώου και δεν πρέπει να συγχέεται με τον Δρίνο (Ντρίνα), το μεγάλο ποταμό που χωρίζει τη Σερβία από τη Βοσνία.

<sup>51</sup> Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι*, σ. 31.

<sup>52</sup> Κόντης, *Ευαίσθητες ισορροπίες*, σ. 68-70.

εξεταζόμενη περίοδο η συγκεκριμένη περιοχή είχε μεν κατοχυρωθεί στην Αλβανία, όμως με το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου δεν τέθηκε εν αμφιβόλω μόνο η κυριότητα του συγκεκριμένου τμήματος, αλλά και της ίδιας της Αλβανίας σαν κρατική οντότητα, ενώ για ένα βραχύ χρονικό διάστημα τα δύο σαντζάκια ενσωματώθηκαν και επίσημα στο ελληνικό κράτος, με μονομερή πράξη της κυβέρνησης Σκουλούδη. Καθώς ο όρος «Νότια Αλβανία» για τη συγκεκριμένη περίοδο θα δημιουργούσε σύγχυση, αποφασίσαμε, παρά τις προβληματικές, να υιοθετήσουμε την ορολογία της εποχής και να αναφερόμαστε στη Βόρεια Ήπειρο.

Τέλος, οι ημερομηνίες παρατίθενται στο Ιουλιανό (Παλαιό) ημερολόγιο. Καθώς απουσιάζει η αντιπαραβολή και χρήση δυτικών αρχειακών πηγών, κρίθηκε άσκοπο να μπερδέψουμε τον αναγνώστη χρησιμοποιώντας το Γρηγοριανό ημερολόγιο. Η μετατροπή γίνεται σχετικά εύκολα με την προσθήκη 13 ημερών στην, παρατιθέμενη με το ιουλιανό ημερολόγιο, ημερομηνία.

## Κεφάλαιο 1: Ο Εθνικός Διχασμός

Όταν ο Γκαβρίλο Πρίντσιπ βρέθηκε σχεδόν τυχαία δίπλα στο όχημα του Αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάρδου στις 15/28 Ιουνίου του 1914 στο Σεράγεβο, πιθανότατα δεν θα πίστευε την τύχη του. Σίγουρα, πάντως, δεν πίστευε πως πατώντας την σκανδάλη θα οδηγούσε την Ευρώπη σε έναν τόσο σκληρό πόλεμο που θα άλλαζε ολοκληρωτικά το χάρτη της ηπείρου. Δεν ήταν ο μόνος: πολιτικό προσωπικό, Τύπος αλλά και η κοινή γνώμη βρέθηκαν απροετοίμαστοι. Η Ευρώπη άρχισε να βουλιάζει σε έναν καταστροφικό πόλεμο υπό το βάρος των περίπλοκων μυστικών διπλωματικών συμφωνιών ανάμεσα στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις καθώς και των περίτεχνων στρατιωτικών σχεδίων, διαμορφωμένων επί δεκαετίες από τα διάφορα επιτελεία, τα οποία και ήταν απρόθυμα να εγκαταλείψουν οι στρατιωτικοί. Το μέγεθος της κρίσης έγινε ορατό μόλις τον Αύγουστο, όταν και ο Γερμανικός Στρατός εισέβαλε στο Βέλγιο· τα φώτα έσβηναν σ' ολόκληρη την Ευρώπη όπως δυσοίωνα προέβλεπε ο Edward Grey, υπουργός εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας.<sup>53</sup>

### 1.1 Ενώπιον του Πολέμου

Σε αντίθεση με τον ενθουσιασμό που επικράτησε στις μεγάλες πόλεις της Δύσης, αρκετά χιλιόμετρα νότια και ανατολικά του Μάρνη, η έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, αντιμετωπίστηκε τουλάχιστον με περίσκεψη. Η Ελλάδα είχε μόλις βγει από δύο σκληρές συγκρούσεις, με τη δεύτερη από αυτές, τον Δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο, να είναι ιδιαίτερα αιματηρή. Πέραν της φυσιολογικής κόπωσης, πολλά ζητήματα συσχετιζόμενα με την ειρήνευση των Βαλκανίων έμεναν εκκρεμή. Το ζήτημα των συνόρων του νεοσύστατου αλβανικού κράτους είχε δημιουργήσει ήδη το αιματηρό επεισόδιο της Αυτόνομης Δημοκρατίας της Βορείας Ηπείρου στο οποίο θα αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω, ενώ η Ελλάδα βρισκόταν στα πρόθυρα ένοπλης σύρραξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με επίδικο τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Το ζητούμενο για την Αθήνα ήταν μία ανάπαυλα κατά την οποία θα επέλυε τα εκκρεμή συνοριακά ζητήματα και θα μπορούσε να ασχοληθεί με την ομαλή ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στον εθνικό κορμό. Η αποστολή αυτή μόνο εύκολη δεν ευαγγελίζονταν. Το ελληνικό κράτος, μπορεί να διπλασίασε σχεδόν την έκταση και τον πληθυσμό του, ωστόσο κληρονόμησε -κυρίως στο δικό του μερτικό από την μοιρασιά της Μακεδονίας- ένα αξεδιάλυτο βαλκανικό μωσαϊκό εθνοτικών ομάδων διαφόρων μεγεθών και συνδυασμών. Στους νέους πολίτες που έπρεπε να ενσωματώσει το κράτος συμπεριλαμβάνονταν οι Σεφαρδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, βουλγαρίζοντες, «γραικομάνοι» και αυτονομιστές Σλαβομακεδόνες καθώς και μουσουλμάνοι κάθε προέλευσης. Παράλληλα το καθεστώς γαιοκτησίας στις Νέες Χώρες και η κυριαρχία του τσιφλικιού έφερε τις αρχές αντιμέτωπες με την

<sup>53</sup> Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μετάφραση Βασίλης Καπετανγιάννης, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 37.

πίεση των χιλιάδων -και συνήθως χριστιανών- επίμορτων καλλιεργητών, που ζητούσαν τη διανομή της γης, όταν το αντίστοιχο ζήτημα της Ηπειροθεσσαλίας παρέμενε βασικά άλυτο. Η αποστολή των κρατικών αξιωματούχων που ανηφόρισαν από την Παλαιά Ελλάδα στις νέες επαρχίες, μόνο εύκολη δεν ευαγγελίζονταν.

Με το ξέσπασμα του πολέμου η μόνη δέσμευση της Ελλάδας προς τις εμπόλεμες δυνάμεις ήταν απέναντι στη Σερβία. Οι δύο χώρες είχαν συνομολογήσει μία αμυντική συνθήκη παραμονές του Δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου, εν αναμονή της σχεδόν βέβαιης βουλγαρικής επίθεσης. Η υπογραφή της συνθήκης είχε πλούσιο παρασκήνιο με πολλές ενστάσεις από ελληνικής πλευράς, καθώς η Σερβία ζήτησε και τελικά απέσπασε τη ρητή υπόσχεση της Αθήνας για συνδρομή σε περίπτωση πολεμικής εμπλοκής με την Αυστροουγγαρία.<sup>54</sup> Σε πρώτη φάση κι εφόσον η Βουλγαρία απείχε της σύγκρουσης, η Αθήνα υιοθέτησε στάση ευμενούς ουδετερότητας προς τη Σερβία. Φαινομενικά, διατηρούνταν ακόμη ενότητα ανάμεσα στο στέμμα και την κυβέρνηση. Όμως, η σύμπνοια ήταν φαινομενική καθώς οι δύο πλευρές ερμήνευαν με εντελώς διαφορετικό τρόπο την ελληνο-σερβική συνθήκη. Για τον Βενιζέλο η Ελλάδα θα έπρεπε να συνδράμει τελικά τη Σερβία και προσπαθούσε να διαμορφώσει το καλύτερο δυνατό πλαίσιο για να συμβεί αυτό, όταν ο Κωνσταντίνος και οι συν αυτώ θεωρούσαν πως δεδομένης της εξαγωγής της σύγκρουσης πέραν των Βαλκανίων η συνθήκη έχανε κάθε ισχύ.<sup>55</sup> Τόσο ο Βενιζέλος όσο και βασιλιάς Κωνσταντίνος είχαν τις δικές τους απόψεις για την εξωτερική πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει η Ελλάδα, απόψεις οι οποίες είχαν διαμορφωθεί σε βάθος χρόνου βάση διαφορετικών αντιλήψεων και στάσεων: μία πραγματική διάσταση κόσμων.

Ο Βενιζέλος κινούνταν προς την κατεύθυνση της εκπλήρωσης του αλυτρωτικού προγράμματος της Ελλάδας με τις συνθήκες να μοιάζουν πιο ώριμες από ποτέ για την υλοποίηση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Ήταν σίγουρος για τη νίκη της Αντάντ, ενώ θεωρούσε πως ο πόλεμος αυτός ίσως αποτελούσε την ύστατη ευκαιρία της Ελλάδας για την αποκόμιση εδαφικών κερδών σε βάρος της ετοιμόρροπης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Βενιζέλος παρά τη στάση αναμονής που ευνοούσε, αναζητούσε τρόπο να βγάλει την Ελλάδα στον πόλεμο, στο πλευρό της Αντάντ.<sup>56</sup> Τούτο δε σημαίνει πως ήταν προσανατολισμένος προς τις δυτικές δημοκρατίες εξαιτίας μόνο στρατηγικών υπολογισμών· ο φιλελεύθερος Βενιζέλος ασπαζόταν γνήσια το δυτικό αφήγημα περί πάλης των δυτικών δημοκρατιών έναντι του αυταρχισμού και του милитарισμού.<sup>57</sup> Ωστόσο η επιλογή στρατοπέδου στη δεδομένη συγκυρία ήταν προϊόν ευρύτερων υπολογισμών και εφαρμογής μίας

<sup>54</sup> Βεντήρης, Τόμος 1, σ. 155-160.

<sup>55</sup> Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...» Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 226-227.

<sup>56</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. Ο Εθνικός Διχασμός, Εκδόσεις, σ. 17-18.

<sup>57</sup> Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα, Τόμος Α', Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 87· Hering, σ. 858.

realpolitik, πυλώνας της οποίας ήταν η συνεργασία με τη Μεγάλη Βρετανία στο πεδίο άσκησης εξωτερικής πολιτικής στην Ανατολική Μεσόγειο.<sup>58</sup>

Ακόμη όμως και αυτός ο ικανότατος διπλωμάτης δεν υπολόγισε σωστά τις αντικειμενικές δυνατότητες της Ελλάδας στα πλαίσια του διεθνούς ιμπεριαλιστικού συστήματος. Παραδείγματος χάριν, το αδύνατον της συνεργασίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις (λόγω γεωγραφικής θέσης) ήταν κάτι που δεν διέφευγε της προσοχής των κυβερνήσεων της Αντάντ και από επιχείρημα υπέρ της στρατηγικής Βενιζέλου θα μπορούσε να στραφεί εναντίον του, όπως και παραλίγο να γίνει. Ο μόνος τρόπος να επιτευχθούν τα φιλόδοξα σχέδια του Βενιζέλου, ήταν να προσδεθούν τα ελληνικά επεκτατικά συμφέροντα με τα αντίστοιχα της Αντάντ. Όμως οι βλέψεις των δυτικών δυνάμεων και κυρίως η πορεία που θα ακολουθούσαν για να τις πραγματοποιούσαν, δεν μπορούσαν να προβλεφθούν με ακρίβεια από τον Έλληνα πρωθυπουργό. Υπό αυτή την έννοια, είναι ιδιαίτερα εύστοχη η παρατήρηση πως η πολιτική που εμπνεύστηκε ο Βενιζέλος σχεδιάστηκε *εν κενώ*.<sup>59</sup>

Οι αντικειμενικές δυσκολίες που θα αντιμετώπιζε ο Βενιζέλος εμφανίστηκαν ήδη από τις πρώτες μέρες του πολέμου, όταν και αντιλήφθηκε πως για την Αντάντ το ζητούμενο ήταν η προσέλευση της Βουλγαρίας στο πλευρό της. Ο μύθος της «Πρωσίας των Βαλκανίων» φαίνεται πως δεν είχε ξεθωριάσει ολότελα μετά την καταστροφή του Δεύτερου Βαλκανικού Πολέμου και ο προσεταιρισμός της Σόφιας έλαβε απόλυτη προτεραιότητα για το Λονδίνο και το Παρίσι. Η ελληνική κυβέρνηση εκείνη την στιγμή αντιλήφθηκε πως η γεωγραφική της θέση την άφηνε στην πραγματικότητα χωρίς επιλογές. Αν αποφάσιζε ποτέ η Αθήνα να εξέλθει από την ουδετερότητα θα το έκανε μόνο στο πλευρό της Αντάντ και σε αυτή την περίπτωση ήταν τα δικά της βόρεια εδάφη αυτά που θα έπειθαν και την Σόφια να συμπράξει με τις δυτικές δυνάμεις.<sup>60</sup> Οι πρώτες προσπάθειες του Βενιζέλου να συμπτυχθεί ένα μέτωπο των βαλκανικών κρατών με αμοιβαίες παραχωρήσεις και εδαφικές διευθετήσεις απέτυχαν.

Η διάσταση με τον Κωνσταντίνο είχε ήδη προετοιμαστεί. Οι πρώτες επαφές του Βενιζέλου με την Αντάντ, οι οποίες έλαβαν χώρα το καλοκαίρι του 1914 είχαν προκαλέσει δυσφορία στο παλάτι, που μέσω του Υπουργού Εξωτερικών Γεωργίου Στρέιτ, ουσιαστικά τις υπονόμει.<sup>61</sup> Ο Κωνσταντίνος, παρά την παρελκυστική τακτική που ακολουθούσε κατά την περίοδο εκείνη, στην πραγματικότητα είχε διαλέξει ήδη πλευρά. Πέραν της συγγενειάς του με τον Κάιζερ Γουλιέλμο, όντας εκπαιδευμένος στην Γερμανία είχε ακράδαντη πίστη στην υπεροχή των γερμανικών όπλων και εκτίμηση για το πρωσικό κοινωνικό μοντέλο, στο οποίο κυρίαρχη θέση

<sup>58</sup> Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός*, σ. 55-57· Ελένη Γαρδίκ-Κατσιαδάκη, «Βενιζέλος και Τσώρτσιλ: Οι βάσεις της αγγλο-ελληνικής συνεννόησης (1912-1913)», στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 87-100.

<sup>59</sup> Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 15-16.

<sup>60</sup> Γιαννουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωση...*», σ. 226-229-230.

<sup>61</sup> Βεντήρης, Τόμος 1, σ. 233-234.



καταλάμβανε ο στρατός.<sup>62</sup> Γύρω του συσπειρώθηκαν οι αξιωματικοί του Γενικού Επιτελείου, με κυρίαρχες τις προσωπικότητες του Βίκτωρα Δούσμανη και του Ιωάννη Μεταξά, και βετεράνοι πολιτικοί όπως ο Γεώργιος Θεοτόκης που είχαν γαλουχηθεί στον αντισλαβισμό του 19<sup>ου</sup> αιώνα και συνεπώς έβλεπαν το συμφέρον της Ελλάδας στο πλευρό της Γερμανίας.<sup>63</sup> Καθώς η γεωγραφική θέση της Ελλάδας έκανε αδύνατη την έξοδο της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να ακολουθήσει τη μόνη πολιτική η οποία θα μπορούσε να εξυπηρετήσει το Βερολίνο, αυτή της ουδετερότητας, ενώ παράλληλα εγκαινίαζε μία πρακτική μυστικών συνεννοήσεων με τη Γερμανία, εν αγνοία της κυβέρνησης. Η στάση του βασιλιά εξυπηρετήθηκε από την διστακτικότητα της Βουλγαρίας την οποία διεκδικούσαν και οι δύο αντίπαλες συμμαχίες.

Η έξοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τον Νοέμβριο του 1914 στον πόλεμο λειτούργησε καταλυτικά στις εξελίξεις. Το Φεβρουάριο του επόμενου έτους, η Αντάντ επεξεργάστηκε μία επιχείρηση εκπόρθησης των Στενών των Δαρδανελίων. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τη συναίνεση του συνόλου του πολιτικού κόσμου (πλην του δηλωμένου γερμανόφιλου Γ. Θεοτόκη) πρότεινε τη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία. Στο σχέδιο αντιτάχθηκε ο Ι. Μεταξάς που έφτασε να παραιτηθεί της θέσης του από το Γενικό Επιτελείο και ο Κωνσταντίνος. Η απροθυμία του Κωνσταντίνου να επικυρώσει μία πρόταση της υπεύθυνης κυβέρνησης οδήγησε τον Βενιζέλο σε παραίτηση και την χώρα σε βαθιά πολιτική κρίση. Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον άλλοτε ελπιδοφόρο μεταρρυθμιστή Δημήτριο Γούναρη διασκέδασε τις εντυπώσεις αλλά μόνο προσωρινά. Η παραίτηση Βενιζέλου όπως ήταν φυσικό θορόβησε την Αντάντ, ενώ η ασυναρτησία στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής από την κυβέρνηση Γούναρη προκαλούσε περαιτέρω εκνευρισμό. Προσπαθώντας να ισορροπήσει ανάμεσα στην φιλογερμανική στάση του Κωνσταντίνου και τις πιέσεις των δυτικών δυνάμεων ο Γούναρης στην ουσία απέτυχε να χαράξει μία σαφή στρατηγική. Ο πατρινός πολιτικός αφέθηκε να παρασυρθεί από τον ψυχισμό του και τα προσωπικά του συμπλέγματα και σε μία εκπληκτικά κοντόφθαλμη κίνηση, τον Μάρτιο του 1915 άρχισε να προβαίνει σε δηλώσεις προς τον Τύπο, αφήνοντας βαριά υπονοούμενα για τον Βενιζέλο και την πρόθεση του να παραχωρήσει την Καβάλα στην Βουλγαρία, χωρίς ωστόσο να κάνει αναφορά στο ευρύτερο πλαίσιο βαλκανικής συνεννόησης που προσπαθούσε να επιτύχει ο προκάτοχός του, το καλοκαίρι του 1914.<sup>64</sup> Η κίνηση του Γούναρη ακολουθήθηκε από τις οργίλες απαντήσεις του Βενιζέλου, με την πολιτική ζωή να εκτραχύνεται καθώς

<sup>62</sup> Ριζάς, σ. 81.

<sup>63</sup> Hering, σ. 860· Γιαννουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*», σ. 202-204. Για τον αντισλαβισμό βλ.: Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 325-336· Της ίδιας, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α', Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 9-35.

<sup>64</sup> Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, σ. 164-165.

αμφότερες οι παρατάξεις πλέον διολίσθαιναν σε ένα κυνήγι μαγισσών, αναζητώντας «προδότες» και «αργυρώνητους». Επιπρόσθετα, ένα απρόοπτο γεγονός, η βαριά ασθένεια του Κωνσταντίνου από πλευρίτιδα στα τέλη Απριλίου του 1915, συνετέλεσε ώστε να δηλητηριαστεί ακόμη περισσότερο το πολιτικό κλίμα, με τους αντιβενιζελικούς να διαδίδουν πως ο Θεός τιμωρούσε τους Έλληνες που ανέχονταν το Βενιζέλο.<sup>65</sup> Η κάθοδος στον σκοταδισμό επιταχύνθηκε και στις 13 Μαΐου μεταφέρθηκε από την Τήνο στον Πειραιά η εικόνα της Παναγίας από τον γνωστό Ιερό Ναό προς θεραπεία του βασιλιά. Η μεταφορά της εικόνας μετατράπηκε σε αντιβενιζελική διαδήλωση στην οποία εξαπολύονταν κατάρες προς το πρόσωπο του Βενιζέλου, σε μία θλιβερή προοικονομία του Αναθέματος του 1916.<sup>66</sup>

Με φόντο το τεταμένο αυτό κλίμα, διεξήχθησαν οι εκλογές της 31ης Μαΐου. Τα αποτελέσματα των εκλογών μπορούν ακόμη και σήμερα να ερμηνευθούν ποικιλοτρόπως. Οι Φιλελεύθεροι κατόρθωσαν να συγκρατήσουν τις δυνάμεις τους, κερδίζοντας 185 έδρες σε σύνολο 316.<sup>67</sup> Στην άλλη όχθη του πολιτικού φάσματος, η Γούναρης, έχοντας λάβει το χρίσμα από τον ίδιο τον βασιλιά, δημιούργησε το κόμμα των Εθνικοφρόνων που απέσπασε 90 έδρες και αυτόχρονα μετατράπηκε στον κορμό του αντιβενιζελικού χώρου.<sup>68</sup> Σημαντική παράμετρος σ' αυτή την εκλογική νίκη των Φιλελεύθερων ήταν η σαρωτική τους επικράτηση στην Παλαιά Ελλάδα και την Ήπειρο, σε αντίθεση με τη Μακεδονία όπου επικράτησαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Τα αποτελέσματα φανερώνουν πως ο Βενιζέλος διέθετε ακόμη πολιτικό κεφάλαιο στην Παλαιά Ελλάδα, αν και κάποια φθορά είχε αρχίσει να εμφανίζεται.

Η συζήτηση ως προς την πολιτική τοποθέτηση των Νέων Χωρών, έχει κατά βάση εστιαστεί στις προσωπικότητες του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου, και την απήχηση τους όπως διαμορφώθηκε από τον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι των συγκεκριμένων περιοχών βίωσαν τους Βαλκανικούς Πολέμους και τις ελληνικές στρατιωτικές και διπλωματικές επιτυχίες. Σύμφωνα με το Μαυρογορδάτο ο

<sup>65</sup> Κωνσταντίνου Γ. Ζαβιτσιάνου, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, Τόμος 1, Αθήνα 1946, σ. 75.

<sup>66</sup> Βεντήρης, Τόμος 1, σ. 333-335.

<sup>67</sup> Για λόγους που μάλλον σχετίζονται με τη στάση ανεξάρτητων βουλευτών, δεν υπάρχει συμφωνία ως προς την κατανομή των εδρών στη Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές της 31<sup>ης</sup> Μαΐου. Οι Βεντήρης και Hering δίνουν 185 έδρες στους Φιλελεύθερους, οι Μαυρογορδάτος, Οικονόμου και Νικολακόπουλος 186, ενώ η Χριστοπούλου 187. Βλ. Βεντήρης, Τόμος 1, σ. 336· Hering, σ. 865· Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 59· Νίκος Οικονόμου, «Οι δύο γενικές εκλογές του 1915: Μια ιχνηλάτηση της πρώιμης εκλογικής γεωγραφίας του Βενιζελισμού», στο Θ. Βερέμης, Γ. Γουλιμής (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 373· Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 6<sup>ος</sup>, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 34· Χριστοπούλου, σ. 174.

<sup>68</sup> Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση, πως η επιλογή του Γούναρη να σχηματίσει κυβέρνηση το Μάρτιο του 1915 εγκαινίασε μία πρακτική άμεσης εμπλοκής του στέμματος στα εσωτερικά των συντηρητικών κομμάτων στην Ελλάδα που διήρκεσε πενήντα ολόκληρα χρόνια, μέχρι και το πραξικόπημα της 21<sup>ης</sup> Απριλίου του 1967: Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική συντηρητική παράταξη: Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1994, σ. 37.

«στρατηλάτης» Κωνσταντίνος λατρευόταν στην Παλαιά Ελλάδα από τους άνδρες που πολέμησαν υπό τις διαταγές του και γυρνούσαν στα χωριά τους «διηγούμενοι θαύματα για τον κουμπάρο», όπως παρατηρούσε ένας διπλωμάτης,<sup>69</sup> ενώ ο Βενιζέλος είχε κερδίσει την υποστήριξη των Νέων Χωρών που εκτίμησαν τις διπλωματικές δεξιότητες και την προσήλωσή του στην πραγμάτωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Η απόλυτη κυριαρχία των Φιλελεύθερων στις Νέες Χώρες εμποδιζόταν από την αντιβενιζελική τοποθέτηση των σημαντικών εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων της Μακεδονίας (μουσουλμάνων, βουλγαρίζοντων Σλαβομακεδόνων και Σεφαρδιτών Εβραίων) που δεν έβλεπαν με θετικό μάτι το επιθετικό επεκτατικό πρόγραμμα των Φιλελεύθερων.<sup>70</sup> Εάν όμως επιμείνουμε σε αυτή την οπτική θα δούμε πως το νόμισμα έχει και άλλη όψη: ο Hering, υποβαθμίζοντας την εκλογική επιρροή των μειονοτήτων, ισχυρίζεται πως η πολιτική τοποθέτηση των ψηφοφόρων δεν ήταν αυτή της αποδοκιμασίας προς το Βενιζέλο ως εκπρόσωπο του ελληνικού αλυτρωτισμού αλλά ψήφος επιδοκιμασίας στον «απελευθερωτή» βασιλιά Κωνσταντίνο.<sup>71</sup> Κατά τη δική μας άποψη, η εκλογική συμπεριφορά στις Νέες Χώρες όπου οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί πλειοψηφούσαν (Ηπειρος, νησιά Αιγαίου), δείχνουν πως μάλλον ο ισχυρισμός του Μαυρογορδάτου ευσταθεί.

Αξιοποιώντας ως πρόφαση τη βαριά ασθένεια του Κωνσταντίνου, οι αντιβενιζελικοί καθυστέρησαν χαρακτηριστικά να παραδώσουν την εξουσία στους Φιλελεύθερους, με το καλοκαίρι του 1915 να περνάει χωρίς να αναλαμβάνει την πρωθυπουργία ο Βενιζέλος.<sup>72</sup> Παράλληλα αναζητούσαν τρόπους να αποδυναμώσουν την βενιζελική κοινοβουλευτική πλειοψηφία,<sup>73</sup> την οποία μάλιστα χαρακτήριζαν δημόσια ισχνή για αναλάβει καθοριστικές αποφάσεις σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής.<sup>74</sup> Τελικά, στις 10 Αυγούστου, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αφού επέστρεψε από την Μυτιλήνη όπου και είχε αποσυρθεί, ανέλαβε και πάλι την πρωθυπουργία της χώρας. Η θητεία του ωστόσο δεν έμελλε να διαρκέσει πολύ.

<sup>69</sup> Ενεπεκίδης, σ. 291.

<sup>70</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 191-195.

<sup>71</sup> Hering, σ. 890-891.

<sup>72</sup> Ο Κωνσταντίνος σκεφτόταν ακόμη και το ενδεχόμενο να διατηρήσει τον Γούναρη στην πρωθυπουργία και να αψηφήσει την λαϊκή εντολή, κάτι που προκάλεσε την αντίδραση του δευτέρου, που αν μη τι άλλο διακρινόταν (εκείνη την εποχή ακόμη) για τις συνταγματικές του ευαισθησίες: Hering, σ. 865-866, υποσημείωση 35.

<sup>73</sup> Ένας εκ των οποίων προσέγγισαν για να τον απομακρύνουν από το Βενιζέλο με δέλεαρ υπουργική θέση ήταν ο εν αποστρατεία πια Παναγιώτης Δαγκλής που είχε ηγηθεί του συνδυασμού των Φιλελεύθερων στο νομό Ιωαννίνων. Βλ. Στρατηγού Παναγιώτη Γ. Δαγκλή, *Αναμνήσεις, έγγραφα, αλληλογραφία. Το αρχείο του, Ξενοφών Λευκοπαρίδης* (επιμ.), Βιβλιοπωλείον Ε. Γ. Βαγιονάκη, Τόμος Β', Αθήνα 1965, σ. 130-132, 138-139.

<sup>74</sup> Τουλάχιστον μέχρι τα τέλη Ιουλίου ο Γούναρης θεωρούσε πως μπορούσε να ψαλιδίσει κι άλλο την βενιζελική πλειοψηφία στη Βουλή, προσεγγίζοντας εκλεγμένους Φιλελεύθερους. Όταν οι προσπάθειές του δεν απέδωσαν, εισηγήθηκε στον Κωνσταντίνο και τον Γεώργιο Στρέητ να δοθεί η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Βενιζέλο, καθώς σε εκείνο το σημείο κάθε καθυστέρηση θα λειτουργούσε υπέρ του Χανιώτη πολιτικού και κατά του θρόνου. Βλ. Χριστοπούλου, σ. 175-177.

Στις 10 Σεπτεμβρίου η Βουλγαρία προχώρησε σε γενική επιστράτευση. Ήταν πια σαφές πως επέκειτο επίθεση στη χειμαζόμενη Σερβία. Η Ελλάδα έπρεπε να αποφασίσει εάν θα τηρούσε την συμφωνία του 1913. Πριν καν συνεννοηθεί με το υπουργικό του συμβούλιο ο Κωνσταντίνος έσπευσε να ενημερώσει τη Σόφια πως ακόμη και σε περίπτωση επιστράτευσης η Ελλάδα δε θα εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις της προς το Βελιγράδι.<sup>75</sup> Ο Κωνσταντίνος και το Γενικό Επιτελείο προσπάθησαν να απαλλαγούν από την συμφωνία, επικαλούμενοι την αδυναμία του σερβικού στρατού να παρατάξει τους απαραίτητους 150.000 άνδρες στα σερβο-βουλγαρικά σύνορα. Εκείνη την στιγμή ο Βενιζέλος αντιπρότεινε την αναπλήρωση αυτών των δυνάμεων από στρατεύματα της Αντάντ, τα οποία και θα αποβιβάζονταν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Ο Κωνσταντίνος αρχικά ενέκρινε το αίτημα του Βενιζέλου για να κάνει τις απαραίτητες επαφές μόνο για να ανακαλέσει λίγες ώρες αργότερα. Ήταν ήδη αργά. Στις 10 Σεπτεμβρίου ξεκίνησε η γενική επιστράτευση, ενώ Λονδίνο και Παρίσι συμφώνησαν να αναπληρώσουν τα σερβικά στρατεύματα και στις 22 Σεπτεμβρίου τα πρώτα συμμαχικά πλοία εμφανίστηκαν στην Θεσσαλονίκη. Αν ο Βενιζέλος είχε πετύχει να δημιουργήσει τετελεσμένα με την αποβίβαση των συμμάχων στη Θεσσαλονίκη, ο βασιλιάς είχε κατορθώσει με την «απόλεμο» επιστράτευση του 1915 να δημιουργήσει τη δική του δικλείδα ασφαλείας.<sup>76</sup>

Το ίδιο βράδυ η αντιπολίτευση ενθαρρυμένη από βασιλικές οδηγίες προκάλεσε συζήτηση στη Βουλή για την εξωτερική πολιτική. Μετά από μία πολύωρη και θυελλώδη συνεδρίαση ο Βενιζέλος έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης.<sup>77</sup> Ο Κωνσταντίνος αποφάσισε να επισπεύσει την ρήξη. Στις 23 Σεπτεμβρίου, ο Βενιζέλος κλήθηκε στα ανάκτορα για ακρόαση. Εκεί ο Κωνσταντίνος, ενισχυμένος από σειρά εγγυήσεων που είχε λάβει από το Βερολίνο (παραχώρηση Δωδεκανήσων και της περιοχής της Γευγελής, εγγυήσεις για την προστασία των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) ανακοίνωσε στον Βενιζέλο πως αρνούνταν να εγκρίνει την εξωτερική πολιτική που χάρασσε η υπεύθυνη κυβέρνηση.<sup>78</sup> Σε αυτό το σημείο το μόνο που έμενε στον Βενιζέλο ήταν να παραιτηθεί για δεύτερη φορά μέσα σε λίγους μήνες. Η χώρα πλέον βούλιαζε στην δίνη του Εθνικού Διχασμού.

## 1.2 Μέχρι την αποστράτευση

Τον Βενιζέλο θα διαδεχτεί ο Αλέξανδρος Ζαΐμης και μία κυβέρνηση υπό την ανοχή των Φιλελευθέρων. Ζαΐμης και Βενιζέλος φαίνεται πως συμφωνούσαν πως δεν έπρεπε να διαλυθεί η Βουλή για δεύτερη φορά, ειδικά εν μέσω γενικής

<sup>75</sup> Βεντήρης, Τόμος 2, σ. 7-8.

<sup>76</sup> Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος που έζησε τα γεγονότα θεωρεί πως ο Βενιζέλος ουσιαστικά παγιδεύτηκε, συναινώντας στην επιστράτευση χωρίς ωστόσο να έχει καμία εγγύηση ως προς το πως θα χρησιμοποιηθεί εν τέλει ο στρατός: Ζαβιτσιάνος, *Αναμνήσεις*, Τόμος 1, σ. 87.

<sup>77</sup> Hering, σ. 868.

<sup>78</sup> Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. Από τις αρχές του 20ου αιώνα ως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 101.

επιστράτευσης. Ο Κωνσταντίνος ωστόσο κατάφερε να επιβάλει εκ νέου την άποψη του. Ο Ζαΐμης, αντίθετος με τη διάλυση της Βουλής παραιτήθηκε και στη θέση του τοποθετήθηκε ο πειθήνιος και υπέργηρος Στέφανος Σκουλούδης.<sup>79</sup> Οι Φιλελεύθεροι έσπευσαν να καταγγείλουν τη δεύτερη διάλυση της Βουλής ως αντισυνταγματική και αποφάσισαν να απέχουν από τις εκλογές της 6<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου: η εκλογική φάρσα που προέκυψε και κυρίως ο τρόπος που επήλθε αυτή η κατάλυση, με τις συνεχείς επεμβάσεις του ανεύθυνου βασιλέα σηματοδοτούν μία τομή. Η θεμελιώδης συναίνεση ως προς τον αποφασιστικό χαρακτήρα του κοινοβουλίου για την επίλυση των πολιτικών αντιπαραθέσεων διαλύθηκε, ενώ η αρχή της δεδηλωμένης καταστρατηγήθηκε δύο φορές μέσα σε λίγους μήνες από το στέμμα. Πλέον ο δρόμος άνοιγε για λύσεις έξω και πέρα από τα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας, όπως είχαν διαμορφωθεί από το τελευταίο τέταρτο του 19<sup>ου</sup> αιώνα κι έπειτα.<sup>80</sup>

Ο Ζαΐμης θεωρητικά εγγυούνταν μία νηφαλιότητα και μετριοπάθεια στην πολιτική σκηνή. Οι προθέσεις των αδιάλλακτων αντιβενιζελικών όμως έγιναν φανερές με τον διορισμό του Δημήτριου Γούναρη στο Υπουργείο Εσωτερικών, θέση που κράτησε και μετά την παραίτηση Ζαΐμη. Ο Γούναρης, απαλλαγμένος από κάθε είδους ηθικό φραγμό και πίστη στη συνταγματική νομιμότητα εργάστηκε σκληρά για τη μετατροπή του κρατικού μηχανισμού σε όργανο απόλυτα πιστό στον Κωνσταντίνο.<sup>81</sup> Όσον αφορά τις εκλογές, αυτές έλαβαν χώρα κανονικά με το αποτέλεσμα να είναι προδιαγεγραμμένο: οι βασιλόφρονες με ναυαρχίδα τους το κόμμα των Εθνικοφρόνων του Γούναρη κατέβηκαν ουσιαστικά χωρίς αντίπαλο στις εκλογές, κερδίζοντας 251 από τις 332 έδρες. Το κοινοβούλιο, αποκλειστικά αντιβενιζελικό και υπάκουο στις προσταγές του στέμματος, σταδιακά «εξαφανίστηκε τελείως από την πολιτική σκηνή».<sup>82</sup> Είναι κοινή πεποίθηση πως το αποτέλεσμα ήταν πλασματικό εξαιτίας της αποχής των Φιλελευθέρων, ωστόσο έχει υποδειχθεί πως μία αναμέτρηση υπό τέτοιους όρους κάνει οποιαδήποτε εκτίμηση πολύ δύσκολη και ριψοκίνδυνη. Είναι πολλοί οι παράγοντες οι οποίοι αλλοίωσαν τα αποτελέσματα, πέραν της αποχής, με σημαντικότερο την επιστράτευση. Σχεδόν τριακόσιες χιλιάδες άνδρες βρισκόταν σε στρατόπεδα, εκτεθειμένοι στην προπαγάνδα των βασιλοφρόνων αξιωματικών, με μειούμενο ενθουσιασμό για πολεμικές περιπέτειες και κυρίως μακριά από τα σπίτια και τις εργασίες τους. Η προσέλευση αυτών των ανδρών στις κάλπες είναι πολύ πιθανό να αποτύπωνε μία σημαντική μεταστροφή κατά των Φιλελευθέρων στην Παλαιά Ελλάδα.<sup>83</sup> Άλλωστε η αντιβενιζελική παράταξη είχε έξυπνα προσάψει στον Βενιζέλο την επιστράτευση και όσες ταλαιπωρίες αυτή σήμαινε.<sup>84</sup> Το αβέβαιο της νίκης της Αντάντ, οι ειδήσεις για εκατόμβες στο διάφορα μέτωπα του πολέμου, η οθωμανική νίκη στα Δαρδανέλια και η αλαζονική

<sup>79</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 75-76.

<sup>80</sup> Hering, σ. 893.

<sup>81</sup> Χριστοπούλου, σ. 193-211.

<sup>82</sup> Hering, σ. 895.

<sup>83</sup> Όπου παραπάνω, σ. 888

<sup>84</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 65



συμπεριφορά των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη άρχισαν να επενεργούν αρνητικά πάνω στον πληθυσμό· το πολιτικό κεφάλαιο που διέθετε ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν ήταν ανεξάντλητο· κάτι που άργησε πολύ να συνειδητοποιήσει.

Το διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915 μέχρι και τον Ιούνιο του 1916 αποτελεί μία από τις σκοτεινότερες περιόδους του ελληνικού κράτους. Με τον Σκουλούδη στην πρωθυπουργία και τον Γούναρη στο υπουργείο εσωτερικών, κάθε έννοια νομιμότητας και εθνικής κυριαρχίας καταρρακώθηκε με τη μοναρχική παράταξη να ακολουθεί μία παρελκυστική πολιτική απέναντι στις όλο και πιο δύσπιστες και εκνευρισμένες κυβερνήσεις των χωρών της Αντάντ. Η Αθήνα είχε μετατραπεί σε μία πραγματική «πόλη των κατασκόπων» με πράκτορες της Αντάντ και των Κεντρικών Δυνάμεων να δρουν απροκάλυπτα, ενώ η αδυναμία της κυβέρνησης να ελέγξει τις κινήσεις των Συμμάχων στην Θεσσαλονίκη αντισταθμίστηκε από την πρόνοια με την οποία οργανώθηκε ένα κανάλι επικοινωνίας με το Βερολίνο.<sup>85</sup> Οποιοδήποτε κύρος ωστόσο και αν είχε αυτή η κυβέρνηση που είχε προκύψει από τις εκλογές του Δεκεμβρίου καταρρακωνόταν συνεχώς. Τον Ιανουάριο του 1916 η σερβική κυβέρνηση με τα απομεινάρια του στρατού της μεταφέρθηκαν με γαλλική μέριμνα στην Κέρκυρα κι από εκεί στην Μακεδονία, με την Αθήνα να παρακολουθεί ανήμπορη να αντιδράσει. Παράλληλα οι αυξανόμενες δυσκολίες στον ανεφοδιασμό της χώρας, που οφείλονταν εν μέρει στην συγκυρία του πολέμου αλλά και στις ενέργειες της Αντάντ, καθιστούσαν δύσκολη ακόμη και την διατήρηση της τάξης στην Παλαιά Ελλάδα. Η χαριστική βολή για την κυβέρνηση δόθηκε στις 13 Μαΐου του 1916 με την εισβολή γερμανικών και βουλγαρικών δυνάμεων στην ανατολική Μακεδονία, οι οποίες και κατέλαβαν το οχυρό Ρούπελ αμαχητί.

Η παράδοση του Ρούπελ στα βουλγαρικά (κατά κύριο λόγο) στρατεύματα, προκάλεσε έντονους κλυδωνισμούς στην Αθήνα, ενώ έδειξε στην Αντάντ πως στην πραγματικότητα δεν υπήρχαν περιθώρια συνεννόησης με την ελληνική κυβέρνηση. Κηρύχθηκε μερικός αποκλεισμός των ελληνικών λιμανιών, ο οποίος επέτεινε τις δυσκολίες στον ανεφοδιασμό, εφαρμόστηκε στρατιωτικός νόμος στην Θεσσαλονίκη, ενώ καταλήφθηκε η Θάσος.<sup>86</sup> Οι Φιλελεύθεροι πιεζόμενοι από την σκληρή καταστολή της κυβέρνησης, δεν μπόρεσαν να αντιδράσουν παρά μόνο μέσω του Τύπου. Ο Βενιζέλος στις 16 Μαΐου έριξε για πρώτη φορά στο τραπέζι την ιδέα για τη σύσταση προσωρινής κυβέρνησης στην Θεσσαλονίκη. Το σχέδιο δεν προχώρησε εξαιτίας της διστακτικότητας των Βρετανών. Η προκλητική ωστόσο στάση της Αθήνας, η οποία μέσω διαρροών, μετέθετε τις ευθύνες για την κατάληψη του Ρούπελ σε ανάλογες

<sup>85</sup> Για μία αναλυτική επισκόπηση της ύφανσης του γερμανικού κατασκοπευτικού δικτύου στην Ελλάδα: Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, σ. 140-190· Χριστοπούλου, σ. 202-211.

<sup>86</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 80.



επιθετικές ενέργειες των Συμμάχων στο Μακεδονικό μέτωπο δεν πέρασε απαρατήρητη.<sup>87</sup>

Οι διαδηλώσεις μοναρχικών μπροστά στην βρετανική πρεσβεία και οι επιθέσεις σε φιλελεύθερες εφημερίδες, οδήγησαν την Αντάντ στην ανάληψη δράσης. Στις 8 Ιουνίου επιδόθηκε στην ελληνική κυβέρνηση Συμμαχική Διακοίνωση, η οποία δε συνιστούσε παρά μία (ακόμη) ωμή παρέμβαση στα εσωτερικά της χώρας. Η Αντάντ ζητούσε την αντικατάσταση της κυβέρνησης, την αποστράτευση του ελληνικού στρατού, τη διενέργεια εκλογών και την απομάκρυνση κρατικών λειτουργών που διατηρούσαν σχέσεις με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Το σημείο όμως που προκάλεσε τον μεγαλύτερο εκνευρισμό στην Ελλάδα ήταν η νομιμοποιητική βάση που επικαλέστηκαν οι Μεγάλες Δυνάμεις: σύμφωνα με τους τρεις πρέσβεις (Μ. Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας) η Ελλάδα τελούσε ακόμη υπό την προστασία των δυνάμεων που είχαν εγγυηθεί την ανεξαρτησία της, σύμφωνα με τις συνθήκες του 1830. Η αποδοχή των όρων του τελεσιγράφου αποτέλεσε μία ταπείνωση για τους Έλληνες. Η ανώμαλη κατάσταση που ο Κωνσταντίνος είχε επιβάλει από το 1915 άρχισε να νομιμοποιείται στα μάτια των Ελλήνων, και ο βασιλιάς εμφανίζονταν πια ως σύμβολο εθνικής αξιοπρέπειας.<sup>88</sup>

Από την πλευρά τους, ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι δικαιολόγησαν και συμφώνησαν πλήρως με το σκεπτικό της διακοίνωσης, με τον Βενιζέλο να δηλώνει πως «Αι Προστάτιδες Δυνάμεις ενήργησαν ως γονείς εν τη πληρότητι των δικαιωμάτων των».<sup>89</sup> Οι Φιλελεύθεροι δεν έδειξαν να αντιλαμβάνονται πως τέτοιες παρεμβάσεις έστρεφαν την ελληνική κοινωνία ενάντια στην Αντάντ και συνεπώς και τους ίδιους.<sup>90</sup> Η δήλωση αυτή, αλλά κυρίως οι προσδοκίες που ο Βενιζέλος έτρεφε για την αποδοχή των συμμαχικών όρων δείχνουν πως ο ηγέτης των Φιλελευθέρων ανέγνωσε εντελώς λανθασμένα την πολιτική κατάσταση. Τυχόν εκλογές με την συμμετοχή των χιλιάδων και μάταια επιστρατευμένων στρατιωτών μόνο ευνοϊκές για το κόμμα του δεν θα μπορούσαν να είναι.

Με την αποδοχή της συμμαχικής διακοίνωσης ο Κωνσταντίνος διόρισε εκ νέου πρωθυπουργό τον Ζαΐμη. Εκτός κυβερνητικού σχήματος έμεινε ο Γούναρης, η δράση του οποίου στο υπουργείο εσωτερικών τον έκανε ανεπιθύμητο για την Αντάντ. Η αποστράτευση του ελληνικού στρατού στο μεταξύ εμφάνισε έναν νέο και ιδιαίτερα δυναμικό παράγοντα στο πολιτικό παιχνίδι: τους Συνδέσμους Επιστράτων. Οι μάζες εισήλθαν στην πολιτική σκηνή με εντελώς απρόβλεπτο τρόπο και προς έκπληξη του εγχώριου πολιτικού συστήματος, προσδίδοντας έναν εντελώς νέο χαρακτήρα στη σύγκρουση.

<sup>87</sup> εφ. *Ακρόπολις*, 15.6.1916.

<sup>88</sup> Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», σ. 88.

<sup>89</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 84.

<sup>90</sup> Ο Βεντήρης παραδείγματος χάριν επιμένει για το δίκαιο των Συμμάχων. Βλ. Βεντήρης, Τόμος 2, σ. 144-146.

## Κεφάλαιο 2: Η εμφάνιση των Συνδέσμων Επιστράτων

Στις 12 Ιουνίου, υπό τις πιέσεις της Αντάντ, ανακοινώθηκε η αποστράτευση του ελληνικού στρατού, με το διάταγμα να εκδίδεται επίσημα δύο ημέρες αργότερα.<sup>91</sup> Η «απόλεμος» επιστράτευση τελείωνε και εκατοντάδες χιλιάδες άνδρες που είχαν υπομείνει άσκοπα τις ταλαιπωρίες των στρατώνων και των παραμεθόριων περιοχών, επέστρεφαν στις εστίες τους, με τη χώρα να βρίσκεται σε βαθιά πολιτική κρίση. Πριν καν αποβιβαστούν από τις αμαξοστοιχίες και τα πλοία οι έφεδροι διατράνωναν την πίστη τους στον «Κουμπάρο» υβρίζοντας τον Βενιζέλο, σε σκηνές που έμοιαζαν μάλλον σκηνοθετημένες, παρά αυθόρμητες.<sup>92</sup> Η *Νέα Ημέρα* ενημέρωνε για τη δημιουργία συνδέσμων επιστράτων σε όλη την Ελλάδα:

Εν σχέσει προς τα περί οργανώσεως συνδέσμων των επίστρατων, πληροφορούμεθα ότι η παρατηρούμενη σχετική κίνησης είναι πολύ γενικωτέρα. Τοιούτοι σύνδεσμοι πρόκειται να οργανωθούν εις τα πλείστας επαρχιακάς πόλεις, θα καταβληθούν δε προσπάθειαι όπως γενικευθούν καθ' όλην την Ελλάδα.<sup>93</sup>

Οι επίστρατοι επιστρέφοντας, άρχισαν να οργανώνουν αμέσως τέτοιους συνδέσμους επιστράτων, όπως έμειναν γνωστοί, παρά την ποικιλία των ονομάτων που χρησιμοποίησαν. Η εξάπλωσή τους υπήρξε αστραπιαία.

Ο πρώτος σύνδεσμος οργανώθηκε στην Αθήνα, όμως οι επίστρατοι του Αγρινίου, της Κορίνθου και της Καρύταινας προηγήθηκαν ως προς την τυπική διαδικασία ίδρυσης συνδέσμου: συνέλευση, εκλογή προεδρείου και τηλεγράφημα με αποδέκτη τον βασιλιά, στον οποίο διατράνωναν την πίστη τους:

Απολυθέντες μέχρι τούδε έφεδροι, διαδηλούμεν ευλαβώς αφοσίωσιν μας προς Σε, Βασιλεύ, τον στηλοβάτην και Σωτήρα του Έθνους. Ανδρίζου εν ταις δοκιμασίαις και είμεθα έτοιμοι να σπεύσωμεν εις την φωνήν Σου, του Μεγάλου Βασιλέως κατά των εχθρών Σου και εχθρών της Πατρίδος.<sup>94</sup>

Το μοτίβο καθιερώθηκε και σύντομα οι κυριότερες αντιβενιζελικές εφημερίδες, το *Εμπρός* και η *Νέα Ημέρα*, άρχισαν να δέχονται καταιγισμό τηλεγραφημάτων, με τους Συνδέσμους να επεκτείνονται σε όλη τη χώρα όσο διαρκούσε η αποστράτευση και οι άνδρες και των πλέον απομακρυσμένων περιοχών έφθαναν στις εστίες τους.

Μέχρι να τελειώσει το καλοκαίρι το 1916 είχαν ιδρυθεί περίπου τετρακόσιοι Σύνδεσμοι Επιστράτων που συσπείρωναν έναν τεράστιο αριθμό ανδρών, ανάμεσα σε

<sup>91</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 12.6.1916 και 14.6.1916.

<sup>92</sup> εφ. *Εμπρός*, 15.6.1916.

<sup>93</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 13.6.1916.

<sup>94</sup> εφ. *Εμπρός*, Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστράτων Αγρινίου, 15.6.1916.

120.000 και 200.000, αποτελώντας την πρώτη μαζική οργάνωση στην ιστορία του ελληνικού κράτους.<sup>95</sup> Τα νούμερα γίνονται ακόμη πιο εντυπωσιακά αν αναλογιστούμε πως η Ελλάδα είχε έναν πληθυσμό μικρότερο των πέντε εκατομμυρίων, ενώ η παρουσία ξένων στρατευμάτων απέκλειε την εμφάνιση Συνδέσμων σε ολόκληρη σχεδόν τη Μακεδονία. Είναι αληθές αυτό που σημείωνε ένας εκ των υψηλόβαθμων στελεχών του ΠΣΕ, πως η οργάνωση απλωνόταν «από Ταινάρου μέχρι των Ακροκεραυνίων και του Ολύμπου», εκεί δηλαδή όπου μπορούσαν να εκδηλωθούν ελεύθερα τα πολιτικά φρονήματα.<sup>96</sup> Με το Κωνσταντινικό στρατόπεδο να αποκτά ένα σημαντικά ερείσματα στα μικροαστικά κι εργατικά στρώματα, ο Εθνικός Διχασμός μετατράπηκε από μία αντιπαράθεση στους κόλπους της πολιτικής ελίτ σε σύγκρουση μαζών.<sup>97</sup>

## 2.1 Το αίνιγμα της οργάνωσης

Η εμφάνιση των Επιστρατών αποτελεί ακόμη και σήμερα, πόσο μάλλον τότε, ένα πραγματικό αίνιγμα. Η αστραπιαία εξάπλωση των Συνδέσμων, η μαζική συμμετοχή των αποστρατευμένων σε αυτούς και ο πανομοιότυπος δημόσιος λόγος που διατύπωναν μέσω του αντιβενιζελικού Τύπου, εγείραν τις υποψίες των Φιλελεύθερων για την ύπαρξη κι εκτέλεση ενός οργανωμένου σχεδίου από την πλευρά του Γενικού Επιτελείου και του θρόνου. Τις υποψίες των βενιζελικών ενίσχυαν οι εικόνες που διαδραματίζονταν με την έναρξη της αποστράτευσης, όπου αμαξοστοιχίες στολισμένες με κλαδιά ελιάς (το έμβλημα της δυναστείας) κατέφθαναν στους σιδηροδρομικούς σταθμούς υπό τους ήχους του βασιλικού εμβατηρίου «Του αετού ο γιος».<sup>98</sup>

Φήμες για κινήσεις εντός του στρατεύματος υπήρχαν ήδη από τον Μάιο του 1915 και αφορούσαν στη σύσταση στρατιωτικού συνδέσμου που θα επέβαλλε στο θρόνο τον γερμανόφιλο πρίγκηπα Νικόλαο σε περίπτωση που ο Κωνσταντίνος υπέκυπτε στην πλευρίτιδα που τον είχε φέρει στα πρόθυρα του θανάτου.<sup>99</sup> Η παραπάνω φήμη είχε υποπέσει στην αντίληψη πολιτικών όπως ο Στρέιτ και ο Πολίτης, με τον πρώτο να την απορρίπτει. Νέες φήμες για συνωμοτικούς στρατιωτικούς κύκλους, κυκλοφόρησαν ένα χρόνο αργότερα, τον Απρίλιο του 1916 και τούτη τη φορά ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Πιο συγκεκριμένα οι άνδρες της Φρουράς Αθηνών δημιούργησαν στρατιωτικό σύνδεσμο στον οποίο προσχώρησαν εκατοντάδες βασιλοφρόνων αξιωματικών που ανέμεναν την εντολή για να προχωρήσουν σε βασιλικό πραξικόπημα και την επιβολή στρατιωτικού

<sup>95</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 51-52.

<sup>96</sup> Όπου παραπάνω, σ. 51.

<sup>97</sup> Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Κεφάλαιο 6<sup>ο</sup>, Μέρος Α'.

<sup>98</sup> Χριστοπούλου, σ. 215-216.

<sup>99</sup> Χριστοπούλου, σ. 214.

νόμου.<sup>100</sup> Τα νέα έφθασαν στον βενιζελικό κόσμο που αντέδρασε με ψηφίσματα διαμαρτυρίας και δημοσιεύματα στον Τύπο αναγκάζοντας τον αντιστράτηγο Καλλάρη, διοικητή του Α' Σώματος Στρατού, να προβεί σε δημόσια διάψευση του φημολογούμενου πραξικοπήματος.<sup>101</sup>

Δεν είναι σαφές κατά πόσο οι εμπλεκόμενοι στις παραπάνω κινήσεις συμμετείχαν στην οργάνωση των Επίστρατων. Φαίνεται όμως απίθανο να μην είχαν σχέση με τις πρότερες ζυμώσεις εντός του στρατεύματος και του σώματος των αξιωματικών. Πρόπλασμα των Συνδέσμων Επίστρατων, σύμφωνα με τα ίδια τα ιδρυτικά στελέχη αυτών, ήταν ο *Σύνδεσμος Έφεδρων Υπαξιωματικών* που ιδρύθηκε το 1913 με καθαρά επαγγελματικά αιτήματα και περιορισμένο ορίζοντα.<sup>102</sup> Μέλος του παραπάνω συνδέσμου ήταν ο έμπορος και έφεδρος λοχίας Γεώργιος Καμαρινός. Ο Καμαρινός συνέλαβε την ιδέα για την ίδρυση των συνδέσμων το Μάιο του 1916. Μετά από επαφές του με αξιωματικούς και αφού βεβαιώθηκε για την επικείμενη αποστράτευση, ήρθε σε επαφή με τους Παύλο Γιάνναρο και Δημήτρη Καρόνη, παλιούς συναδέλφους του από τον ΣΕΥ και στις 25 Μαΐου αποφάσισαν να προβούν στην ίδρυση του *Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων*.<sup>103</sup> Το καταστατικό του Συνδέσμου ψηφίστηκε στις 5 Ιουνίου, αν και οι συμμετέχοντες καθυστέρησαν την κατάθεση του καταστατικού στο Πρωτοδικείο για άλλες δύο εβδομάδες, προφανώς για να προηγηθεί η δημοσίευση του διατάγματος της αποστράτευσης.

Το ιστορικό του ΠΣΕ που έδιναν οι ιδρυτές του μοιάζει εν μέρει μόνο πιστευτό: φαίνεται δύσκολο να κατόρθωσαν μερικοί έφεδροι υπαξιωματικοί να σχηματίσουν μία οργάνωση που έφτασε να αριθμεί τα μέλη της σε εκατοντάδες χιλιάδες και συμπεριέλαβε σχεδόν το σύνολο των εφέδρων. Οι Φιλελεύθεροι ήταν πεπεισμένοι πως πίσω από τους Επίστρατους βρισκόταν το Γενικό Επιτελείο και πιο συγκεκριμένα ο Ιωάννης Μεταξάς. Αυτή την εκδοχή υιοθετεί και ο σύγχρονος των γεγονότων Γεώργιος Βεντήρης.<sup>104</sup> Ο ρόλος του Μεταξά στη δημιουργία των Συνδέσμων είναι ασαφής αν και υπάρχουν κάποιοι μελετητές που θεωρούν πως είχε εξ αρχής σημαντικό ρόλο.<sup>105</sup> Τούτο επιχείρησαν να αποδείξουν και οι Φιλελεύθεροι κατά την τριετία της παντοδυναμίας τους (1917-1920) χωρίς όμως να κατορθώσουν να στοιχειοθετήσουν την ανάμειξη Επιτελείου και Μεταξά με την εμφάνιση των Συνδέσμων.<sup>106</sup> Το πιθανότερο είναι πως ο Μεταξάς αναμείχθηκε με τους Επίστρατους μετά την ίδρυσή τους και το ορμητικό κύμα ιδρύσεως των Συνδέσμων. Κατόρθωσε να τους θέσει υπό την ηγεσία του και λειτούργησε σαν ταμίας, αναλαμβάνοντας τη χρηματοδότηση τους, σε αгаστή συνεργασία με τη γερμανική πρεσβεία και τους

<sup>100</sup> Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, Κεφάλαιο 6°, Μέρος Α'.

<sup>101</sup> εφ. *Πατρίς*, 17.4.1916, 20.4.1916 και 22.4.1916.

<sup>102</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 25· Hering, σ. 899-900.

<sup>103</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 25-26.

<sup>104</sup> Βεντήρης, Τόμος 2, σ. 146-147.

<sup>105</sup> Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσσολίνι*, σ. 104· Ριζάς, σ. 93· Hering, σ. 897, υποσημείωση 57.

<sup>106</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 28-32.

επικεφαλής της γερμανική προπαγάνδας και κατασκοπείας στην Ελλάδα, τον Βαρόνο Σεγκ και τον στρατιωτικό ακόλουθο Φάλκενχάουζεν.<sup>107</sup>

Το όνομα του Μεταξά δεν ήταν το μόνο που συνδέθηκε με τους Επίστρατους. Οι βρετανικές μυστικές υπηρεσίες στην Αθήνα, Φιλελεύθεροι αλλά και αντιβενιζελικοί πολιτικοί, θεωρούσαν πως σημαντικός ήταν ο βαθμός εμπλοκής του Δημήτριου Γούναρη.<sup>108</sup> Ο αρχηγός του κόμματος των Εθνικοφρόνων είχε καταστεί το καλοκαίρι του 1916 *persona non grata* για τους Συμμάχους που είχαν ζητήσει επιτακτικά την απομάκρυνσή του από το Υπουργείο Εσωτερικών με τη διακοίνωση της 8<sup>ης</sup> Ιουνίου. Ο Γούναρης ευρισκόμενος μακριά από θέσεις εξουσίας είχε πλέον το ελεύθερο να ριχθεί στον προεκλογικό αγώνα αξιοποιώντας κάθε διαθέσιμο μέσο, θεμιτό ή αθέμιτο. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι βέβαιο πως είχε επαφές με τους Επίστρατους, με τη στήριξη των οποίων πραγματοποιήθηκαν μεγάλα συλλαλητήρια το καλοκαίρι ως απάντηση σε αντίστοιχες διαδηλώσεις των Φιλελευθέρων. Όταν όμως μετριοπαθείς αντιβενιζελικοί πολιτικοί ζήτησαν από τον Γούναρη να παρέμβει ώστε να μετριαστούν οι αυθαιρεσίες των Επίστρατων και να αποκατασταθεί σε ένα βαθμό η τάξη στην πρωτεύουσα, ο Γούναρης απάντησε ψυχρά πως δεν διέθετε καμία επιρροή στους Συνδέσμους.<sup>109</sup> Παρά τα λεγόμενά του, ο Πατρινός πολιτικός είχε σίγουρα προσβάσεις στους Επίστρατους, όμως δεν υπάρχει καμία απόδειξη πως συμμετείχε στην ίδρυση των Συνδέσμων. Με τους Επίστρατους συνδέθηκαν και άλλα ονόματα του αντιβενιζελικού χώρου, όπως ο Σπύρος Μερκούρης, ο Γεώργιος Πεσμαζόγλου και ο Κωνσταντίνος Έσλιν χωρίς όμως να προκύψουν αποδείξεις για την εμπλοκή τους.<sup>110</sup>

Προς μεγάλη απογοήτευση και έκπληξη των Φιλελευθέρων τα στοιχεία δεν συνηγορούσαν για την ύπαρξη οργανωμένου σχεδίου. Το Γενικό Επιτελείο και το ελληνικό κράτος γενικότερα αντιμετώπιζαν ούτως ή άλλως τεράστια προβλήματα με την ίδια την αποστράτευση· δε φαίνεται πως υπήρχε η απαραίτητη υποδομή για την

---

<sup>107</sup> Ο διαβόητος για τη δράση του Βαρόνος Σεγκ (Freiherrn Carl Schenck von Schweinsberg) βρέθηκε στην Ελλάδα ως αντιπρόσωπος της γερμανικής βιομηχανίας Krupp. Με το ξέσπασμα του πολέμου παρέμεινε στην Αθήνα και εργάστηκε για λογαριασμό της γερμανικής πρεσβείας, απασχολούμενος στο πεδίο της προπαγάνδας. Μεγαλύτερη επιτυχία του η εξαγορά και μεταστροφή του *Εμπρός*, βενιζελικού φύλλου με μεγάλη κυκλοφορία. Η δράση του, μισητού στους βενιζελικούς, βαρόνου έληξε τον Αύγουστο του 1916 όταν οι Γάλλοι τον συλλάβαν και τον απέλασαν μαζί με άλλους γνωστούς Γερμανούς πράκτορες. Ο Ερνστ Φάλκενχάουζεν (Ernst Friedrich Leopold Konrad Paul Max von Falkenhause) ήταν στρατιωτικός ακόλουθος της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα και αποτέλεσε σύνδεσμο του παλατιού με το Βερολίνο, ενώ μετά το κλείσιμο της πρεσβείας και την αποπομπή των διπλωματών των Κεντρικών Δυνάμεων επανήλθε κρυφά στην Ελλάδα επιχειρώντας να δημιουργήσει αντάρτικα σώματα, πιστά στον Κωνσταντίνο, που θα δρούσαν στα μετόπισθεν της συμμαχικής στρατιάς στη Θεσσαλονίκη. Σχετικά με τις σχέσεις των δύο με τον Μεταξά και τους Επίστρατους, βλ. Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, σ. 132· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 32-33. Για την ανάληψη της ηγεσίας των Επίστρατων από τον Μεταξά, βλ. Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σ. 30.

<sup>108</sup> Για τις απόψεις του Compton Mackenzie, επικεφαλής των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών στην Αθήνα, βλ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 32.

<sup>109</sup> Χριστοπούλου, σ. 218.

<sup>110</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 28.

εκτέλεση ενός τόσο περίπλοκου και περίτεχνου πλάνου. Αντίθετα, η εκδοχή που θέλει τον ΣΕΥ πρόδρομο του ΠΣΕ μοιάζει αρκετά πειστική, και μπορεί να εξηγήσει τουλάχιστον την εμφάνιση πυρήνων απόστρατων που δυνητικά θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν το κλίμα που επικρατούσε και να συσπειρώσουν γύρω τους άνδρες δυσαρεστημένους με τις ταλαιπωρίες που βίωσαν κατά την επιστράτευση και αποστρέφονταν την προοπτική της συμμετοχής στον πόλεμο. Αυτό που ο ΣΕΥ παρείχε, ήταν ένας στοιχειώδης συντονισμός και την πρωτοβουλία, ούτως ώστε οι άνδρες που άφηναν τα χακί για τα πολιτικά, να συνδεθούν με τους Συνδέσμους Επίστρατων πριν επιστρέψουν στην καθημερινή τους ζωή και αυτό ήταν το κρίσιμο στοιχείο που έκανε το εγχείρημα εξαιρετικά επιτυχημένο.

## 2.2 Η στροφή των μαζών προς τον αντιβενιζελισμό

Τα υπάρχον αρχειακό και λοιπό υλικό θέτει συγκεκριμένα όρια στην διερεύνηση του ζητήματος της εμφάνισης των Συνδέσμων Επιστράτων. Η μαζική συμμετοχή όμως των απλών πρώην φαντάρων σε αυτούς είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, σημαντικό ζήτημα που μπορούμε να προσεγγίσουμε, και έγκειται σε μία ευρύτερη στροφή των λαϊκών στρωμάτων προς τον αντιβενιζελισμό. Το γεγονός πως το στέμμα κατόρθωσε να αποκτήσει γνήσια λαϊκή υποστήριξη είναι αδιαμφισβήτητο. Οι ελλείψεις της περιόδου 1915-18 και η προοπτική στη συμμετοχή του πολεμικού σφαγείου απομάκρυναν ενστικτωδώς μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας από τη βενιζελική κοινωνική συμμαχία.<sup>111</sup> Παράλληλα οι ίδιοι οι αντιβενιζελικοί επιχείρησαν να προσεγγίσουν τις λαϊκές μάζες, τασσόμενοι υπέρ της ειρήνης και προβάλλοντας τους εαυτούς τους ως προστάτες του «κοσμάκη» από τα νύχια της αρπακτικής εμπορευματικής αστικής τάξης.<sup>112</sup> Καθώς οι ελλείψεις ταλαιπωρούσαν μεγάλα στρώματα του πληθυσμού οι αντιβενιζελικοί δεν δίσταζαν να μετακυλήσουν το βάρος των δικών τους ευθυνών (σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της επιστράτευσης στην ηγεσία της χώρας βρισκόταν αντιβενιζελικές κυβερνήσεις) στον Ελευθέριο Βενιζέλο και την Αντάντ. Αποκαλυπτική είναι η παρακάτω σκηνή που διαδραματίστηκε στο Αίγιο τον Ιούνιο του 1916:

Σήμερα πρωίαν πλήθος λαού πεινών συγκεντρωθέν προ Αστυνομίας εζήτει ψωμί. Εξελθών εις εξώστην Αστυνομία ο δικηγόρος κ. Ι. Σταυρόπουλος είπεν, επί παρουσία αστυνομικών οργάνων προς το πλήθος: «Δια ψωμί ν' αποταθήτε εις Βενιζέλον και Αντάντ».<sup>113</sup>

<sup>111</sup> Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 7-14· Ζαβιτσιάνος, Τόμος 1, σ. 93.

<sup>112</sup> Hering, σ. 883.

<sup>113</sup> Εφ. *Πατρίς*, 5.6.1916.



Οι βασιλόφρονες κατόρθωσαν μεταξύ άλλων να προσάψουν στον Βενιζέλο και την γενική επιστράτευση, με τις ταλαιπωρίες που αυτή επέφερε.<sup>114</sup> Και ειδικά όσον αφορά τα λαϊκά αγροτικά και εργατικά στρώματα οι ταλαιπωρίες ήταν πάρα πολλές και ανέδειξαν τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες που είχε το ελληνικό κράτος για μία παρατεταμένη πολεμική εμπλοκή. Η σύντομη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και το θριαμβευτικό τους αποτέλεσμα είχαν επισκιάσει τα τεράστια προβλήματα που ανέκυψαν στον ανεφοδιασμό του ελληνικού στρατού, που κλήθηκε να ζήσει από την παραγωγή των εδαφών που κατακτούσε βαδίζοντας βόρεια με προφανή καταστρεπτικά αποτελέσματα για τον ντόπιο πληθυσμό.<sup>115</sup> Το 1915 το Γενικό Επιτελείο προχώρησε στην επιστράτευση περίπου 300.000 ανδρών, υπερδιπλάσιων δηλαδή από τους 130.000 που κλήθηκαν υπό τα όπλα το 1912.<sup>116</sup> Πολύ σύντομα φάνηκε πως η Ελλάδα απλούστατα αδυνατούσε να επωμισθεί το οικονομικό βάρος της επιστράτευσης. Ο επισιτισμός των επίστρατων ήταν προβληματικός, ακόμη και στα σώματα που παρέμειναν στις βάσεις τους στην Παλαιά Ελλάδα και αρκετοί άνδρες υποχρεώνονταν από τους αξιωματικούς τους να διαμένουν σε ξενοδοχεία με δική τους επιβάρυνση.<sup>117</sup> Μάλιστα, οι Φιλελεύθεροι έφθασαν να πιστεύουν πως οι ταλαιπωρίες που οι έφεδροι υφίσταντο διογκώνονταν σκόπιμα, ώστε να ενισχυθεί αναλόγως η δυσαρέσκεια προς τον Βενιζέλο.<sup>118</sup> Ο εκνευρισμός των ανδρών μεγάλωνε όσο γινόταν σαφές πως η Ελλάδα δε σκόπευε να συμμετάσχει στην σύρραξη και η επιστράτευση ήταν εντελώς άσκοπη, όπως σημείωνε ένας ανώνυμος φαντάρος στον Βενιζέλο, αναφερόμενος στις ταλαιπωρίες που υπέστησαν οι άνδρες του Ε' Σώματος Στρατού που στάθμευσαν στις πλημμυροπαθείς και αφιλόξενες πεδιάδες της ανατολικής Μακεδονίας:

Δε θέλω να ειπώ δια των ανωτέρω ότι πρώτην φοράν εδοκίμασεν ο έλλην στρατιώτης τοιαύτας κακουχίας και ότι είναι ανίκανος να αντιμετωπίση τοιαύτας, αλλ' ότι ασκόπως εταλεπωρήθη τόσον,

<sup>114</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 65.

<sup>115</sup> Όπως κατέγραφε κι ένας αυτόπτης μάρτυρας ο ανεφοδιασμός του ελληνικού στρατού παρέπαιε πριν καν τη μάχη των Γιαννιτσών. Οι στρατιώτες αναζητούσαν απεγνωσμένα τροφή από τους ντόπιους, ιδίως στα αστικά κέντρα που καταλάμβαναν, όπως η Βέροια, η Νάουσα και η Θεσσαλονίκη. Βλ. Σπύρος Μελάς, *Οι πόλεμοι 1912-1913*, Εκδόσεις Μπίρης, Αθήνα 1958, σ. 132-133, 156-159, 261-262, 272. Συγκλονιστικές μαρτυρίες για την κατάρρευση του ανεφοδιασμού και τις εκτεταμένες λεηλασίες των στρατευμάτων της Σερβίας και της Βουλγαρίας, συνέλεξε ο Λέον Τρότσκι, που παρακολούθησε τις συγκρούσεις σαν ανταποκριτής σειράς εφημερίδων της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Η κατάσταση δε μπορεί να διέφερε ιδιαίτερα στον ελληνικό στρατό. Βλ. Λέον Τρότσκι, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 246, 252, 266-268, 271, 313, 329-331, 347, 351, 376-377.

<sup>116</sup> Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι Πόλεμοι», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Α', Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 165, 175.

<sup>117</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 13.10.1915.

<sup>118</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Γεωργίου Βλαχογιάννη», 30.12.1917· «Εξέταση μάρτυρος Βασιλείου Γεννηματά», 9.3.1918· «Εξέταση μάρτυρος Παύλου Λαμπίρη», 19.1.1918· «Εξέταση μάρτυρος Αθανασίου Ταξιαρχωίτη», 1.3.1918.

όσον και κατά το 1912 και 1913 προ του Μπιζανίου, ότε όμως εστεφανώθη υπό τιμής, δόξης, νίκης, υπερηφάνειας, τριπλασιάσας [sic] την πατρίδα του, ενώ τώρα εκλονίσθη ηθικώς, σωματικώς και οικονομικώς δια να παρουσιάζη όπλα εις την μεγενθυνόμενην Βουλγαρίαν και δια να μη δυνηθή αύριον να αμυνθή όπως αρμόζει κατά του εχθρού, όστις θα απειλήση την πατρίδα του.<sup>119</sup>

Στις ατομικές ταλαιπωρίες των επίστρατων ερχόταν να προστεθεί η παντελής αποτυχία του κράτους να προστατέψει τις οικογένειες τους, που σε πολλές περιπτώσεις στερήθηκαν το μοναδικό τους εισόδημα. Καθ' όλη την περίοδο της επιστράτευσης οι οικογένειες των επίστρατων αντιμετώπιζαν τεράστια προβλήματα, τόσο όσον αφορά τη στέγασή τους όσο και τη διατροφή τους. Η περίθαλψη θεωρητικά βάραινε το κράτος που δημιούργησε ειδικό ταμείο για την διανομή των σχετικών βοηθημάτων.<sup>120</sup> Συμπληρωματικά δραστηριοποιήθηκαν ιδιωτικές πρωτοβουλίες, όπως ο Πατριωτικός Σύνδεσμος των Ελληνίδων Κυριών, που διοργάνωνε συσσίτια και καθημερινές διανομές άρτου σε μια σειρά πόλεων. Παρά τις κρατικές διακηρύξεις ωστόσο οι αρχές απέτυχαν να παράσχουν μέριμνα για αυτές τις οικογένειες που σύντομα άρχισαν να αντιμετωπίζουν σοβαρότατα οικονομικά προβλήματα, αδυνατώντας να ανταπεξέλθουν ακόμη και στις βασικές τους ανάγκες. Αναπόφευκτα άρχισαν οι αντιδράσεις που έλαβαν μορφή οργανωμένης συλλογικής διεκδίκησης.

Συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια που πολλές φορές απέκτησαν επεισοδιακό χαρακτήρα διοργανώθηκαν σε πόλεις, ακόμη και χωριά, όλης της επικράτειας. Την πρωτοβουλία σε αυτές τις κινητοποιήσεις ανέλαβαν οι γυναίκες των επίστρατων, ένα μοτίβο που εμφανίστηκε σε όλα τα εμπόλεμα κράτη και όχι μόνο, κατά τη διάρκεια του πολέμου.<sup>121</sup> Οι συγκεντρώσεις ήταν αρχικά ανοργάνωτες και είχαν το χαρακτήρα ικεσίας προς τις αρχές, όπως γινόταν στην Αθήνα, στο Υπουργείο Εσωτερικών και τη Βουλή.<sup>122</sup> Σύντομα όμως απέκτησαν πιο δυναμικό χαρακτήρα, όπως συνέβη στην Ευρυτανία όπου οι γυναίκες του χωριού Προυσός επιτέθηκαν με πέτρες στον

---

<sup>119</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος 367, Έγγραφο 31: Επιστολή του Δ.Κ. προς τον Ε. Βενιζέλο στην οποία αναφέρεται στις κακουχίες που υπέστησαν οι επίστρατοι του Ε' Σώματος καθώς το χειμώνα του 1915 διετάχθησαν να εγκατασταθούν στην ύπαιθρο εντελώς αδικαιολόγητα, 1916. Η υπογράμμιση δική μου.

<sup>120</sup> ΦΕΚ 319, 17.9.1915.

<sup>121</sup> Sarah Badcock, «Women, Protest, and Revolution: Soldiers' Wives in Russia During 1917», *International Review of Social History* 49 (2004), σ. 47-70· Barbara Alpen Engel, «Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I», *The Journal of Modern History*, τόμ. 69, τχ. 4 (1997), σ. 696-721· William Frieberger, «War prosperity and hunger: The New York Food Riots of 1917», *Labor History*, τόμ. 25, τχ. 2 (1984), σ. 217-239· Temma Kaplan, *Red City, Blue Period. Social Movements in Picasso's Barcelona*, Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Οξφόρδη 1992· Thierry Bonzon and Belind Davis, «Feeding the Cities», στο Jay Winter, Jean-Louis Robert (επιμ.), *Capital cities at war: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Καίμπρητζ 1997, σ. 305-341· Antony James Coles, «The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots», *The Journal of British Studies*, τόμ. 18, τχ. 1 (1978), σ. 157-176.

<sup>122</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 15.10.1915.

κοινοτάρχη.<sup>123</sup> Πλην της υιοθέτησης δυναμικότερων μέσων, οι γυναίκες άρχισαν και να οργανώνουν την αντίδρασή τους. Στις 4 Φεβρουαρίου του 1916 στην Κοζάνη πραγματοποίησαν συλλαλητήριο, περικύκλωσαν τη Νομαρχία και επιτροπή τους κατέθεσε ψήφισμα προς την κυβέρνηση.<sup>124</sup> Στην Αθήνα, λίγες μέρες αργότερα 150 γυναίκες «από όλα τα άκρα των Αθηνών, κατόπιν συνεννοήσεως» συγκεντρώθηκαν με τα παιδιά τους και περικύκλωσαν την οικία του υπουργού οικονομικών, Στέφανου Δραγούμη, διαμαρτυρούμενες για την καθυστέρηση της καταβολής των επιδομάτων. Στη συνέχεια κατευθύνθηκαν στη Βουλή, όπου και διαλύθηκαν μετά από παρέμβαση της χωροφυλακής.<sup>125</sup> Οι συγκεντρώσεις απέκτησαν σχεδόν μόνιμο χαρακτήρα στην Αθήνα όπως αναφέρει ο τύπος της περιόδου, με συνηθέστερο σημείο συγκέντρωσης το Δημαρχείο.<sup>126</sup> Στις αρχές Μαρτίου συλλαλητήριο πραγματοποίησαν και οι γυναίκες των επίστρατων της Πάτρας στην πλατεία Γεωργίου.<sup>127</sup> Οι γυναίκες εμφανίστηκαν στην πλατεία κρατώντας στην αγκαλιά τους τα παιδιά τους, σε μία κίνηση ιδιαίτερου συμβολισμού.<sup>128</sup> Πολύ σοβαρά επεισόδια σημειώθηκαν στην Αθήνα στις 17 Μαρτίου όταν μεγάλος όγκος γυναικών κατευθύνθηκε στη Βουλή για να διαμαρτυρηθεί πριν διαλυθεί από τη χωροφυλακή.<sup>129</sup>

Η Ήπειρος που εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από εισαγωγές τροφίμων αντιμετώπισε τεράστιο επισιτιστικό πρόβλημα και επιπρόσθετα η επίταξη χιλιάδων μεταγωγικών κτηνών εξάρθρωσε το δίκτυο μεταφορών που υπέφερε ούτως ή άλλως από την έλλειψη αμαξιτών οδών.<sup>130</sup> Πέραν του κεντρικού κράτους και των φιλανθρωπικών σωματείων δραστηριοποιήθηκε ο Δήμος Ιωαννιτών που ενίσχυε τον Πατριωτικό Σύνδεσμο και τα συσσίτιά του, και χορηγούσε εκτάκτως ορισμένα βοηθήματα σε οικογένειες «άπορες και ενδεείς».<sup>131</sup> Παρ' όλες τις προσπάθειες οι οικογένειες των επίστρατων περιήλθαν σε δεινή θέση και ο χειμώνας του 1915-16 ήταν ιδιαίτερα δύσκολος για αυτές, με την τοπικό Τύπο να αναφέρει πως «πεινούν, πεινούν αγρίως και υποφέρουν μαρτύρια στερήσεων ανεκδιήγητα».<sup>132</sup>

Όταν οι διανομές των φιλανθρωπικών σωματείων δε μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες, οι γυναίκες συγκεντρωνόντουσαν στη Νομαρχία και το

---

<sup>123</sup> εφ. *Πατρίς*, 29.1.1916.

<sup>124</sup> εφ. *Πατρίς*, 9.2.1916.

<sup>125</sup> εφ. *Πατρίς*, 13.2.1916.

<sup>126</sup> εφ. *Πατρίς*, 3.3.1916.

<sup>127</sup> εφ. *Πατρίς*, 4.3.1916.

<sup>128</sup> Καλλιόπη Καλποδήμου, Γεώργιος Κόνδης, «Ο αντίκτυπος του Εθνικού Διχασμού (1915-1917) στην περιφέρεια. Η περίπτωση της Αργολίδας», στο Δημήτριος Κ. Γιαννακόπουλος, Ευάνθης Σ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *1915-2015. 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*, Άργος 2018, σ. 180.

<sup>129</sup> εφ. *Αστήρ*, 18.3.1916· εφ. *Πατρίς*, 18.3.1916· εφ. *Ακρόπολις*, 18.3.1916.

<sup>130</sup> Η Νομαρχία Ιωαννίνων ήδη από τον Οκτώβριο του 1915 ζήτησε την αποδέσμευση ορισμένων τουλάχιστον ζώων για την μεταφορά τροφίμων. Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 4.10.1915.

<sup>131</sup> ΙΑΔΙ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου, για την ενίσχυση του Πατριωτικού Συνδέσμου βλ. Αρ. απόφ. 176/4.11.1915 και για την απευθείας χορήγηση βοηθημάτων σε άπορες οικογένειες βλ: Αρ. απόφ. 143/22.9.1915, Αρ. απόφ. 9/Παρ. 2/3.2.1916 και Αρ. απόφ. 30/Παρ. 4/25.2.1916.

<sup>132</sup> εφ. *Ήπειρος*, 1.11.1915.

Δημαρχείο ζητώντας ψωμί από τις αρχές, σε μία σκηνή που επαναλαμβανόταν καθημερινά χωρίς ιδιαίτερες εντάσεις.<sup>133</sup> Τον Μάιο όμως ο μερικός αποκλεισμός των ελληνικών λιμανιών που κήρυξε η Αντάντ σε αντίποινα για την παράδοση του Ρούπελ επέφερε την ραγδαία άνοδο των τιμών και το πρόβλημα των ελλείψεων οξύνθηκε. Στις 5 Μαΐου η διανομή ψωμιού στις οικογένειες των επίστρατων διακόπηκε. Οι συγκεντρωμένες γυναίκες τότε συγκρότησαν συλλαλητήριο και κατευθύνθηκαν με την σειρά στο Δημαρχείο, το Στρατηγείο και τη Νομαρχία για να διαμαρτυρηθούν.<sup>134</sup> Στη Νομαρχία τελικά τους δόθηκε ένα μικρό ποσό για την αγορά ψωμιού. Τις γυναίκες της πόλης διαδέχθηκαν λίγες μέρες αργότερα γυναίκες από την ύπαιθρο, οι οποίες κατέκλυσαν την πόλη ζητώντας βοήθεια από τις τοπικές αρχές.<sup>135</sup> Οι αρχές κατάφεραν να κατευιάσουν τα πνεύματα μέχρι και την 30<sup>η</sup> Μαΐου, όταν γυναίκες επιτέθηκαν σε καταστήματα και πάγκους στην αγορά και «διήρπασαν σάκους αλεύρων, μη λαβούσαι υπ' όψιν ούτε αρχάς ούτε ξένην ιδιοκτησίαν».<sup>136</sup> Στις αρχές Ιουνίου, μέρες πριν την αποστράτευση, η κατάσταση στα Γιάννινα ήταν εκρηκτική, με απανωτές αρπαγές τροφίμων και επεισόδια.<sup>137</sup> Στο δημοτικό συμβούλιο ο δήμαρχος της πόλης Γεώργιος Ιωαννίδης (που είχε αναλάβει τα καθήκοντά του τον Μάρτιο του 1916) ομολογούσε πως εξαιτίας των ελλείψεων «είναι αδύνατον να διατηρηθεί η τάξη της δημόσιας ασφάλειας».<sup>138</sup> Όταν μάλιστα ο Υποστράτηγος Μηλιώτης του Ε' Σώματος Στρατού προσφέρθηκε να παράσχει 20,000 οκάδες αλεύρων από τα στρατιωτικά αποθέματα, για την προμήθεια των αρτοποιείων της πόλης, το δημοτικό συμβούλιο τον ανακήρυξε επίτιμο δημότη Ιωαννίνων!<sup>139</sup>

Στον τομέα της στέγασης η κατάσταση εκτραχύνθηκε επίσης. Ειδικά όσον αφορά το μητροπολιτικό συγκρότημα Αθηνών-Πειραιώς, οι τιμές των ενοικίων κινούνταν σε υψηλότατα επίπεδα από το γύρισμα του αιώνα με αποτέλεσμα τις έντονες αντιδράσεις, ιδίως των εργατικών στρωμάτων που μέσω του Εργατικού Κέντρου Αθηνών ζητούσαν από το 1914 την επιβολή ενοικιοστασίου.<sup>140</sup> Η επιστράτευση λειτούργησε καταλυτικά για την επιβολή του μέτρου καθώς από τις πρώτες ημέρες άρχισαν να εμφανίζονται στον Τύπο δημοσιεύματα για εξώσεις άπορων οικογενειών επίστρατων, γεγονός που προφανώς προκαλούσε την κοινωνική αγανάκτηση.<sup>141</sup> Ίσως το μελοδραματικό διήγημα που σκιαγραφούσε με τα πλέον μελανά χρώματα την ψυχρότητα των επίστρατων και δημοσιεύθηκε σε εφημερίδα

<sup>133</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 18.2.1916.

<sup>134</sup> εφ. *Ήπειρος*, 7.5.1916.

<sup>135</sup> εφ. *Ήπειρος*, 13.5.1916

<sup>136</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 1.6.1916

<sup>137</sup> Πέραν της εφόδου στην αγορά επεισόδια σημειώθηκαν σε φούρνο της πόλης από χωρικούς, οι οποίοι σε άλλη περίπτωση άρπαξαν και άλευρα από άμαξες, ενώ στο Φιλιάτι πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο κατά της αισχροκέρδειας. Βλ. εφ. *Ήπειρος* 28.5.1916 και 1.6.1916· εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 1.6.1916.

<sup>138</sup> ΙΑΔΙ, Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Ιωαννιτών, Αρ. απόφ. 76/4.6.1916.

<sup>139</sup> ΙΑΔΙ, Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Ιωαννιτών, Αρ. απόφ. 79/7.6.1916.

<sup>140</sup> Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι*, σ. 486.

<sup>141</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 13.9.1915 και 14.9.1915.

του Μεσολογγίου να μην απείχε και πολύ από την πραγματικότητα που βίωναν οι χιλιάδες εκείνοι άνδρες:

Βαρύς, μελαγχολικός, θλιμμένος αντικρύζει πάλιν ύστερα από εννέα μήνες την πόρτα του σπητιού του ο επίστρατος του 1915-1916. [...] Σπρώχνει με δύναμη την πόρτα του και αυτή ανοίγει επί τέλους και τον αφήνει να διαβή! Ο απηλπισμένος στρατιώτης, ο βασανισμένος επίστρατος, τρέχει και πέφτει στην αγκαλιά της μάνας του με δάκρυα και λυγμούς.[...] Εκείνος την φιλεί και της λέγει. «Μάννα μου, γλυκειά μου Μάννα, δεν με γνωρίζεις; Γιατί είσαι σκληρή, γιατί δεν βγαίνεις να δεχθής το γυιό σου που επιστρέφει; Συγχώρησέ με, εάν δεν σου φέρνω ολάνθιστες δάφνες από φρεσκοελευθερωμένα μέρη». [...] Η γρηά μάνα συνέρχεται, σφίγγει το γυιό στην αγκαλιά της, τον φιλεί στο μέτωπο, στα χείλη και του λέγει: «Καλώς ήλθες, παιδί μου... Εάν δεν πολέμησες αυτή τη φορά, εάν δεν έγινε ήρωας τόσους μήνες, που κρατούσες το τουφέκι και το σπαθί στο χέρι, έλα να γίνεις τώρα. Εάν δεν αγωνίστηκες, εκεί που σ' έστειλα με την ευχή μου σ' τη καρδιά μου στον ιδανικό αγώνα της Μεγάλης Πατρίδος, γιατί έτσι το θέλησαν άλλοι, έλα ν' αγωνισθής εδώ στο χωριό σου, στο σπήτι σου. Έλα να λάβης μέρος σ' ένα μεγαλύτερο, φρικτότερο, απελπιστικότερο αγώνα. Έλα να μαζέψεις τα λείψανα και τα ερείπια που άφησες πίσω σου, έλα να πολεμήσης τη φτώχεια που μας έφερεν η ξενητεία σου, έλα να νικήσης, να διώξης τη δυστυχία που εφώλιασε στο φτωχικό σου».<sup>142</sup>

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω γεγονότα δε θα πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη το μένος με το οποίο οι επίστρατοι στράφηκαν κατά των Φιλελεύθερων. Ο τρόπος με τον οποίο αυτή η οργή μετουσιώθηκε σε Συνδέσμους Επίστρατων ωστόσο είναι ένα εντελώς διαφορετικό ζήτημα.

### 2.3 Η οργάνωση-πολιτοφυλακή

Η δυσарέσκεια των επίστρατων προς τον Βενιζέλο αποτελούσε ένα πρώτης τάξεως υλικό με το οποίο μπορούσαν να δουλέψουν οι βασιλόφρονες αξιωματικοί και φυσικά οι ιδρυτές του ΠΣΕ. Η ένταξη σε μία οργάνωση με καθαρά στρατιωτική δομή και αυστηρή ιεραρχία ήταν μία από τις πολλές ατραπούς που θα μπορούσαν να ακολουθήσουν οι έφεδροι για να εκφρασθούν πολιτικά, μα όχι και η μοναδική. Έχει σημασία να εξετάσουμε, έστω συνοπτικά, τους λόγους που τους ώθησαν στη συγκεκριμένη επιλογή.

<sup>142</sup> εφ. *Βήμα του Μεσολογγίου*, 24.7.1916. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.



Ο τακτικός στρατός εμφανίστηκε στον ελλαδικό χώρο με την ίδρυση του ελληνικού κράτους και αποδείχθηκε ένας εξαιρετικά αντιδημοφιλής θεσμός. Μόνο μετά τις προσπάθειες των κυβερνήσεων Κουμουνδούρου και Τρικούπη εισήχθη η *Levéé en masse* στη χώρα. Ωστόσο, τα πενιχρά οικονομικά μέσα του ελληνικού κράτους έκαναν συνεχώς ελκυστική την ιδέα της χρήσης άτακτων σωμάτων σε περίπτωση σύρραξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.<sup>143</sup> Παρά τις δυσχέρειες και τις παλινδρομήσεις, προς το τέλος του αιώνα διαμορφώθηκε ο κορμός ενός στρατεύματος με στελέχη που διακρίνονταν από επαγγελματισμό. Εντός του σώματος των αξιωματικών άρχισε να καλλιεργείται ένα *Esprit de Corps* που σε συνδυασμό με μία ευρύτερη τάση που απέδιδε στο στράτευμα μία ιδιαίτερη θέση εντός του κοινωνικού οικοδομήματος δημιούργησε στους στρατιώτες και τους αξιωματικούς την αίσθηση της ατιμωρησίας και του ακαταλόγιστου των πράξεων τους.<sup>144</sup> Το ζήτημα αυτό ήταν τόσο παλιό στην ελληνική κοινωνία όσο και ο ίδιος ο θεσμός του στρατού. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί πως η δεκαετία του 1890 σηματοδοτεί μία τομή όσον αφορά την αντίληψη των στρατιωτικών σχετικά με τον δέοντα τρόπο εμπλοκής στην πολιτική. Μέχρι τότε η αναζήτηση πολιτικών πατρώνων ή η εμπλοκή απευθείας στον πολιτικό στίβο με στόχο την εκλογή στο κοινοβούλιο αποτελούσαν τις πλέον ενδεδειγμένες λύσεις.<sup>145</sup> Στο γύρισμα του αιώνα οι αξιωματικοί παύουν να βλέπουν τη σταδιοδρομία στον στρατό ως απλό σταθμό σε μία πορεία κοινωνικής ανέλιξης. Αντίθετα, το ιεραρχημένο και συγκεντρωτικό στρατιωτικό μοντέλο τους ασκεί ακαταμάχητη έλξη και με δυνατότητες εφαρμογή επί του κοινωνικού και πολιτικού γίνεσθαι. Στο γύρισμα του αιώνα αξιωματικοί πυκνώνουν τις γραμμές μυστικών οργανώσεων όπως η *Εθνική Εταιρεία* (διαπράττοντας αυτόχρημα επιορκία) ενώ όταν τα μεγαλεπήβολα σχέδια τους ναυάγησαν με δραματικό τρόπο το 1897, δε δίστασαν να μετακυλήσουν τις ευθύνες της καταστροφής, που οι ίδιοι προκάλεσαν, στον πολιτικό κόσμο.<sup>146</sup> Μάλιστα, η οδυνηρή εμπειρία της ήττας, τους απομάκρυναν και από αυτής της υφής τις οργανώσεις, όπου επιφανείς πολίτες εξακολουθούσαν να κυριαρχούν. Πλέον η

---

<sup>143</sup> Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881-1897)», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 107-118.

<sup>144</sup> Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η επίθεση και καταστροφή των γραφείων της εφημερίδας *Ακρόπολις* από μεγάλη ομάδα χαμηλόβαθμων αξιωματικών το 1894 που δυσανεχτήθηκαν με σειρά άρθρων της εφημερίδας, τα οποία θεωρούσαν απαξιωτικά για το σώμα των αξιωματικών και το στράτευμα εν γένει. Βλ. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*», σ. 3-21.

<sup>145</sup> Χριστίνα Βαρδά, «Πολιτεύομενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα», *Μνήμων* 8 (1982), 47-63.

<sup>146</sup> Η Εθνική Εταιρεία ιδρύθηκε από χαμηλόβαθμους αξιωματικούς το 1894 και με την τρομακτική επιρροή που απέκτησε το 1897 έπαιξε καταλυτικό ρόλο στο να οδηγηθεί η Ελλάδα στη σύρραξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία που εύσημα αποκαλείται ως «ατυχής πόλεμος». Βλ. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*», σ. 23-80. Για την ερμηνεία των αξιωματικών ως προς το αποτέλεσμα του πολέμου, βλ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική*, σ. 17-18.



ανάμειξη των στρατιωτικών στην πολιτική θα καθορίζονταν από τους ίδιους και οι ζυμώσεις και συζητήσεις λάμβαναν χώρα εντός του στρατεύματος.<sup>147</sup>

Καρπός αυτής της εξέλιξης ήταν σαφέστατα το κίνημα στο Γουδί. Για πρώτη φορά οι αξιωματικοί κινήθηκαν αυτόνομα και παρέμβηκαν στην πολιτική ζωή της χώρας, παρακάμπτοντας τους κατεστημένους πολιτικούς φορείς. Η θερμή υποδοχή που το κίνημα έτυχε από τα μικροαστικά και τα λαϊκά στρώματα της πρωτεύουσας, ανύψωσε το κύρος των αξιωματικών και επισφράγισε την ιδιαίτερη κοινωνική θέση του στρατεύματος. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο το γόητρο των αξιωματικών και ιδιαίτερα του Γενικού Επιτελείου που παρουσίασε πλέον τάσεις αυτονομίας από την πολιτική ηγεσία, όπως σημείωναν με ανησυχία παρατηρητές της περιόδου.<sup>148</sup> Οι τάσεις αυτές μεταφράστηκαν στην ανάληψη αυτόνομης δράσης από έφεδρους και αξιωματικούς, που συχνά κατέληγαν σε έκτροπα: κατά την περίοδο της γενικής επιστράτευσης, σημειώθηκαν επεισόδια με θύματα συνήθως Φιλελεύθερους, για τα οποία δε φαίνεται να τιμωρήθηκε κανείς. Σε κάποιες περιπτώσεις τα επεισόδια ήταν επίδειξη δύναμης της μάζας των στρατιωτών όπως στην Βέροια όπου αδειούχοι στρατιώτες ακινητοποίησαν αμαξοστοιχία ζητώντας να αδειάσουν θέσεις για αυτούς.<sup>149</sup> Σε άλλες περιπτώσεις στρατιώτες εμφανίζονταν με αυτή τους την ιδιότητα σε πολιτικές διεργασίες. Το Δεκέμβριο του 1915, εν όψει των εκλογών, στρατιώτες συμμετείχαν σε αντιβενιζελικά συλλαλητήρια όπως φαίνεται πως συνέβη στην Πάτρα και την ημέρα των εκλογών προσήλθαν en masse στις κάλπες «για να ευχαριστήσουν τον κ. Βενιζέλο» προφανώς για το «δώρο» της επιστράτευσης όπως έγινε στο Λιδορίκι Φωκίδας.<sup>150</sup> Ενδεικτική της κατεύθυνσης που έπαιρναν οι στρατιωτικές αυθαιρεσίες, ήταν η «αδυναμία» τους στον Πειραιά, το προπύργιο των Φιλελεύθερων στην περιοχή της πρωτεύουσας, όπου σημειώθηκαν σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις επεισόδια με θύματα εμπόρους.<sup>151</sup> Στην Πρέβεζα, συνέβησαν ακόμη χειρότερα έκτροπα. Στις 21 Ιουνίου του 1916, εξήντα περίπου στρατιώτες που στρατωνίζονταν στα πρόθυρα της πόλης, συγκρότησαν συλλαλητήριο κατά του Βενιζέλου και της Αντάντ, μετέβησαν στην αγορά και προκάλεσαν φθορές σε καταστήματα. Οι ντόπιοι οπλίστηκαν και αντεπιτέθηκαν, με αποτέλεσμα η πόλη να μετατραπεί σε πεδίο μάχης με πυροβολισμούς και άγριους ξυλοδαρμούς, που είχαν ως αποτέλεσμα πάνω από είκοσι τραυματισμούς.<sup>152</sup> Και σε

<sup>147</sup> Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 409.

<sup>148</sup> Τα πρώτα ανησυχητικά δείγματα εμφανίστηκαν κατά τη περίοδο του Β' Βαλκανικού Πολέμου στους κόλπους του Γενικού Επιτελείου. Βλ. Βεντήρης, Τόμος 1, σ. 168-174.

<sup>149</sup> εφ. *Πατρίς*, 27.3.1916.

<sup>150</sup> εφ. *Πατρίς*, 5.12.1915, 10.12.1915, 11.12.1915 και εφ. *Νεολόγος Πατρών*, 12.12.1915.

<sup>151</sup> εφ. *Πατρίς*, 15.12.1915 και 5.1.1916.

<sup>152</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Βενιζέλου, φακ. 413, Έγγραφο 70: Επιστολή Β.Α. Παπανικολάου προς τον Γύπαρη με την οποία του περιγράφει επεισόδιο που δημιούργησαν επίστρατοι βασιλόφρονες εναντίον καταστημάτων της, τον βεβαιώνει για τα φιλοβενιζελικά αισθήματα της Ηπείρου και του ζητεί εκ μέρους και των συμπολιτών του, να μη διασπαστεί ο συνδυασμός των πρώην βουλευτών για να μην επέλθει η εξασθένιση του κόμματος στην περιοχή, 23.6.1916· εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 26.6.1916.

αυτή την περίπτωση ο στόχος ήταν η αγορά. Οι ελλείψεις και η ακρίβεια είχαν δημιουργήσει δυσμενές κλίμα για τον εμπορευματικό κόσμο, τον οποίο οι αντιβενιζελικοί αργότερα επιχειρήσαν να ταυτίσουν συλλήβδην με το κόμμα των Φιλελεύθερων.

Οι Φιλελεύθεροι έκπληκτοι από την επιτυχία των Συνδέσμων Επίστρατων σημείωναν πως ήταν αντεθνική η δράση τους, που είχε «σημαίαν την άρνησιν του προς την Πατρίδα καθήκοντος»<sup>153</sup> και ειρωνευόντουσαν τους Επίστρατους που «παραδόσαντες μετά εννέα μηνών εν Μακεδονίαν παραμονήν το Ρούπελ και δι' αυτού άπασαν την Μακεδονίαν εις τους προαιώνιους εχθρούς» επέστρεψαν «ζητώντας κλάδας δάφνης».<sup>154</sup> Τούτο που διέφευγε της προσοχής των βενιζελικών ή σκόπιμα αποσιωπούσαν, ήταν το γεγονός πως ακόμη και εάν το 1915-1916 οι άνδρες αυτοί μείνανε «απόλεμοι», μεγάλο ποσοστό τους το 1912-1913 συμμετείχε στην εξόρμηση των Βαλκανικών Πολέμων, από την αιματηρή έφοδο στο Σαραντάπορο, στους βάλτους των Γιαννιτσών και τη Θεσσαλονίκη, στα αφιλόξενα και χιονισμένα βουνά της Ηπείρου κατά την πολιορκία των Ιωαννίνων και στην «κόλαση επί γης» του Κιλκίς-Λαχανά:

Το ειρηνικόν Γαλάτσι από της παρελθούσης Πέμπτης έλαβεν όψιν εντελώς πολεμικήν. Το 1<sup>ο</sup> σύνταγμα του πεζικού το Αθηναϊκόν δηλαδή κατ' εξοχήν σύνταγμα, εν διαστήματι δέκα λεπτών το μετέβαλεν εις πόλιν κατοικούμενην από τέσσαρας χιλιάδας κατοίκους. [...] Τα τρία τέταρτα των ανδρών του συντάγματος, παλαιοί γνώριμοι του αντισκήνου. Επέρασαν ημέρας και μήνας κάτω από αυτά. Εκεί μέσα εγνώρισαν την πραγματική ζωή. Από κει μέσα τέλος επετάχθησαν και ζητωκραύγασαν πολλές φορές τον Βασιλέα Κωνσταντίνον διερχόμενον έφιππον μετά μάχην νικηφόρον την οποίαν εκέρδισαν μαζί Αυτός και αυτοί.<sup>155</sup>

Σε αυτές τις συνθήκες προφανώς εμφανίστηκε το πνεύμα του *frontsoldat*, του «στρατιώτη της πρώτης γραμμής» που τόσο σημαντικό ρόλο έπαιξε στο Μεσοπόλεμο και που δεν γοήτευσε μόνο την Ακροδεξιά αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις και την Αριστερά.<sup>156</sup> Ο Έρικ Χομπσμπάουμ πραγματευόμενος την εμπειρία των Ευρωπαίων

<sup>153</sup> εφ. *Εστία*, 18.6.1916.

<sup>154</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείο Επίστρατων Ηπείρου 1915-17, Έγγραφο 9, «Επιστολή Συνδέσμου Επίστρατων Βήσανης», 20.7.1916.

<sup>155</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 19.10.1915. Η υπογράμμιση δική μου.

<sup>156</sup> Μία τέτοια περίπτωση ήταν αυτή των *Arditi del Popolo* (Γενναίων του Λαού) μίας αντιφασιστικής οργάνωσης-πολιτοφυλακής που έδρασε στην Ιταλία κι έδωσε σκληρές μάχες με της φασιστικές ομάδες κρούσης, συσπειρώνοντας βετεράνους από όλο το πολιτικό φάσμα που αντιτίθεντο στην προοπτική της επιβολής μίας φασιστικής δικτατορίας. Βλ. Andrea Staid, *Arditi del Popolo. Ο πρώτος ένοπλος αγώνας ενάντια στο φασισμό 1921-1922*, μετάφραση Σόνια Μαρίνου, Εκδόσεις Ευτοπία, Αθήνα 2014. Ενδιαφέρουσα είναι όμως και η παρατήρηση ενός ιστορικού για το πως ο πόλεμος αποτυπώθηκε στο λεξιλόγιο της Μεσοπολεμικής Αριστεράς. Βλ. Μαρκέτος, «Η ελληνική Αριστερά», σ. 128-129.

κληρωτών στα χαρακώματα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου σημείωνε πως η συντριπτική τους πλειοψηφία καλλιέργησε μία συνειδητή αντιπολεμική διάθεση,

Ωστόσο, εκείνοι οι πρώην στρατιώτες που δοκίμασαν την εμπειρία αυτού του είδους πολέμου χωρίς να στραφούν εναντίον του, μερικές φορές άντλησαν απ' αυτή την κοινή εμπειρία, ζώντας με το θάνατο και το θάρρος, μια αίσθηση μη επικοινωνήσιμης και άγριας ανωτερότητας, απέναντι μάλιστα στις γυναίκες και σ' εκείνους που δεν είχαν πολεμήσει, αποτελώντας και τους πρώτους οπαδούς της μεταπολεμικής άκρας Δεξιάς.<sup>157</sup>

Το ζήτημα που θέτει ο Βρετανός ιστορικός διαφεύγει των χρονολογικών ορίων που θέτει η εργασία, ενώ, παράλληλα, οι πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις στην Ελλάδα δημιούργησαν άλλες συνθήκες με τους Επίστρατους να ενσωματώνονται στο αστικό πολιτικό σύστημα και το Λαϊκό Κόμμα. Όμως κατά τη σύντομη περίοδο δράσης τους οι Σύνδεσμοι Επιστράτων έφεραν ρητά στην πολιτική τους ζωή τα στρατιωτικά πρότυπα και άσκησαν μία πολιτική «του πεζοδρομίου» αποτελώντας μία οργάνωση οiwνεί κόμμα-πολιτοφυλακή όπως το θέτει Εμίλιο Τζεντίλε αναφερόμενος στις φασιστικές ομάδες κρούσεις που εμφανίστηκαν στην Ιταλία μετά τον πόλεμο.<sup>158</sup> Στην ελληνική περίπτωση οι Επίστρατοι δημιούργησαν μία καθαρά στρατιωτική δομή, που επιβλήθηκε εκ των άνω και συγκεκριμένα την Αθήνα, και συγκεκριμενοποιήθηκε το φθινόπωρο του 1916.<sup>159</sup>

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε πως οι Σύνδεσμοι Επιστράτων κατάφεραν να προσελκύσουν άνδρες που ένιωθαν πως το στράτευμα τους παρείχε σταθερές σε μία ταραγμένη περίοδο: το αίσθημα της συντροφικότητας, την προσήλωση στην ιεραρχία και τη μαχητικότητα ως αξία καθ' αυτή. Οι Επίστρατοι κατόρθωσαν να δώσουν στα μέλη τους ένα πλαίσιο στο οποίο μπορούσαν να αναλάβουν δράση κατά των Φιλελεύθερων με μία σχετική κάλυψη, όποια κι αν ήταν τα κίνητρα που τους ώθησαν προς το αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Παράλληλα η στρατιωτική ζωή και πειθαρχία σίγουρα ενέπνεε πολλούς εξ αυτών και όπως έχει ειπωθεί εύστοχα τους έδωσε μία «κοινότητα» την οποία ξαναβρήκαν εντασσόμενοι στους Συνδέσμους.<sup>160</sup> Σε μία πρώτη ανάγνωση φυσικά η παρατήρηση βενιζελικών πως το κίνημα των Επιστράτων έπασχε από μία μεγάλη αντίφαση, αυτή μίας υπερεθνικιστικής και милитарιστικής οργάνωσης που υπερασπιζόταν μία μικρόπνοη εξωτερική πολιτική, μοιάζει εύλογη.<sup>161</sup> Η αντίφαση αίρεται εν μέρει αν σκεφτούμε

<sup>157</sup> Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, σ. 43.

<sup>158</sup> Emilio Gentile, *Φασισμός. Ιστορία και ερμηνεία*, μετάφραση Βαγγέλης Κατσίφος, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2013, σ. 33-35.

<sup>159</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-17, Έγγραφο 67: Εγκύκλιος υπ' αριθμόν 11/Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων, 18.9.1916.

<sup>160</sup> Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Ένας φασισμός προδομικός, αλλά ατελής», *Ε Ιστορικά* 57 (2000), σ. 22.

<sup>161</sup> Βεντήρης, Τόμος 2, σ. 147.

πως, θεωρητικά τουλάχιστον, οι Επίστρατοι ποτέ δε δήλωσαν απρόθυμοι να πολεμήσουν. Αντίθετα συνέχισαν να τονίζουν πως θα πολεμούσαν, αλλά μόνο όταν τους το ζητούσε ο «Κουμπάρος».<sup>162</sup>

## 2.4 Φιλειρηνικό κίνημα ή ομάδα συμφερόντων;

Ο Γιάννης Κορδάτος που ήταν σύγχρονος των γεγονότων υποστήριξε αρκετές δεκαετίες αργότερα πως οι Επίστρατοι ήταν αυθόρμητο αντιπολεμικό κίνημα που ξεπήδησε μέσα από τους στρατώνες για να χάσει σύντομα την αυτοτέλεια του και να υπαχθεί στο στέμμα.<sup>163</sup> Πολύ κοντά στον Κορδάτο βρίσκεται ο Σεραφείμ Μάξιμος, Μάξιμο που στην λαμπρή του πραγματεία για τις πολιτικές εξελίξεις κατά το Μεσοπόλεμο υπογράμμισε τη στοίχιση των λαϊκών μαζών πίσω από τον Κωνσταντίνο.<sup>164</sup> Αμφότεροι συνδέονται με ένα κοινό νήμα: τη συγκατάβαση προς τις λαϊκές μάζες που αντιτάχθηκαν σε αυτό που θεωρούσαν εκ των άνω και βίαιη επιβολή ενός εκσυγχρονιστικού αστικού προγράμματος από τους Φιλελεύθερους, που δεν αφορούσε μόνο τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις αλλά και ένα επεκτατικό πρόγραμμα που στόχο είχε την «εθνική ολοκλήρωση». Οι Κορδάτος και Μάξιμος προσπάθησαν να κατανοήσουν την στάση των ανθρώπων που τους ζητήθηκε να υποστούν θυσίες υπέρ της αστικής τάξης: θυσίες δυσανάλογες με τα ωφελήματα που ήταν τουλάχιστον άμεσα ορατά. Είναι σημαντικό όμως να τοποθετήσουμε τους δύο στα συμφραζόμενα τις εποχής τους. Σαν κομμουνιστές του Μεσοπολέμου διύλιζαν τα γεγονότα του διχασμού μέσω των κατοπινών πολιτικών εξελίξεων και κυρίως του ανηλεούς πολέμου που ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι είχαν κηρύξει προς το αναδυόμενο κομμουνιστικό κίνημα. Παράλληλα, η Ελλάδα παρουσίαζε και μία ιδιαιτερότητα όσον αφορά την εξέλιξη κινημάτων απόστρατων και βετεράνων πολεμιστών. Στην Ευρώπη, και κυρίως στις ηττημένες χώρες του πολέμου, οι οργανώσεις βετεράνων όπως η *Stahlhelm* στη Γερμανία ή η *Heimwehr* στην Αυστρία, μετατράπηκαν σε παραστρατιωτικούς βραχίονες της ριζοσπαστικής δεξιάς, ασκώντας πολιτική βία ενάντια σε σοσιαλιστές και κομμουνιστές.<sup>165</sup> Αντίθετα, στην Ελλάδα, η πιο ισχυρή οργάνωση απόστρατων, οι *Παλαιοί Πολεμιστές*, συνδέθηκε έντονα με το εργατικό κίνημα και τον πρόδρομο του Κομμουνιστικού Κόμματος, το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος, και ανέπτυξε έντονη αντιπολεμική ρητορική.<sup>166</sup>

<sup>162</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 55.

<sup>163</sup> Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Τόμος 13, Εκδόσεις 20<sup>ος</sup> αιώνας, Αθήνα 1958, σ. 461-463.

<sup>164</sup> Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, σ. 7-14.

<sup>165</sup> Δημήτρης Κουσουρής, «Ο φασισμός στην Ελλάδα: Συνέχειες και ασυνέχειες κατά τον ευρωπαϊκό 20<sup>ο</sup> αιώνα», στο Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.) *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά. Αστυνομία, Δικαιοσύνη, Στρατός, Εκκλησία*, Εκδόσεις Νήσος-Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα 2014, σ. 39.

<sup>166</sup> Η Πανελλήνια Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατών, όπως ήταν το πλήρες όνομά της, ιδρύθηκε με πρωτοβουλία βετεράνων, προσκείμενων κυρίως στο ΣΕΚΕ, την επόμενη της

Τόσο ο Κορδάτος, όσο και ο Μάξιμος, τόνισαν τον καίριο ρόλο των αντικαπιταλιστικών και αντιφιλελεύθερων κηρυγμάτων του αντιβενιζελισμού που βρήκαν απήχηση σε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού. Η κριτική αυτή δεν ερχόταν από επαναστατική παρά από συντηρητική σκοπιά, κάτι που δεν αποτέλεσε ελληνική ιδιοτυπία, και διατυπώθηκε είτε σαν συνολική άρνηση της νεωτερικότητας,<sup>167</sup> είτε σαν μείξη στοιχείων αυτής (όπως η τεχνολογική πρόοδος) με στοιχεία έντονου πολιτικού ανορθολογισμού.<sup>168</sup> Και στην περίπτωση της Ελλάδας ήδη από τις αρχές του εικοστού αιώνα ευρεία στρώματα ένιωθαν να συμπιέζονται από το κεφάλαιο και έβλεπαν το μέλλον τους με όλο και μεγαλύτερη αβεβαιότητα, ενώ το υπαρξιακό άγχος των Παλαιοελλαδιτών επιδεινώθηκε με την απότομο διπλασιασμό των

---

Μικρασιατικής Εκστρατείας και καταστροφής το 1922. Ηγετική φυσιογνωμία της οργάνωσης ήταν ο Παντελής Πουλιόπουλος. Στο απόγειο της έφθασε να αριθμεί 400 παραρτήματα και δεκάδες χιλιάδες μέλη. Το 1925 η δικτατορία Πάγκαλου έθεσε την οργάνωση εκτός νόμου, αλλά μόνο η μεταξική δικτατορία πέτυχε την οριστική διάλυσή της. Βλ: Παντελής Πουλιόπουλος, *Τι ζητούν οι παλαιοί πολεμιστές και τα θύματα στρατού*, Αθήνα 1924, ηλεκτρονική πρόσβαση: <https://www.marxists.org/ellinika/archive/pouliop/works/war/index.htm>, τελευταία ανάκτηση 30.12.2021· Κώστας Παλούκης, *Η Οργάνωση Αρχαίων Μαρξισμού (1919-1934). Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2017, Κεφάλαιο 2<sup>ο</sup>, Ενότητα 1<sup>η</sup>· Εξ ολοκλήρου αφιερωμένη στους Παλαιούς Πολεμιστές είναι η διδακτορική διατριβή του Αλέξανδρου Μακρή, τον οποίο ευχαριστώ για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις. Βλ: Αλέξανδρος Μακρής, *«Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: Παλαιοί Πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών 2020. Για τον αντιπολεμικό λόγο στην Ελλάδα της περιόδου 1912-1924: Νίκος Ποταμιάνος, «Ο διεθνισμός ως ρήξη στη ριζοσπαστική παράδοση. Οι μετασχηματισμοί της δεκαετίας του 1910, η Ρώσικη Επανάσταση και το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1912-1924», *Τετράδια Μαρξισμού* 8, (2018-19), σ.184-200.

<sup>167</sup> Ορίζοντας τον Ρομαντισμό σαν μία *Κοσμοαντίληψη* (Weltanschauung) που αντιπροσωπεύει «μία κριτική της νεωτερικότητας, δηλαδή του σύγχρονου καπιταλιστικού πολιτισμού, στο όνομα αξιών και ιδεωδών του παρελθόντος (προ-καπιταλιστικού, προ-νεωτερικού)» οι Robert Sayre και Michael Löwy, διέκριναν τουλάχιστον τρεις τάσεις στο δεξιό άκρο του πολιτικού φάσματος: τον αποκαταστασιακό, τον συντηρητικό και τον φασιστικό ρομαντισμό, αναλόγως τον βαθμό στον οποίο οι εκπρόσωποι αυτών απέρριπταν την βιομηχανική, καπιταλιστική κοινωνία. Βλ. Robert Sayre, Michael Löwy, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μετάφραση Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σ. 85, σ. 155-170· Των ιδίων, *Μορφές ρομαντικού αντικαπιταλισμού*, μετάφραση Στέφανος Ροζάνης, Εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα 1991, σ. 45-59.

<sup>168</sup> Αντίθετα με τη ρομαντική κριτική προς τη νεωτερικότητα τα φασιστικά μορφώματα εστίαζαν την κριτική τους στο νωθρό ανθρωπότυπο της αστικής δημοκρατίας και άρθρωναν έναν επιφανειακό αντικαπιταλιστικό λόγο, την ώρα που αγκάλιαζαν με θέρμη τις τεχνολογικές κατακτήσεις της βιομηχανικής κοινωνίας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν ίσως οι Φουτουριστές, ένα καλλιτεχνικό ρεύμα που ξεπήδησε στην Ιταλία και αγκάλιασε με ενθουσιασμό τόσο τη μηχανή όσο και το φασισμό. Βλ. James Joll, *Η Ευρώπη 1870-1970*, μετάφραση Ελπίδα Κ. Βόγλη, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 176-177, 225. Στη Γερμανία η συζήτηση για τη σύζευξη της τεχνολογίας με τα αναχρονιστικά κηρύγματα της Völkisch παράδοσης περί υπεροχής μίας δήθεν Κοινότητας (Gemeinschaft) της φυλής έναντι της εκφυλιστικής και απρόσωπης καπιταλιστικής Κοινωνίας (Gesellschaft) κορυφώθηκε μετά την ήττα στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και επιλύθηκε με ικανοποιητικό τρόπο για τους Ναζιστές που έθεσαν τις επιστήμες στην υπηρεσία του βάρβαρου προγράμματός τους για τη *Νέα Ευρώπη*. Βλ. Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016. Για τον αντικαπιταλιστικό λόγο των φασιστικών μορφωμάτων. Βλ. Gentile, *Φασισμός. Ιστορία και Ερμηνεία*, σ. 105-108· Robert O. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, μετάφραση Κατερίνα Χαλμούκου, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2006, σ. 22-23, 73, 82-82, 96-97.



ελληνικών εδαφών το 1913 και την ενσωμάτωση συμπαγών θυλάκων αλλοεθνών πληθυσμών.<sup>169</sup> Υπάρχουν όμως και σαφή όρια σε αυτή την προσέγγιση που έχουν να κάνουν με τις κατά τόπους συνθήκες. Στην Ήπειρο που η γαιοκτησία αποτελούσε μείζον ζήτημα (όπως και στη Θεσσαλία) οι προτεραιότητες ήταν διαφορετικές σε σχέση με τα μικροαστικά στρώματα της πρωτεύουσας ή τους μικρούς και μεσαίους ιδιοκτήτες γης της Πελοποννήσου που στήριξαν μαζικά το στέμμα.

Σε αυτές τις συνθήκες θα μπορούσαμε να πούμε πως οι Επίστρατοι επιχείρησαν να δώσουν σταθερές και πλαίσιο συσπείρωσης για άτομα με διαφορετικές αφετηρίες και άλλου είδους ανησυχίες ή φιλοδοξίες. Ως προς την υπόθεση του Κορδάτου για φιλειρηνικό κίνημα, τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ελάχιστα. Ο ορμητικός μαρξιστής ιστορικός δεν παραπέμπει σε κάποια πηγή, ωστόσο σαν σύγχρονος των γεγονότων και στη σχετικά ώριμη ηλικία των 27 ετών ίσως μπορούσε να συλλάβει το πνεύμα μερίδας των λαϊκών στρωμάτων, που εμφορούνταν από ειλικρινή αντιπολεμικά συναισθήματα και προτιμούσαν να αφεθούν στις εργασίες και τα χωράφια τους από το να σταλούν και πάλι σε κάποια πολεμική περιπέτεια. Από την Ήπειρο πάντως μας έρχεται ένα παράδειγμα, το οποίο δείχνει ξεκάθαρα πως μακριά από τους (σχετικά ανέξοδους) παληκαρισμούς των ανδρών, οι γυναίκες των οικογενειών των Επίστρατων λάμβαναν πολύ σοβαρά υπόψη τα κηρύγματα περί ουδετερότητας και αποχής από τις πολεμικές συγκρούσεις. Πιο συγκεκριμένα, στις 18 Νοεμβρίου κι ενώ στην Αθήνα διαδραματίζονται τα Νοεμβριανά, ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων κάλεσε τα περιφερειακά του τμήματα να συγκεντρώσουν τα μέλη τους και να κατέλθουν στα Γιάννινα με ρητό σκοπό να συνδράμουν τον στρατό στη διατήρηση της τάξης και άρρητο τη συμμετοχή στους διωγμούς των Φιλελεύθερων.<sup>170</sup> Στη Λάιστα Ζαγορίου ο τοπικός σύνδεσμος κάλεσε γενική συνέλευση ώστε να συζητηθεί αν, και με ποιο τρόπο, θα ανταποκρίνονταν στο κάλεσμα των Ιωαννίνων. Οι περισσότεροι επίστρατοι έδειξαν μεγάλη απροθυμία να υπακούσουν, υποσκάπτοντας το ηθικό και των υπόλοιπων. Επιπροσθέτως στη συνέλευση παρέμβηκαν δυναμικά και οι γυναίκες του χωριού:

Και ωσάν να μην ήρκεν τούτο [οι υπεκφυγές των απρόθυμων Επίστρατων] πολλάί μητέρες και σύζυγοι των δυστροπούντων επιστράτων ήρχισαν να κατακραυγάζουσιν εναντίον εμού και του Μ. Παπαθανασίου [έτερο μέλος του προεδρείου] ως παρασύροντες

<sup>169</sup> Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», σ. 39· Για τους μικροαστούς και τον «διμέτωπο αγώνα» απέναντι στο κεφάλαιο και την εργατική τάξη, βλ. Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι*, σ. 405-413· Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσσολίни*, σ. 61-96. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η δυσφορία ενός Παλαιοελλαδίτη δημοσίου υπαλλήλου για την πολυεθνική Θεσσαλονίκη όπου κατοικούσαν «όλες οι φυλές του Ισραήλ». Βλ. Mark Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, Alfred A. Knopf, Νέα Υόρκη 2005, σ. 277.

<sup>170</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β. «Αρχείον Επίστρατων Ηπείρου 1915-17», Έγγραφο 78: Εμπιστευτική Εγκύκλιος Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων, 18.11.1916.



τους υιούς και τους συζύγους των *εις τον πόλεμον άνευ ουδενός λόγου και ανάγκης*.<sup>171</sup>

Το θορυβημένο προεδρείο αναγκάστηκε να διακόψει τη συνέλευση και να ζητήσει επανάληψή της, εκεί όπου φάνηκε πως ελάχιστοι Επίστρατοι ήταν πρόθυμοι να ανταποκριθούν στο κάλεσμα του «Κουμπάρου». Συντετριμμένος ο πρόεδρος του Συνδέσμου, Παναγιώτης Εξάρχου, ενημέρωσε τα Γιάννινα πως θα μετέβαιναν ατομικά κάποια λίγα άτομα, με τον Σύνδεσμο όμως να έχει *de facto* διαλυθεί.

Η δυναμική παρέμβαση αυτών των γυναικών δείχνει πως το φιλειρηνικό ή καλύτερα μάλλον, το αντιπολεμικό αίσθημα, ήταν υπαρκτό και πιθανότατα αποτελούσε ισχυρή πτυχή ανάμεσα σε εκείνα τα στρώματα που υποστήριξαν τους Συνδέσμους Επιστράτων, όμως είναι παρακινδυνευμένο να εξάγουμε το συμπέρασμα τούτο από ένα και μόνο παράδειγμα. Επίσης θα πρέπει να έχουμε υπόψη την ιδιαιτερότητα της Ηπείρου, της μόνης εκτεταμένης περιοχής των Νέων Χωρών όπου εμφανίστηκαν ανεμπόδιστα οι Επίστρατοι και όπου οι ντόπιοι είχαν μια εντελώς διαφορετική σχέση με τον τακτικό στρατό σε σχέση με τους Παλαιοελλαδίτες, όπως θα δούμε παρακάτω.

Οι Σύνδεσμοι Επιστράτων με τη μαζικότητά τους όμως κλήθηκαν να υπηρετήσουν και άλλες λειτουργίες, ειδικά στα πλαίσια της υπαίθρου. Ένα ζήτημα που ενδιέφερε ιδιαίτερα τους Επίστρατους ήταν αυτό των επιδομάτων που δικαιούταν οι οικογένειές τους. Είδαμε παραπάνω πως οι αρχές καθυστέρησαν χαρακτηριστικά να προχωρήσουν στις απαραίτητες απογραφές τόσο ώστε τον Νοέμβριο, δύο μήνες μετά την επιστράτευση να μην έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία καταγραφής των δικαιούχων.<sup>172</sup> Ακόμη και όταν αυτή διαδικασία ολοκληρώθηκε τα επιδόματα αποδίδονταν με χαρακτηριστική καθυστέρηση: τον Δεκέμβριο του 1915 γινόταν ακόμη καταβολή του επιδόματος για τον μήνα Οκτώβριο.<sup>173</sup> Στην επαρχία τα πράγματα ήταν ακόμη πιο δύσκολα καθώς υπεύθυνοι για τον καταρτισμό των καταλόγων με τους δικαιούχους και τη διανομή των βοηθημάτων ήταν οι πάρεδροι και κοινοτάρχες των διαφόρων χωριών, οι οποίοι σε πλείστες περιπτώσεις ήταν ολιγογράμματοι ή εντελώς αναλφάβητοι, ανίκανοι να καταρτίσουν τους απαραίτητους καταλόγους με τους δικαιούχους των επιδομάτων.<sup>174</sup> Στο Φιλιάτι της Ηπείρου υπήρχε μέχρι και καταγγελία για πάρεδρους που αρνούνταν να καταβάλουν τα επιδόματα σε συγκεκριμένη οικογένεια με την οποία είχαν προσωπικές διαφορές.<sup>175</sup>

Επιστρέφοντας οι έφεδροι και αφού οργανώθηκαν στους Συνδέσμους, πιθανά επιχείρησαν να διεκδικήσουν μέσω αυτών τα επιδόματα που δεν είχαν

<sup>171</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β. «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-17», Έγγραφο 82, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 22.11.1916.

<sup>172</sup> εφ. *Πατρίς*, 14.11.1915.

<sup>173</sup> εφ. *Πατρίς*, 22.12.1915.

<sup>174</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 6.12.1915.

<sup>175</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 14.2.1916.

καταβληθεί στις οικογένειές τους εν τη απουσία τους. Οι Επίστρατοι της επαρχίας Κουρέντων στην Ήπειρο, ζητούσαν από το Σύνδεσμο Ιωαννίνων πληροφορίες ως προς τα επιδόματα και τα ποσά που τους αναλογούσαν κατά οικογένεια καθώς είχαν την υποψία πως οι πάρεδροι του χωριού είχαν κατακρατήσει ποσά.<sup>176</sup> Για το ίδιο ζήτημα ανέπτυξαν αλληλογραφία οι Επίστρατοι της Λάιστας Ζαγορίου με τα Ιωάννινα ενώ στο Μέτσοβο, μήνες μετά την αποστράτευση ζητούσαν την καταβολή των επιδομάτων για τον Δεκέμβριο του 1915 μέσω του συνδέσμου τους.<sup>177</sup> Η ύπαρξη των παραπάνω εγγράφων προσδίδει στους Συνδέσμους Επιστράτων ένα χαρακτήρα φορέα διεκδίκησης και προώθησης συμφερόντων. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν οι ιδρυτές του ΠΣΕ ή των σημαντικότερων περιφερειακών κέντρων είχαν κατά νου και αυτού του τύπου τις δραστηριότητες. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε πως αρκετοί έφεδροι προώθησαν τέτοια αιτήματα στις συνελεύσεις των συνδέσμων τους αλλά και πως αρκετοί προσελκύστηκαν εξ αρχής στους συνδέσμους προσδοκώντας στην απόκτηση διαπραγματευτικής ισχύος απέναντι στο κράτος που εγκατέλειψε τις οικογένειές τους στην επιστράτευση.

Κατά τις πρώτες ημέρες της εμφάνισης των συνδέσμων, οι Επίστρατοι επιχείρησαν να εμφανίσουν σαν αυτόνομο, λαϊκό κίνημα, χωρίς δεσμούς με το κατεστημένο πολιτικό προσωπικό και ειδικά τους αντιβενιζελικούς.<sup>178</sup> Σύντομα φάνηκε πως αυτό κάθε άλλο παρά ίσχυε, ενώ μετά τα Νοεμβριανά, οι σχέσεις τους με τους διάφορους τοπικούς πολιτευτές αναβαθμίστηκαν, καθώς οι εκκαθαρίσεις των βενιζελικών από τον κρατικό μηχανισμό άνοιγαν το δρόμο για τον διορισμό στο δημόσιο.<sup>179</sup> Πέραν των πολιτικών απώτερων επιδιώξεων που πίστευαν ότι υπηρετούν και των προσωπικών ξεκαθαρισμάτων λογαριασμών που σχεδόν σίγουρα θα συνέβησαν, οι Επίστρατοι επεδίωξαν να προωθήσουν με δυναμικό τρόπο τα μέλη τους για την πλήρωση των άδειων πια θέσεων των βενιζελικών, λειτουργώντας καθαρά ρουσφετολογικά. Το συγκεκριμένο ζήτημα θα αναπτύξουμε περαιτέρω παρακάτω, όταν θα ασχοληθούμε με τα τεκταινόμενα στην Ήπειρο. Εδώ μπορούμε να υποθέσουμε πως προοπτική της κατάληψης μίας θέσης στο δημόσιο ίσως λειτούργησε σα θέλγητρο για την επανασυσπείρωση των Επιστράτων, που θα πρέπει να σημειώσουμε πως έφτασαν στα Νοεμβριανά έχοντας αναστείλει υποτίθεται τη λειτουργία τους από το Σεπτέμβριο.<sup>180</sup>

<sup>176</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 34, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Κουρέντων», 9.8.1916.

<sup>177</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 68, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 20.9.1916 και Έγγραφο 102, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Μετσόβου», 8.1.1917.

<sup>178</sup> Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Οι επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και «ακροδεξιές» συμπεριφορές», *Αρχαιοτάξιο*, 16 (2014), σ. 16-17· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 46-47· Χριστοπούλου, σ. 215.

<sup>179</sup> Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, Κεφάλαιο 6°, Μέρος Α'.

<sup>180</sup> Στα τέλη Αυγούστου μετά από σκηνοθετημένη επίθεση στη Γαλλική Πρεσβεία, η Αντάντ με ακόμη μία διακοίνωση ζήτησε τη διάλυση των Συνδέσμων. Οι Επίστρατοι υπάκουσαν στις κυβερνητικές εντολές, ωστόσο σύντομα φάνηκε πως η διάλυση ήταν εικονική. Αναλυτικότερα παρακάτω.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε πως η περίοδος της επιστράτευσης λειτούργησε καταλυτικά για τη μεταστροφή μεγάλων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας προς τον αντιβενιζελισμό. Οι Επίστρατοι, ασχέτως με το πώς οργανώθηκαν, έδωσαν στις μάζες αυτές ένα ασφαλές πλαίσιο για να εμφανιστούν στην κεντρική πολιτική σκηνή, καθώς το κύρος και η ιδιαίτερη θέση του στρατεύματος υπόσχονταν ελευθερία κινήσεων και ατιμωρησία, ενώ παράλληλα έδινε στους βετεράνους των Βαλκανικών Πολέμων και τους στρατευμένους του 1915-16 την κοινότητα και τη συντροφικότητα που είχαν απωλέσει με την επιστροφή τους στην πολιτική ζωή. Ενδεχομένως το αντιπολεμικό αίσθημα ήταν υπαρκτό, ίσως όχι όμως στο βαθμό που υποθέτουν ερευνητές όπως ο Κορδάτος, ενώ για πολλούς εφέδρους οι Σύνδεσμοι Επιστράτων αποτελούσαν έναν φορέα συλλογικής διεκδίκησης που μετατράπηκε και σε όχημα για την εκπλήρωση των ατομικών τους φιλοδοξιών, όταν μετά τα Νοεμβριανά οι αντιβενιζελικοί έμοιαζαν κυρίαρχοι του πολιτικού παιχνιδιού. Ας εισέλθουμε όμως στα ενδότερα του κόσμου των Επιστράτων εξετάζοντας την περίπτωση του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου στα Ιωάννινα.

### Κεφάλαιο 3: Ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων

Οι Ηπειρώτες άρχισαν να καταφθάνουν με καθυστέρηση στην Ήπειρο στα τέλη Ιουνίου. Κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης είχαν στελεχώσει τα τρία συντάγματα (25<sup>ο</sup> Ιωαννίνων, 26<sup>ο</sup> Πρέβεζας, 40<sup>ο</sup> Άρτας) της 9<sup>ης</sup> Μεραρχίας Πεζικού του Ε' Σώματος Στρατού το οποίο μετακινήθηκε στην ανατολική Μακεδονία, στις πλημμυροπαθείς πεδιάδες του Στρυμόνα. Η γενική επιστράτευση έγινε δεκτή μάλλον με περίσκεψη στα Γιάννινα. Οι αρχές αντιμετώπιζαν ούτως ή άλλως δυσκολίες στην καταγραφή και συμπλήρωση των στρατολογικών καταλόγων. Συνήθης πρακτική των Ηπειρωτών ήταν η δήλωση ψευδούς ηλικίας ώστε να αποφύγουν τη στράτευση εντελώς.<sup>181</sup> Άλλωστε οι Ηπειρώτες είχαν βρεθεί αντιμέτωποι με το ενδεχόμενο της στρατιωτικής θητείας μόλις μετά το κίνημα των Νεότουρκων, κατόπιν μάλιστα πιέσεων της ελληνικής ελίτ της Αυτοκρατορίας, κάτι που οι φτωχοί αγρότες και ορεισίβιοι της περιοχής δεν εκτίμησαν ιδιαίτερα.<sup>182</sup> Σαν αποτέλεσμα το Ε' Σώμα Στρατού ήταν το μόνο που αντιμετώπισε σοβαρές δυσκολίες κατά την επιστράτευση του 1915 με πολλούς άνδρες να καθυστερούν για πολλές μέρες πριν τελικά παρουσιαστούν στις μονάδες τους.<sup>183</sup> Η μακρά παραμονή και απραξία δε στις αφιλόξενες μακεδονικές πεδιάδες και οι ταλαιπωρίες που βίωσαν οι φαντάροι εξάτμιζε τον όποιο αρχικό ενθουσιασμό. Οι μονάδες του σώματος στρατοπέδευαν μακριά από οικισμούς και πόλεις, σε καλύβες που άφησαν τους στρατιώτες έκθετους στα έντονα καιρικά φαινόμενα και τις χιονοπτώσεις που άρχισαν από το Νοέμβριο.<sup>184</sup> Επιπλέον φαίνεται πως έντονη ήταν η δράση βασιλοφρόνων αξιωματικών που ασκούσαν συστηματική προπαγάνδα στους έφεδρους κατά του Βενιζέλου, φοβερίζοντάς τους πως τυχόν επάνοδος του κρητικού πολιτικού στην εξουσία θα σήμαινε νέα πολεμική εμπλοκή.<sup>185</sup> Στα τέλη του Ιουνίου οι άνδρες αυτοί άρχισαν να παίρνουν το μακρύ δρόμο του γυρισμού με πλοία από τη Μακεδονία στην Πειραιά κι από εκεί στην Πρέβεζα και τότε άρχισαν και οι διεργασίες για τη δημιουργία Συνδέσμων Επιστράτων.<sup>186</sup>

<sup>181</sup> Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Η οργάνωση του κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο», *Δωδώνη*, τόμ. 16, τχ. 1 (1987), σ. 538-539.

<sup>182</sup> Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Θάναος Βερέμης-Κατερίνα Μπούρα (επιμ.), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984, σ. 18, 90· Η Ηπειρωτική Εταιρεία αντέδρασε έντονα ενάντια στο ενδεχόμενο της στρατολογίας των Χριστιανών από τους Νεότουρκους, χωρίς όμως αποτέλεσμα: Αλέξανδρος Δ. Λιβαδεύς, *Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον. Ο πρόδρομος της απελευθερώσεως της Ηπείρου*, Αθήνα 1964, σ. 50-51.

<sup>183</sup> Αριστείδης Ομηρίδης-Σκυλίτσης, *Ο Ελληνικός στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Τόμος 1, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1958, σ. 61.

<sup>184</sup> Καθ' όλη την περίοδο της επιστράτευσης δημοσιεύτηκε σειρά ανταποκρίσεων από τη Μακεδονία από τον Αλ. Ιωαννίδη που αρθρογραφούσε σε διάφορες εφημερίδες με το ψευδώνυμο Αλ. Μπαχρ. Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 24.1.1916, 7.2.1916, 25.2.1916, 10.3.1916, 17.3.1916, 31.3.1916, 3.4.1916, 21.4.1916, 24.4.1916, 28.4.1916 και 5.5.1916.

<sup>185</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Παναγιώτη Χωραΐτη», 26.1.1918.

<sup>186</sup> εφ. *Πατρίς*, 24.6.1916.

### 3.1 Η ίδρυση

Με την άφιξη των πρώτων αποστρατευμένων ο ανδρών ο αντιβενιζελικός Τύπος των Ιωαννίνων προεξοφλούσε ουσιαστικά τη δημιουργία επιστρατικών συνδέσμων και πράγματι οι διεργασίες ξεκίνησαν πολύ σύντομα.<sup>187</sup> Η αίσθηση οργανωμένου σχεδίου που διακατείχε τους σύγχρονους των γεγονότων όσο και κατοπινούς μελετητές, θα μπορούσε να προκαταβάλει και τη δική μας άποψη και να συμπεράνουμε πως οι αντιβενιζελικοί των Ιωαννίνων ανέμεναν την ίδρυση αντίστοιχων συνδέσμων στην πόλη. Από την άλλη, παρακολουθώντας την εξάπλωση των συνδέσμων στην Παλαιά Ελλάδα, ίσως απλώς εξέφραζαν τους ευσεβείς τους πόθους ή ανέμεναν να αναληφθεί η σχετική πρωτοβουλία από συγκεκριμένα άτομα, όπως και τελικά συνέβη στα τέλη του μήνα. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι δεσμοί ανάμεσα στους Επιστρατους και τους αντιβενιζελικούς ήταν στενοί και βασισμένοι σε διαπροσωπικές σχέσεις. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως ο μοναρχικός Τύπος ενημερωνόταν από τους ίδιους τους πρωτεργάτες της κίνησης των Επιστρατων στην Ήπειρο.

Στις 3 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε συνέλευση στο Μώλο της λίμνης, στο δημοτικό καφενείο στην οποία προσήλθαν περίπου τριακόσιοι επίστρατοι. Το χώρο επέβλεπαν διακριτικά αστυνομικά όργανα υπό τον φόβο συγκρούσεων με τους βενιζελικούς.<sup>188</sup> Η συνέλευση ξεκίνησε με ομιλία του επίστρατου καθηγητή Ε. Μουστάκη ο οποίος ανέπτυξε το σκεπτικό πίσω από την ίδρυση του Συνδέσμου και το οποίο έδειχνε ξεκάθαρα προς την κατεύθυνση της υποστήριξης του Κωνσταντίνου απέναντι στις επεμβάσεις της Αντάντ στα εσωτερικά της χώρας.<sup>189</sup> Οι συγκεντρωμένοι αποφάσισαν να προβούν στη συγκρότηση του *Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστρατών* επιζητώντας τη συνεργασία με όλους τους αντίστοιχους Συνδέσμους της χώρας και ειδικά με τον ΠΣΕ στην Αθήνα. Ο σύνδεσμος θα διοικούνταν από επιτροπή που ψηφίστηκε στην πρώτη αυτή συνέλευση, ενώ τις επόμενες ημέρες εγκαινιάστηκαν και τα γραφεία του συνδέσμου, στην οδό Αβέρωφ στην περιοχή Κουρμανιό, έξω ακριβώς από τα τείχη της μεσαιωνικής πόλης.<sup>190</sup> Τέλος η συνέλευση ενέκρινε τηλεγράφημα προς τον βασιλιά, που αποτελούσε και την τυπική πράξη ίδρυσης όλων των επιστρατικών συνδέσμων:

Άρτι απολυθέντες, Ση ευδοκία, επίστρατοι Ηπείρου συναισθανόμενοι αυθόρμητον την ανάγκην και ιεράν την υποχρέωσιν, σπεύδουσιν υποβάλωσιν ευλαβώς ενδόξω Στρατηλάτη Βασιλεί, ολόθερμον χαιρετισμόν βαθύτατης λατρείας και έτι εγκαρδιωτέρας αφοσιώσεως. Βασιλεύ, μετά ψυχικής οδύνης παρακολουθούμεν τον εθνοσωτήριον αγώνα, ον διεξάγεις από

<sup>187</sup> εφ. *Ήπειρος*, 25.6.1916.

<sup>188</sup> εφ. *Ήπειρος*, 5.7.1916.

<sup>189</sup> εφ. *Ήπειρος*, 8.7.1916.

<sup>190</sup> εφ. *Ήπειρος*, 6.7.1916.

έτους και πλέον ως αληθινός Μάρτυς, Μόνος παλαίων και αγωνιζόμενος κατά ποικιλώνύμων εχθρών της Φυλής και του Έθνους.

Θαρρεί και εγκαρτέρει τρισένδοξε Στρατηλάτα εν τη πεποιθήσει ότι η λαχτάρα μας και αι ευχαί μαζί με τα θαλερά δάκρυα των επανιδόντων ημάς οικείων, θέλουσι μεταβάλει τον Σταυρόν του μαρτυρίου Σου εις ανάστασιν του Γένους και θέλουσι ράνει δι' αιοιδίου ευγνωμοσύνης του φωτοστέφανον της μελλούσης δόξης Σου του Ελευθερωτού Ηπειρωτικής γης.

Απτόητοι προ των καταχθονίων ραδιουργιών και μετά θάρρους χωρούντες εις την εκπλήρωσιν του Εθνικού σκοπού του αρτισυστάτου Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων διαδηλούμεν ότι είμεθα έτοιμοι εις πρώτον Σου κέλευσμα, και μόνον Σου, να δράξωμεν τα όπλα κατά παντός επιβουλευόμενου Ελληνική Πατρίδα και αιγλήεντα Θρόνον και να βαδίσωμεν υπό αρχηγίαν Σου του ενσαρκώνοντος τους πόθους και τα ιδανικά της Φυλής.

Ζήθι Βασιλεύ.<sup>191</sup>

Η εικόνα για την ιδρυτική συνέλευση του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου που μεταφέρει ο βενιζελικός *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, είναι εντελώς διαφορετική. Σύμφωνα με τη σχετική ανταπόκριση, η συνέλευση προσέλκυσε περίπου τετρακόσιους έφεδρους, εκ των οποίων η συντριπτική πλειοψηφία ήταν βενιζελικοί, και την εναρκτήρια ομιλία εκφώνησε ο Μουστάκης. Αυτά είναι και τα μοναδικά σημεία που οι περιγραφές της *Ηπείρου* και του *Ταχυδρόμου* συμπίπτουν. Σύμφωνα με το βενιζελικό φύλλο τρεις επίστρατοι εμφανίστηκαν σαν ιδρυτές του συνδέσμου: ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος, ο Αθανάσιος Τσεκούρας και ο Ε. Μουστάκης. Ουσιαστικά οι τρεις τους εμφανίστηκαν στη συνέλευση ανακοινώνοντας πως ο σύνδεσμος υφίστατο ήδη, με τους προσκεκλημένους επίστρατους να καλούνται να επικυρώσουν την ιδρυτική πράξη και το τηλεγράφημα προς τον βασιλιά, το οποίο είχε ήδη συνταχθεί, και να εκλέξουν μία διοικούσα επιτροπή που θα πλαισίωνε τους τρεις ιδρυτές. Οι επίστρατοι εξέλεξαν οκτώ άτομα για τη διοικούσα επιτροπή, οι οποίοι ζήτησαν όμως διευκρινήσεις ως προς τη στοχοθεσία του συνδέσμου. Όταν έγινε αντιληπτό πως ο σύνδεσμος ακολουθούσε την πεπατημένη των υπόλοιπων συνδέσμων που είχαν εμφανιστεί στην Παλαιά Ελλάδα και είχε καθαρά αντιβενιζελικό προσανατολισμό, ακολούθησε μεγάλη ένταση και η πλειοψηφία των επίστρατων αποχώρησε.<sup>192</sup> Το τηλεγράφημα

<sup>191</sup> εφ. *Ηπειρος*, 6.7.1916.

<sup>192</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 6.7.1916.



δε, στάλθηκε χωρίς την έγκριση του σώματος της συνέλευσης, παρά από τη μειοψηφία που στήριξε την τριάδα, των φερόμενων ως ιδρυτών.

Πέραν του πολιτικού προσανατολισμού του *Ταχυδρόμου*, που οφείλουμε να λάβουμε υπόψη, ίσως το βενιζελικό φύλλο να βρίσκεται πολύ κοντά στην πραγματικότητα. Εάν υπήρχαν επίστρατοι αποφασισμένοι να ιδρύσουν σύνδεσμο στα Ιωάννινα, σε μία πόλη συντριπτικά βενιζελική, μοιάζει πολύ πιθανό να εμφανίστηκαν σε ένα σώμα συνέλευσης που επιχείρησαν να φέρουν προ τετελεσμένων, με ένα σύνδεσμο ήδη υφιστάμενο και με τη συνέλευση να καλείται απλώς να επικυρώσει μία πράξη που είχε συντελεστεί. Αγνοώντας τους πραγματικούς σκοπούς αυτών που κάλεσαν τη συνέλευση, οι Γιαννιώτες επίστρατοι δεν είχαν κάποιο λόγο να μην ανταποκριθούν στο κάλεσμά των -πρώην- συντρόφων τους, που με αυτό τον τρόπο εξασφάλισαν διευρυμένη συμμετοχή. Την αξιοπιστία του *Ταχυδρόμου* ενισχύει η καταγραφή της διοικούσας επιτροπής που εξέλεξαν οι ίδιοι οι επίστρατοι. Εξ αυτών, ένας, ο Δ. Τσονίδης, εμφανίζεται αργότερα σαν σύμβουλος του Συνδέσμου, όπως και ο Κ. Χατζηαλεξίου που επιχείρησε να υπερασπιστεί κατά τη διάρκεια της συνέλευσης την τριάδα των ιδρυτών.<sup>193</sup>

Βάσει των παραπάνω, κλίνουμε προς τα εξής: ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων ιδρύθηκε από μία μικρή ομάδα αντιβενιζελικών εφέδρων, σε άγνωστο χρόνο, οπωσδήποτε πριν τη γενική συνέλευση των εφέδρων. Καλώντας σε συνέλευση, επιχείρησαν να αντλήσουν τη νομιμοποίηση του συνόλου των Γιαννιωτών εφέδρων ώστε να εμφανίσουν κατόπιν την κίνησή τους σαν αυθόρμητη και μαζική. Το συγκεκριμένο στοιχείο άλλωστε, ήταν κρίσιμο για την επιτυχία του εγχειρήματός τους, όπως ήταν κρίσιμο γενικά για την επιτυχία των Επιστράτων. Το μοτίβο αυτό, των παρασκηνιακών ζυμώσεων που θα εμφανίζονταν στη συνέχεια σαν αυθόρμητες πρωτοβουλίες των εφέδρων, θα γίνει κανόνας, τουλάχιστον στην περίπτωση της Ηπείρου.

### 3.2 Τα πρόσωπα

Τη Διοικούσα Επιτροπή του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου στελέχωσαν επτά άτομα, όλοι έμποροι στο επάγγελμα.<sup>194</sup> Η ηγετική φυσιογνωμία όμως του συνδέσμου ήταν ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος, ο οποίος σε άγνωστο χρόνο χρίστηκε και πρόεδρος του συνδέσμου.<sup>195</sup> Ο Μέρτζιος γεννήθηκε το 1886 και όπως όλοι οι γόννοι καλών

<sup>193</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 107/10-11, «Οργανόγραμμα Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων», χ.χ.

<sup>194</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 107/10-11, «Οργανόγραμμα Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων», χ.χ.

<sup>195</sup> Βιογραφικά για Κωνσταντίνο Μέρτζιο: Τάκης Σιωμόπουλος, «Κωνσταντίνος Μέρτζιος (1886-1971)», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 771-773· Αρσένης Γεροντικός, «Κώστας Μέρτζιος», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 774-775· Νίκος Λ. Φορόπουλος, «Εις μνήμη Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου. Εφτά χρόνια από το θάνατό του», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 776-782· Ευρυπίδης Σούρλας, «Κωνσταντίνος Μέρτζιος», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 783-784· Λέων Ι. Μελάς, «Ολίγα για τον Κωνσταντίνο Δ. Μέρτζιο. Τον δάσκαλο», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 785-792· Νικόλαος

οικογενειών της Ηπείρου σπούδασε στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων. Αποφοιτώντας το 1903 ασχολήθηκε με τις εμπορικές επιχειρήσεις του πατέρα του και παράλληλα ανέπτυξε αλυτρωτική δράση εντασσόμενος στην *Ηπειρωτική Εταιρεία*. Το 1908 με την Επανάσταση των Νεότουρκων και την ανακήρυξη του συντάγματος ο Μέρτζιος άρχισε να αρθρογραφεί στην *Ήπειρο* με το ψευδώνυμο «Παρατηρητής». Με την ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος ο Μέρτζιος συνέχισε να αρθρογραφεί τόσο στην *Ήπειρο* όσο και στη *Νέα Ημέρα* και τη *Νέα Ελλάς*, ενώ παράλληλα αποτέλεσε δραστήριο μέλος του Εμπορικού Συλλόγου Ιωαννίνων του οποίου διατέλεσε γενικός γραμματέας.<sup>196</sup> Μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε όσον αφορά τις πολιτικές πεποιθήσεις του Μέρτζιου πριν τον Εθνικό Διχασμό, όμως το 1915 και μετά τη δεύτερη παραίτηση Βενιζέλου, είχε πια στραφεί με φανατισμό εναντίον του, εντασσόμενος στο μοναρχικό στρατόπεδο όπως φαίνεται από τα λίγα άρθρα που δημοσίευσε κατά την περίοδο της επιστράτευσης.<sup>197</sup>

Στο πλευρό του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου και του ίδιου του Μέρτζιου, στάθηκε αταλάντευτα ο φίλος του Γεώργιος Χατζής, γνωστός και με το καλλιτεχνικό ψευδώνυμο «Πελερρέν».<sup>198</sup> Γιαννιώτης, γεννημένος το 1881, κατηφόρισε στην Αθήνα για ιατρικές σπουδές τις οποίες υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει λόγω οικονομικής στενότητας, πρόβλημα που τον κυνηγούσε σε όλη του τη ζωή. Το 1906 επέστρεψε στην Ήπειρο για να εργαστεί ως δάσκαλος στο χωριό Βούρμπιανη και το 1909 εγκατέλειψε τις αίθουσες κι επέστρεψε στα Γιάννινα για να αναλάβει τη διεύθυνση της νεοσύστατης εφημερίδας *Ήπειρος* και τη θέση του γραμματέα στον Πολιτικό Συνταγματικό Σύλλογο, τον έτερο φορέα που ιδρύθηκε από την Ηπειρωτική Εταιρεία τις ημέρες ευφορίας του 1908 - κι όλα αυτά πριν κλείσει τα τριάντα του έτη. Οι άνθρωποι της εποχής κάνουν λόγο για έναν νευρικό, αεικίνητο άνθρωπο, θρασύτατο απέναντι στις οθωμανικές αρχές που με το ξέσπασμα του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου τον συλλάβαν και τον καταδίκασαν σε θάνατο. Ο Χατζής σώθηκε μόνο χάρις στην κατάληψη της πόλης και η αποθεωτική υποδοχή που του επιφύλαξαν οι Γιαννιώτες κατά την έξοδό του από τη φυλακή θα μπορούσε να είναι η ευτυχέστερη μέρα της ζωής του.<sup>199</sup> Με την ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος ο Χατζής παρέμεινε στο τιμόνι της *Ηπείρου* η οποία όμως άρχισε να υποχωρεί στις προτιμήσεις του αναγνωστικού κοινού, εν μέρει εξαιτίας του πολιτικού της

---

Τωμαδάκης, «Νεκρολογία: Κωνσταντίνος Μέρτζιος (1886-1971)», *Επιστημονική Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 38 (1971), σ. 397-421.

<sup>196</sup> Στα οθωμανικά Γιάννινα δραστηριοποιούνταν το Ελληνικό Εμπορικό Επιμελητήριο με Γενικό Γραμματέα τον Μέρτζιο, που μετασηματίστηκε ένα χρόνο αργότερα στον Εμπορικό Σύλλογο Ιωαννίνων. εφ. *Ήπειρος*, 8.8.1913 και 26.9.1914.

<sup>197</sup> εφ. *Ήπειρος*, 2.12.1915 και 28.2.1916.

<sup>198</sup> Βιογραφικά για τον Γεώργιο Χατζή: Γεώργιος Αχ. Βαβαρέτος, *Γεώργιος Χατζής-Πελερρέν. Ο Ηπειρώτης αγωνιστής, ο δημοσιογράφος, ο ποιητής*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα 1963· Χ.Ι. Σούλης, «Γεώργιος Χατζής (Πελερρέν)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930), σ. 185-186· Πάνος Φάντος, «Γεώργιος Χατζής-Πελερρέν», *Ηπειρωτική Εστία* 27 (1954), σ. 730-745.

<sup>199</sup> Δημήτρης Σαλαμάγκας, *Καθώς χάραζε η λευτεριά. Από τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στα Γιάννινα*, Έκδοση Περιοδικού «Ηπειρωτική Εστία», Ιωάννινα 1963, σ. 193-194.

προσανατολισμού σε μία συντριπτικά βενιζελική πόλη κι εν μέρει εξαιτίας της θεματολογίας της που παρέμεινε εμμονικά προσκολλημένη στα «εθνικά θέματα», με το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα να βρίσκεται φυσικά στην κορυφή της ατζέντας της.<sup>200</sup>

Η στάση του Χατζή προς το Βενιζέλο αρχικά ήταν ευμενής. Άλλωστε δεν είναι απίθανο να υπήρχε και μία παραπάνω ταύτιση με έναν *Τουρκομερίτη* πολιτικό που κατάφερε να επιβληθεί στο συντηρητικό πολιτικό κατεστημένο των Αθηνών και να οδηγήσει την Ελλάδα, επιτέλους, σε πολεμικές δάφνες. Η αποστασιοποίηση από τον Βενιζέλο άρχισε να συντελείται εξαιτίας της στάσης του πρωθυπουργού πάνω στο ζήτημα της Βορείας Ηπείρου και το επεισόδιο της Αυτόνομης Δημοκρατίας, στο οποίο ο Χατζής συμμετείχε ενεργά. Η μεταστροφή της *Ηπείρου* και η τοποθέτησή της στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο επιταχύνθηκε το 1915 μετά την πρώτη παραίτηση Βενιζέλου. Η μεταστροφή έγινε αρχικά κεκαλυμμένα, με αφορμή τις εκλογές και με όχημα ένα ιδεολόγημα περί τοπικότητας, τον «Ηπειρωτισμό» όπως τον ονόμαζε ο Χατζής, που διακήρυσσε πως οι ψηφοφόροι θα έπρεπε να στείλουν στη Βουλή ανθρώπους με γνώση των τοπικών ζητημάτων και άμεση επαφή με τον τόπο: η *Ήπειρος* έχει χρωματισμό και τούτος είναι Ηπειρωτικός, σημείωνε πάλι ο Χατζής.<sup>201</sup> Η τοπικότητα που κήρυττε ο Χατζής αντλούσε από το παράδειγμα της Μακεδονίας όπου ο Στέφανος Δραγούμης προωθούσε την ανεξάρτητη υποψηφιότητά του στη Φλώρινα.<sup>202</sup> Αυτό που ο Χατζής δεν είχε υπόψη ήταν πως πίσω από την εμφάνιση των αποκεντρωτικών τάσεων που εξέθρεψαν και εκμεταλλεύτηκαν πολιτικοί όπως ο Δραγούμης, ο Σωτήρης Γκοτζαμάνης και ο Γεώργιος Μπούσιος βρισκόταν μία τοπική αντίδραση απέναντι στην «επιδρομή» των Παλαιοελλαδιτών στη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη (κυρίως) και μεταφράστηκε σε μία μόνιμη διάσταση ανάμεσα στις

---

<sup>200</sup> Το δεύτερο αποτελεί υπόθεση του γράφοντος, όμως μία σύγκριση με τον βραχύβιο *Ταχυδρόμο των Ιωαννίνων* για παράδειγμα, είναι αποκαλυπτική της διαφοράς στη θεματολογία, καθώς η *Ήπειρος* σπανίως κάνει τον κόπο να ασχοληθεί με την καθημερινότητα της πόλης των Ιωαννίνων ή της υπαίθρου, αναλώνόμενη σε «Φιλιππικούς» περί εθνικών δικαιών. Ένας ιστορικός επίσης παρατηρεί αυτή τη διαφορά στη θεματολογία βενιζελικών και αντιβενιζελικών φύλλων, με τα δεύτερα να επικεντρώνονται στην εξωτερική πολιτική, αφήνοντας παράμερα κοινωνικά ζητήματα όπως το αγροτικό. Βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολιτική τους (1910-1935)», στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιπότη, Αθήνα 1980, σ. 606. Μεγαλύτερη υπολογίζεται ότι ήταν και η κυκλοφορία της αρχικά βενιζελικής και μετέπειτα αντιβενιζελικής *Σημαίας*, από την οποία όμως δεν διασώζονται φύλλα. Κρίνοντας από τα σχόλια της *Ηπείρου* για την αρθρογραφία της *Σημαίας*, μπορούμε να διακρίνουμε επίσης διαφορετική θεματολογία, προσανατολισμένη σε ζητήματα της καθημερινότητας. Ο *Ταχυδρόμος* υποστήριζε πως το τιράζ της *Ηπείρου* δεν υπέρβαινε τα 200 φύλλα. Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 9.11.1916. Ένα σημείωμα, μάλλον της δεκαετίας του '30, αναφέρει πως η επιρροή της εφημερίδας ήταν ελάχιστη και το τιράζ της γύρω στα 500 φύλλα. Βλ. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος 433, Έγγραφο 225: Σημείωμα στο οποίο αναφέρεται ο χρόνος έκδοσης, ο ιδιοκτήτης, η πολιτική κατεύθυνση, το κύρος, η κυκλοφορία και η οικονομική κατάσταση της εφημερίδας *Ήπειρος* Ιωαννίνων, χ.χ. Ο ίδιος ο Χατζής αυτοσαρκαζόμενος δήλωνε πως αν κατάφερνε να πουλάει έστω τρία φύλλα θα διατηρούσε την *Ήπειρο* μόνο και μόνο για να «μπορεί να δηλώνει εκδότης». Βλ. Βαβαρέτος, *Γεώργιος Χατζής-Πελερρέν*, σ. 9-10.

<sup>201</sup> εφ. *Ήπειρος*, 3.4.1915. Για παρόμοια άρθρα στην ίδια εφημερίδα, βλ. 1.4.1915, 5.4.1915, 22.4.1915 και 26.4.1915.

<sup>202</sup> εφ. *Ήπειρος*, 1.4.1915.

τοπικές ελίτ με την Αθήνα.<sup>203</sup> Στα Γιάννινα εκφράστηκε μία τέτοιου είδους αντίδραση όχι όμως από τον Χατζή, μα από τον Κωνσταντίνο Καζαντζή, τον επιφανέστερο ίσως αντιβενιζελικό πολιτευτή των Ιωαννίνων.

Ο πληθωρικός Κωσταντίνος Καζαντζής γεννήθηκε το 1864 στα Γιάννινα. Σπούδασε στη Ζωσιμαία Σχολή και συνέχισε τις σπουδές του στην νομική στην Αθήνα και το Βερολίνο όπου αναγορεύθηκε διδάκτορας του Δικαίου. Συνέχισε όμως τις μετακινήσεις, και το 1889 μετανάστευσε στις ΗΠΑ όπου και παρέμεινε, με ένα μικρό διάλλειμα το 1896-1897, μέχρι το 1914 οπότε επέστρεψε κι εγκαταστάθηκε στα Γιάννινα και ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία.<sup>204</sup> Ο Καζαντζής, γαλουχημένος με τα δυτικά ιδεώδη και απογοητευμένος από το ελληνικό κράτος και τις περιορισμένες δυνατότητές του, πίστεψε ειλικρινά στον Ελευθέριο Βενιζέλο και τις ικανότητές του. Με την επάνοδό του στην Ήπειρο άσκησε δριμύτατη κριτική στις ελληνικές αρχές, που κατά τη γνώμη του έπασχαν από τον επαρχιωτισμό της Παλαιάς Ελλάδας. Την κριτική αυτή εξέφρασε τόσο ιδιωτικά,<sup>205</sup> όσο και δημόσια με φυλλάδια που κυκλοφόρησε με έξοδα του πριν εκδώσει τη δική του εφημερίδα, τη *Σημαία*.<sup>206</sup> Η σκέψη του Καζαντζή δεν έβαζε στο κέντρο της την Αθήνα και τη μικρή Παλαιά Ελλάδα και υπό αυτή την έννοια θα μπορούσε να ενταχθεί στη χορεία εκείνη των τοπικών πολιτευτών που εξέφραζαν τις τοπικιστικές/αποκεντρωτικές τάσεις που εμφανίστηκαν κυρίως στη Μακεδονία. Ο Καζαντζής κατόρθωσε να αποκτήσει ερείσματα στον ηπειρωτικό χώρο και τον Μάιο του 1915 εκλέχθηκε ανεξάρτητος βουλευτής, αποσπώντας τη μοναδική έδρα που δεν κέρδισε ο φιλελεύθερος συνδυασμός του Παναγιώτη Δαγκλή. Την επιτυχία του επανέλαβε τον Δεκέμβριο του 1915 εντασσόμενος πια στον αντιβενιζελικό συνασπισμό ενώ με την αρθρογραφία του σε αθηναϊκές αντιβενιζελικές εφημερίδες όπως η *Νέα Ημέρα* και η *Ακρόπολις* κέρδισε κύρος και προβολή έξω από το στενό πλαίσιο της Ηπείρου, και αναδείχθηκε σε προβεβλημένο στέλεχος της μοναρχικής παράταξης.<sup>207</sup>

Στην Ήπειρο δεν υπήρξε καμία προσπάθεια να τηρηθούν τα προσχήματα όσον αφορά τον πολιτικό προσανατολισμό των Επιστράτων. Πριν καν γίνει η ιδρυτική

<sup>203</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 193· Άννα Μαχαιρά, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β', Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 111· Πάρις Παπαμύχης Χρονάκης, «Ο σιωνισμός και η πόλη. Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σ. 185.

<sup>204</sup> Πάνος Γ. Φάντης, «Κωνσταντίνος Καζαντζής. Η σκιαγραφία ενός Γιαννιώτη πολιτικού, λόγιου και συγγραφέα», *Ηπειρώτικο Ημερολόγιο* 2 (1980), σ. 171-188· Κωνσταντίνος Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, Επιμέλεια-Εισαγωγή Γιώργος Καλογεράς, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2001.

<sup>205</sup> Δαγκλής, *Αναμνήσεις, έγγραφα, αλληλογραφία*, Τόμος Β', σ. 141-142.

<sup>206</sup> Καθώς ούτε από τη *Σημαία*, ούτε από τα φυλλάδια που προηγήθηκαν της έκδοσής της, σώζονται αντίτυπα, οι πληροφορίες που έχουμε για αυτά προέρχονται έμμεσα, από τις σκληρές απαντήσεις του Χατζή στην *Ήπειρο*. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 20.6.1914-2.7.1914.

<sup>207</sup> Ο ίδιος ο Καζαντζής συγκέντρωσε την αρθρογραφία του στον τόμο με τον χαρακτηριστικό τίτλο: *Ο Αντίχριστος του Βενιζέλου: Ολόκληρος η πολεμική αρθρογραφία μου κατά της πολιτικής Βενιζέλου*, Τυπογραφείον Ι. Βάρτιου, Αθήνα 1926.

συνέλευση του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου οι βουλευτές Ιωαννίνων Κ. Καζαντζής, Β. Πυρσινέλας και Β. Κούρεντας δημοσίευσαν ανοικτή επιστολή προς του επίστρατους στην *Ήπειρο* με έντονα στοιχεία φιλολαϊκής και αντιπολεμικής ρητορικής που ήταν άκρως ελκυστικά στα λαϊκά στρώματα, χαρακτηρίζοντας ταυτόχρονα τον Βενιζέλο ως Ξένο:

Και τώρα επανερχόμενοι εις τα εστίας σας έχετε να παλαίσετε με νέον εχθρόν, εχθρόν τόσω μάλλον επικίνδυνον, καθόσον είνε ανώνυμος και πολυώνυμος, καθόσον είνε άγνωστος και άοπλος.

Ο ανύποπτος ούτος εχθρός υπό το προσωπίον του φίλου, είτε από πλάνην, είτε από στραβοκεφαλιάν, είτε από επονείδιστον συμφέρον ελαυνόμενος, εγκαθιδρύθη εις τον τόπον σας, εις τα χωρία σας, εις τας οικογενείας σας. Και η νέα αυτή πάλη θα δοκιμάση την καρτερίαν και την αντοχήν σας περισσότερον από τα δεινά και τους κινδύνους του στρατοπέδου. Θα διεξαχθή με όπλα ύπολα και εξ ενέδρας.

Ο Ξένος με σκοπόν να κάμη την πατρίδα μας όργανον των ιδικών του συμφερόντων, θα εκμεταλλευθή και αυτήν την πείναν. Διώρισεν ιδικούς του ανθρώπους αλλ' όχι και αλλοφύλους, δια να σας μετρήσουν τες χαψιές και να σας δώσουν τόσον ψωμίν όσον χρειάζεσθε δια να ζήσετε ημέραν παρ' ημέραν. Το γέννημα που θα σας δώση, δεν θα σας το δώση χάρισμα. Θα το ακριβοπληρώσετε με το χρήμα που κερδίζετε με τον ιδρώτα σας, δια να αισχροκερδίσουν τα ακατανόμαστα όργανα που επούλησαν την εθνικήν συνείδησιν των δια την βούλαν του Σατανά, τον παράν.

Ο Ξένος σπείρει αραβόσιτον δια να θερίση στρατόν. *Σας χρειάζεται, εσάς και τους αδελφούς σας εν όπλοις, τιμημένα παιδιά της Ηπείρου, δια να βουλώση τα αχόρταγα στόματα των γερμανικών κανονιών δια τρεις εβδομάδας. Δεν θα θελήσετε να πωλήσετε το αίμα σας δια ένα ταγάρι καλαμπόκι. (...)*

Η Ήπειρος σας καμαρώνει σήμεραν. Μη την κάμετε να εντραπή δια σας αύριον!

Το σύνθημα σας ας είναι: Ζήτω το έθνος! Ζήτω ο Βασιλεύς! Κάτω οι πουλημένοι.<sup>208</sup>

Ο Καζαντζής είχε αλληλογραφία κι επαφές με κάποιους Συνδέσμους Επιστράτων, τους οποίους άλλωστε θεωρούσε μοναδική ελπίδα προκειμένου να μεταστραφούν

<sup>208</sup> εφ. *Ήπειρος*, 2.7.1916. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.



τα πνεύματα στην Ήπειρο προς την πλευρά του Κωνσταντίνου.<sup>209</sup> Πέραν των πολιτικών συζητήσεων ο Καζαντζής είχε ανοικτή διάλυο για εκλογικά ζητήματα με τους συνδέσμους, που αποτελούσε κύριο μέλημα τους.<sup>210</sup> Με τους Επιστράτους είχε επαφές και ο επίσης βουλευτής Γεώργιος Δούμας. Τον Αύγουστο του 1916 κατά την περιοδεία του σε χωριά της Ηπείρου, φιλοξενήθηκε από τον Σύνδεσμο Επιστράτων Άνω Σουδενών.<sup>211</sup> Αποδεικνύεται λοιπόν η αगाστή συνεργασία των Επιστράτων με τους αντιβενιζελικούς πολιτευτές, που κατόρθωσαν να αποκτήσουν ερείσματα στην «Ακρόπολη» του βενιζελισμού που θεωρούνταν ως τότε η Ήπειρος. Ας εξετάσουμε όμως την έκταση που έλαβε το επιστρατικό κίνημα στην περιοχή.

### 3.3 Η επέκταση του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου

Παρά τον πομπώδη τίτλο του, ο Σύνδεσμος των Ιωαννίνων πόρρω απέιχε από το να θέσει υπό τον έλεγχό του όλους τους συνδέσμους της Ηπείρου. Στην πραγματικότητα ο Πανηπειρωτικός συνεργαζόταν άμεσα με τους συνδέσμους που ιδρύθηκαν στις κωμοπόλεις και τα χωριά του τότε διευρυμένου νομού Ιωαννίνων που συμπεριλάμβανε και τον σημερινό νομό Θεσπρωτίας. Στην Άρτα συστήθηκε Σύνδεσμος Επιστράτων στις 10 Ιουλίου και στην Πρέβεζα στις 22 Ιουλίου.<sup>212</sup> Κανείς εκ των δύο συνδέσμων δεν ανέπτυξε επαφές με τα Γιάννινα. Υπάρχει όμως ένα ενδιαφέρον στοιχείο όσον αφορά τον σύνδεσμο της Πρέβεζας. Το τηλεγράφημα που στάλθηκε στη *Νέα Ημέρα* για την ίδρυσή του, αναφέρει πως ο σύνδεσμος συσπείρωνε έφεδρους και από την περιοχή της Πάργας κι ευρύτερα της Τσαμουργιάς. Ανάμεσα στα ονόματα των ιδρυτών του συνδέσμου αναφέρεται και αυτό του Πέτρου Παπλωματά που αργότερα τον βρίσκουμε σαν πρόεδρο του Συνδέσμου Επιστράτων Πάργας. Ο συγκεκριμένος σύνδεσμος ιδρύθηκε στις 27 Ιουλίου και συμπεριέλαβε έφεδρους από τα κοντινά χωριά Αγιά [σημ. Αγιά] και Ράπεζα [σημ. Ανθούσα] και τα μέλη του ανέρχονταν σε 150.<sup>213</sup> Ίσως οι Παργιανοί έφεδροι αντιλήφθηκαν ότι υπήρχε εύφορο έδαφος και στην ιδιαίτερη πατρίδα τους για τη δημιουργία συνδέσμου και για αυτό το λόγο αποσχίστηκαν από αυτόν της Πρέβεζας και δημιούργησαν τον σύνδεσμο της Πάργας, ο οποίος εμφανίζεται και πιο επιτυχημένος καθώς συγκέντρωσε σχεδόν διπλάσια μέλη από τα 85 της Πρέβεζας.<sup>214</sup>

<sup>209</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 56, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πάργας», 25.11.1916.

<sup>210</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 15, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 28.7.1916.

<sup>211</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 26, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Άνω Σουδενών», 5.8.1816.

<sup>212</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 13.7.1916 και 27.7.1916.

<sup>213</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 14, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πάργας», 26.7.1916· εφ. *Ήπειρος*, 2.8.1916· εφ. *Νέα Ημέρα*, 7.8.1916.

<sup>214</sup> Βέβαια υπάρχει κι η άλλη ανάγνωση: ίσως στην Πρέβεζα το εγχείρημα των Συνδέσμων να ναυάγησε, όπως ισχυρίζονταν και ο *Ταχυδρόμος*. Άλλωστε καμία άλλη είδηση για σύνδεσμο στην



Στο νομό Ιωαννίνων μέχρι το τέλος του καλοκαιριού του 1916 ιδρύθηκαν 34 Σύνδεσμοι Επιστράτων εκ των οποίων ένας ιδρύθηκε στο χωριό Τσερκοβίτσα που σήμερα αποτελεί τμήμα της Αλβανίας. Στον κατάλογο αυτό θα μπορούσαμε να προσμετρήσουμε και κάποιους ακόμα συνδέσμους που έστειλαν τηλεγραφήματα στον Τύπο και συμπεριληφθήκαν στον κατάλογο των Συνδέσμων Επιστράτων που κατήρτισε ο Γιώργος Μαυρογορδάτος.<sup>215</sup> Οι σύνδεσμοι αυτοί υποτίθεται πως ιδρύθηκαν στα Ζαγόρια, στα χωριά Καλωτάς, Καμνιά [σημ. Ανθρακίτης], Μανασσή και Στόλοβο [σημ. Διπόταμο]. Οι Επίστρατοι των παραπάνω οικισμών έστειλαν τηλεγραφήματα στη *Νέα Ημέρα*.<sup>216</sup> Αυτή είναι όμως και η μοναδική μνεία στους συγκεκριμένους συνδέσμους, για τους οποίους δεν υπάρχει καμία απολύτως άλλη αναφορά, ούτε στον τοπικό Τύπο, ούτε κυρίως στο αρχείο του Πανηπειρωτικού που είχε πυκνές επαφές με τα Ζαγόρια όπου υπήρχαν σύνδεσμοι σε έξι χωριά. Πιθανότατα οι παραπάνω σύνδεσμοι να μην δραστηριοποιήθηκαν καθόλου μετά την πρώτη ιδρυτική πράξη και να μετατράπηκαν σε «σφραγίδες».

Πλην των Ιωαννίνων που συγκέντρωσε πάνω από 300 μέλη, αξιοσημείωτο μέγεθος είχαν οι σύνδεσμοι της Πάργας, που όπως προαναφέρθηκε είχε 150 μέλη, της Παραμυθιάς με 65 και του Συρράκου, της ιστορικής κοινότητας των Τζουμέρκων με 60 μέλη.<sup>217</sup> Μεγάλους αριθμούς εφέδρων συσπείρωσαν και σύνδεσμοι κεφαλοχωρίων που συμπεριέλαβαν και αυτούς μικρότερων οικισμών των περιφερειών τους, ένα σύστημα που λειτουργούσε σαφώς καλύτερα στην ορεινή ενδοχώρα, και όπου η σύσταση μικροσκοπικών συνδέσμων θα ήταν ασύμφορη όπως επισήμαιναν κι οι ίδιοι οι Επίστρατοι:

Εις αφιχθέντας ενταύθα επιστράτους προς σύσκεψιν εις των περιήμων χωρίων συνεστήθη όπως εις Σύνδεσμος, περιλαμβάνει τους επίστρατους 2-3 χωρίων εις ημιώρον απόστασιν, και τούτο δια το ολιγάριθμων των επιστράτων, άλλως η αναχώρησις ενίων επίστρατων θα συνυπάγεται και την διάλυσιν των Συνδέσμων, όπερ ήδη δια του ειρημένου συστήματος αποκλείεται.<sup>218</sup>

Τέτοιοι σύνδεσμοι ήταν του Δελβινακίου στον οποίο εγγράφηκαν τριάντα μέλη από έξι οικισμούς, των Κουρέντων με 75 μέλη από επτά οικισμούς και ο σύνδεσμος του σημαντικού οικισμού Λάιστα των ανατολικών Ζαγορίων με 109 μέλη από τέσσερα

---

Πρέβεζα δεν εμφανίστηκε στον Τύπο. Για τους Επίστρατους στην Πρέβεζα, βλ. εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 8.7.1916.

<sup>215</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, Παράρτημα 1, σ. 151-163.

<sup>216</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 11.8.1916.

<sup>217</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 14, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πάργας», 26.7.1916, Έγγραφο 30 «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Παραμυθιάς», 7.8.1916 και Έγγραφο 43, «Επιστολή Β. Σαράτση», 14.8.1916.

<sup>218</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 15, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 28.7.1916.

χωριά.<sup>219</sup> Σημαντική επιτυχία για τους αντιβενιζελικούς ήταν η δημιουργία δραστήριου Συνδέσμου Επιστράτων στο Μέτσοβο, μία κωμόπολη που πέραν της οικονομικής και πληθυσμιακής ευρωστίας της, βρισκόταν σε κομβική θέση στη διάβαση του Ζυγού, ελέγχοντας τις οδεύσεις ανάμεσα στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία και θα αποκτούσε ακόμη μεγαλύτερη σημασία με την εγκαθίδρυση της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη το Σεπτέμβριο του 1916.<sup>220</sup>

Υπάρχουν όμως και σημαντικά οικιστικά κέντρα όπου δεν εκδηλώθηκε η κίνηση των εφέδρων. Στο Φιλιάτι, τη σημαντικότερη ίσως κωμόπολη της Τσαμουργιάς, δεν υπήρξε καμία απολύτως κινητικότητα, ενώ στην Κόνιτσα, επίσης σημαντική κωμόπολη στο βόρειο άκρο του νομού, η καταγραφή ενός συνδέσμου από τον Μέρτζιο είναι μάλλον ο θρίαμβος της αισιοδοξίας παρά ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας. Τον Αύγουστο, οι Επιστράτοι του χωριού Πυρσόγιαννη της επαρχίας Κόνιτσας έστειλαν μία επιστολή στον Μέρτζιο όπου ανέπτυσαν τις σκέψεις τους για την περαιτέρω επέκταση των συνδέσμων στην επαρχία τους και σύστησαν κάποια έμπιστα άτομα για τη διανομή αντιβενιζελικού τύπου. Μεταξύ αυτών ήταν και κάποιος Απόστολος Γενεράλης από την Κόνιτσα.<sup>221</sup> Στο οργανόγραμμα του Πανηπειρωτικού εμφανίζεται σύνδεσμος στην Κόνιτσα με τον Γενεράλη σαν πρόεδρο, όμως δεν υπάρχει κανένα άλλο έγγραφο ή δημοσίευση στον Τύπο που να δείχνει την ύπαρξη δραστηριότητας τέτοιου συνδέσμου. Οι δύο κωμοπόλεις έχουν ένα κοινό: την παρουσία ισχυρού μουσουλμανικού στοιχείου που δεν επιστρατευόταν και διατηρούσε διακριτική στάση απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις, ειδικά εν μέσω τόσο θερμού κλίματος.

Συνολικά, οι 34 Σύνδεσμοι Επιστράτων του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου συσπείρωσαν εφέδρους από 59 οικισμούς: την πόλη των Ιωαννίνων, έξι κωμοπόλεις (με πληθυσμό ανάμεσα στους 2.000 και 10.000 κατοίκους) και 52 χωριά. Εξ αυτών των συνδέσμων οι δέκα δίνουν και πιο αναλυτικά στοιχεία για τα μέλη τους που προκύπτει ότι ήταν περί τα 900. Μπορούμε να υποθέσουμε πως με τους υπόλοιπους συνδέσμους ο Πανηπειρωτικός, και δεδομένου ότι το σύνολο των αποστρατευμένων εφέδρων του 25<sup>ο</sup> Σύνταγμα Πεζικού ήταν περίπου δύο χιλιάδες, θεωρητικά ίσως κατόρθωσε να συμπεριλάβει ένα ποσοστό κοντά στα αντίστοιχα ποσοστά της Παλαιάς Ελλάδας, που συχνά το 100% των εφέδρων εντάσσονταν στους Συνδέσμους Επιστράτων.<sup>222</sup> Στο Δελβινάκι εκτός του Συνδέσμου έμειναν μόνο τρεις άνδρες, που ο επιστολογράφος σπεύδει να χαρακτηρίσει «ανίκανους εκστρατείας και τελείως

<sup>219</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 33, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 8.8.1916, Έγγραφο 27, «Κατάλογος μελών Συνδέσμου Επιστράτων Κουρέντων», 6.8.1916, Έγγραφο 48, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 17.8.1916.

<sup>220</sup> εφ. *Ήπειρος*, 18.7.1916.

<sup>221</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 45, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πυρσόγιαννης», 16.8.1916.

<sup>222</sup> Τούτο με το δεδομένο πως τα όρια στρατολόγησης των ανδρών των διαφόρων συνταγμάτων ταυτίζονται με τα διοικητικά όρια, οπότε οι σύνδεσμοι ιδρύθηκαν μόνο σε οικισμούς που στρατολογικά ανήκαν στο 25<sup>ο</sup> Σύνταγμα Πεζικού των Ιωαννίνων και όχι στο 26<sup>ο</sup> της Πρέβεζας.

ακίνδυνους».<sup>223</sup> Στο χωριό Κοτόρτσι της επαρχίας Μαλακασίου εκ των 18 εφέδρων όλοι «είναι ιδικοί μας» σύμφωνα με τον πρόεδρο του τοπικού Συνδέσμου.<sup>224</sup>

Παρά τις διακηρύξεις του ΠΣΕ στην Αθήνα αλλά και του Πανηπειρωτικού, σύμφωνα με τις οποίες στους συνδέσμους θα μπορούσαν να συμμετάσχουν μόνο έφεδροι με την επίδειξη των ανάλογων εγγράφων, στην ύπαιθρο δεν τίθετο τέτοιο ζήτημα. Στο Λοζέτσι [σημ. Ελληνικό] της επαρχίας Μαλακασίου στο σύνδεσμο συμμετείχαν ο «Παπακώστας Ιερεύς, ομοφρονών μέχρι φανατισμού υποσχεθείς να παραστή πάσαν του ενέργεια» και κάποιος «Ιωάννου δάσκαλος μη επίστρατος».<sup>225</sup> Στην επαρχία του Μαλακασίου και τα χωριά των Τζουμέρκων δρούσε ο «ιεραπόαστολος» του Πανηπειρωτικού, ο Βασίλης Σαράτσης, στον οποίο θα αναφερθούμε εκτενέστερα, που ενδιαφερόταν να στελεχώσει του συνδέσμους με βασιλόφρονες, ανεξάρτητα από τα αν ήταν έφεδροι ή όχι. Στον Τσαμαντά της επαρχίας Φιλιατίου μέλος του τοπικού συνδέσμου ήταν κάποιος Ν. Νίτσος, ο οποίος κατά δική του ομολογία δεν άνηκε

εις την τάξιν των στρατεύσιμων των επιστράτων λόγω της ηλικίας μου. Υποστηρίζω όμως ευθύμως και παρακολουθώ μετά παλμών πατριωτικού ενδιαφέροντος τον αγώνα των Επιστράτων.<sup>226</sup>

Στις 31 Αυγούστου κατόπιν πιέσεων της Αντάντ, οι Σύνδεσμοι Επιστράτων υποχρεώθηκαν να αναστείλουν τη λειτουργία τους, κι έτσι ανακόπηκε το κύμα ίδρυσης νέων συνδέσμων. Το φθινόπωρο του 1916 οι Επίστρατοι θα παρέμεναν σε στάση αναμονής μέχρι τη σύγκρουση των Νοεμβριανών.

<sup>223</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 15, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 28.7.1916.

<sup>224</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 40, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Κοτορτσίου», 11.8.1916.

<sup>225</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 35, «Επιστολή Β. Σαράτση», 9.8.1916.

<sup>226</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 50, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Τσαμαντά», 19.8.1916.

## Κεφάλαιο 4: Ο μηχανισμός της εξάπλωσης και τα όρια του αυθορμητισμού

Είδαμε παραπάνω πως ακόμη και σήμερα είναι ανοικτή η συζήτηση ως προς το αν υπήρχε οργανωμένο σχέδιο πίσω από την εξάπλωση των Συνδέσμων Επιστράτων. Η περίπτωση των Ιωαννίνων και της Ηπείρου μας δίνει μία καλή εικόνα σχετικά με το ζήτημα. Στο νομό Ιωαννίνων με την άφιξη των πρώτων απολυμένων εφέδρων δημιουργήθηκαν δύο σύνδεσμοι: αυτοί των Ιωαννίνων και του Μετσόβου. Ανάμεσα στους δύο δε φαίνεται πως είχε υπάρξει κάποια πρότερη συνεννόηση. Όταν τα Γιάννινα πληροφορήθηκαν για τη συγκρότηση του συνδέσμου στο Μέτσοβο επικοινωνήσαν άμεσα μαζί τους ζητώντας τη συνεργασία και τον συντονισμό των δύο συνδέσμων, κάτι με το οποίο οι Μετσοβίτες συμφώνησαν άμεσα, προτείνοντας να τροποποιήσουν και το καταστατικό τους ούτως ώστε να εναρμονιστεί με αυτό των Ιωαννίνων.<sup>227</sup> Στο Μέτσοβο την προεδρία του συνδέσμου κατείχε ο Βασίλης Ζαούσης, ο οποίος είχε συμμετάσχει σε άτακτα σώματα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων και είχε πολεμήσει στις μάχες για την κατάληψη του Μετσόβου και στα πρώτα στάδια της πολιορκίας των Ιωαννίνων.<sup>228</sup> Μπορούμε να συμπεράνουμε πως στην περίπτωση του Μετσόβου υπήρχε η βούληση να δημιουργηθεί σύνδεσμος χωρίς παρότρυνση από άλλο -τοπικό τουλάχιστον- κέντρο. Χωρίς εξωτερική παρότρυνση φαίνεται πως ιδρύθηκαν και οι σύνδεσμοι Βήσανης, Δελβινακίου και Δολιανών.<sup>229</sup> Στη συνέχεια χρειάστηκε η συμβολή των Ιωαννίνων για να επεκταθούν οι σύνδεσμοι.

### 4.1 Οι πρωτοβουλίες των Ιωαννίνων

Με τη δημιουργία του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου, ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος ξεκίνησε επαφές με έφεδρους άλλων οικισμών διερευνώντας το ενδεχόμενο ίδρυσης συνδέσμων. Στα μέσα Ιουλίου άρχισαν να αποστέλλονται επιστολές σε συγκεκριμένα άτομα παροτρύνοντάς τα να εμπλακούν στην ίδρυση συνδέσμων όπως και έγινε στην Πυρσόγιαννη:

Αγγέλομεν υμίν επισήμως συγκρότησιν Συνδέσμου Επιστράτων και  
εν τη ημετέρα κοινότητα, γνωρίζοντες άμα υμών και λήψιν της από  
20<sup>ης</sup> φθίνοντος επιστολής του κ. Μέρτζιου.<sup>230</sup>

<sup>227</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 19, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Μετσόβου», 1.8.1916.

<sup>228</sup> Δημήτρης Μεράνος, *Το σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871-1943*, Επιμέλεια και προλεγόμενα Γεώργιος Πλατάρης, Αθήνα 1972, σ. 127.

<sup>229</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 5, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Βήσανης», 7.7.1916· Έγγραφο 6, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 10.7.1916· Έγγραφο 11, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δολιανών», 19.7.1916.

<sup>230</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 13, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πυρσόγιαννης», 26.7.1916.

Στα Κάτω Ραβένια:

Λαβόντες γνώσιν της παρ' υμών συμπτήξεως Συνδέσμου και συνελθόντες άπαντες οι Επίστρατοι της Κοινότητος ημών διαβιβάζομεν προς υμάς και άπαντας τους αγαπητούς συναδέλφους, τα θερμότατα συγχαρητήρια ημών. [...] Κάμνομεν δε υμίν γνωστόν ότι συνεπτύξαμεν και ημείς Σύνδεσμον, του οποίου σκοπός είναι η ενίσχυσις του Δαφνοστεφούς Βασιλέως ημών Κωνσταντίνου, και η περιφρούρησις από παντός εσωτερικού και εξωτερικού εχθρού.<sup>231</sup>

Στον Τσαμαντά:

Εν Τσαμαντά σήμερον την τριακοστήν πρώτην (31) του μηνός Ιουλίου του έτους 1916 ημέρας της εβδομάδας Κυριακήν, ημείς οι υποφαινόμενοι επίστρατοι της ειρημένης κώμης Τσαμαντά συνεστήσαμεν Σύνδεσμον εν αδελφική ομοφωνία με σκοπόν και πρόγραμμα, οποίον εκτίθεται τόσον εύγλωττος και με τόσον πατριωτικόν πόνον εν τη υπό χρονολογ. 11 Ιουλίου ε.ε. Εκκλήσει του εν Ιωαννίνους «Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων».<sup>232</sup>

Οι επιστολές που έστελνε ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος πλην των παροτρύνσεων και των εκκλήσεων, περιείχαν οδηγίες για την κατάρτιση καταστατικών για τον εκάστοτε σύνδεσμο. Φαίνεται πως κάθε σύνδεσμος συγκροτήθηκε με δικό του καταστατικό, με πρότυπο αυτό του Πανηπειρωτικού, οπότε δεν προκύπτει ακριβώς οργανική σχέση ανάμεσα στους διάφορους συνδέσμους, με εξαίρεση τον Σύνδεσμο Λάιστας, που τροποποίησε το καταστατικό του και ονομάστηκε σε «Εν Λαΐστη Παράρτημα του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων».<sup>233</sup> Η Λάιστα αποτελεί την εξαίρεση. Όλοι όμως οι υπόλοιποι σύνδεσμοι της περιοχής αναγνώριζαν την πρωτοκαθεδρία των Ιωαννίνων:

Λαμβάνω την τιμήν να αναγγείλω υμίν ότι σήμερον συγκεντρωθέντες άπαντες οι επίστρατοι του χωριού μας συμπήξαμε σύνδεσμον Επιστράτων και παρακαλούμεν υμάς να μας έχετε υπ' όψει και καθιστάται ενήμερους παντός ζητήματος κοινού

<sup>231</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 16, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Κάτω Ραβενίων», 29.7.1916.

<sup>232</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 17, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Τσαμαντά», 31.7.1916.

<sup>233</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 12, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 22.7.1916· εφ. *Ηπειρος*, 26.7.1916.

ενδιαφέροντος και ζητείται ελευθέρως την μικράν, αλλά συμπαγή συνδρομήν μας.<sup>234</sup>

Στο Φλαμπουράρι των Ζαγορίων, οι επίστρατοι ζήτησαν από τον Κωνσταντίνο Μέρτζιο να εγγραφθούν απευθείας στον Πανηπειρωτικό, καθώς η φύση των ασχολιών τους, τους ανάγκαζε να ταξιδεύουν συνεχώς οπότε ήταν αδύνατο να δημιουργηθεί σύνδεσμος στο χωριό τους.<sup>235</sup> Ο Μέρτζιος καταγράφει Σύνδεσμο Φλαμπουραρίου, όμως τούτο γίνεται μάλλον για λόγους καλύτερου συντονισμού και επικοινωνίας, παρά επειδή υπήρξε πράγματι τέτοιος σύνδεσμος.

Όταν όμως οι εκκλήσεις και οι επιστολές του Πανηπειρωτικού δεν αρκούσαν, οι Επίστρατοι αποφάσισαν να παρέμβουν ακόμη πιο ενεργά στις κοινότητες που απουσίαζε η τοπική πρωτοβουλία. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του Βασίλη Σαράτση, ο οποίος σαν άλλος «ιεραπόστολος» όργωσε τα χωριά του Μαλακασίου και των Τζουμέρκων κηρύττοντας τον λόγο των Επιστράτων, επιχειρώντας να οργανώσει συνδέσμους σε μία περιοχή όπου δεν υπήρξε ο απαραίτητος «αυθορμητισμός». Αξίζει να παραθέσουμε εκτενή αποσπάσματα των επιστολών του προς τον Μέρτζιο, σχολιάζοντας ταυτόχρονα τα αποτελέσματα των ενεργειών του:

Αγαπητέ μου Κώστα,

Συνεχίζον το Αποστολικόν έργον υπήγα στα Σερβιανά. [...] Εκείθεν πήγα στο Λοζέτσι ένθα συνεκροτήθη [δυσανάγνωστη λέξη] ο Σύνδεσμος, συνέταξα το τηλεγράφημα και το πρακτικόν επί [δυσανάγνωστη λέξη] και το καταστατικόν. Ο Σύνδεσμος Λοζετσίου αριθμών περί τα 30 μέλη, εξ ων σας παραδίδω μερικά ονόματα. [...] Εις Κοτόρτσι ελθέν εύρον το έδαφος ώριμον προς καλλιέργειαν. [Δυσανάγνωστη λέξη] το τηλεγράφημα και εις εντός της εβδομάδος αποστέλλεται. Το παν εις το Κοτόρτσι είνε ευνοϊκώτατον διότι πάντες των πολιτών πλην ελαχίστων είναι ομοφρονούντες. Ο σύνδεσμος ούτως αριθμείν 17 μέλη εξ ων δυο εστρατευμένα.<sup>236</sup>

Ο «απόστολος» Σαράτσης σε αυτή τη φάση πράγματι κατόρθωσε να πείσει τους έφεδρους δύο χωριών να ιδρύσουν συνδέσμους στα χωριά Λοζέτσι [σημ. Ελληνικό] και το Κοτόρτσι [σημ. Αετορράχη] και συνέχισε προς τα βόρεια Τζουμέρκα:

<sup>234</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 44, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Αληζώτ-Τσιφλίκ», 15.8.1916.

<sup>235</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 20, «Επιστολή Συνδέσμου έφεδρων Φλαμπουραρίου», 2.8.1916.

<sup>236</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 35, «Επιστολή Β. Σαράτση», 9.8.1916.



Από το Κοτόρτσιον πήγα στην Πλέσσα, όπου εύρον 4-5 επιστράτους, οι δ' άλλοι καμμιά δεκαριά έχουν ταξιδεύσει.[...] Στους Χουλιαράδες μετά από πολλούς κόπους κατόρθωσα να βρω τα πρόσωπα τα οποία θα χρησιμεύσουν ως κεφαλή και ζωή του αυτόθι Συνδέσμου όστις αριθμεί περί τα 45 μέλη.[...] Εγένετο εις το σχετικό τηλεγράφημα προς τον Βασιλέα. Στο Βασταβέτσι είναι περί τους 40 επίστρατοι τους οποίους αφού, εφ' όσον μου επέτρεπεν ο χρόνος, υπό διαφόρους απόψεις κατήχησα τους έπεισα να σας στείλουν επιστολήν, δι' ή να σας βεβαιούν, ότι ταύτοι εμφορούνται υπό των αυτών ιδεών. Συνενοήθην δε και μετά του διδασκάλου των Χουλιαράδων, να τους οργανώσει τον Σύνδεσμον υπό τας οδηγίας κι ενέργειας αυτού και του διδασκάλου του Βασταβετσίου. Στο Μιχαλήτσι το παν ευνοϊκόν: Αυτού ξετρύπωσα κάποιον οικονόμον Παπαευάγγελον, αληθινό λεβέντη, που κρατεί απ' το λαιμό όχι μόνον τους χωρικούς του χωριού του αλλά και αυτούς του Παληοχωρίου [...] μπορεί να επιβληθή. Εγένετο και αυτού το σχετικόν τηλεγράφημα, όπερ υπογράφεται ολονέν προς αποστολήν. Περί Συρράκον, όπου έφθασα χθες το βράδυ επιφυλάσσομαι να σας πω τα σχετικά.<sup>237</sup>

Συμπληρώνει με μολύβι στο τέλος της ίδιας επιστολής:

Μετά πολλές ενέργειας και βάσανα κατώρθωσα κι ενταύθα να οργανώσω τον Σύνδεσμον αριθμούντα περί τα 60 μέλη. Εξ' ων επί του παρόντος ενεγράφησαν μόνον 40 των λοιπών 20 απουσιαζόντων. Καταρτίσθη επ' εμού το σχετικόν τηλεγράφημα ούτο υπογραφέν υπό της πενταμελούς επιτροπής, αποστέλλεται σήμερον.<sup>238</sup>

Τα αποτελέσματα εδώ ήταν παροδικά. Ο Σαράτσης κατόρθωσε πράγματι να πείσει του επιστράτους των χωριών Βασταβέτσι [σημ. Πετροβούνι] και Χουλιαράδες να ιδρύσουν συνδέσμους και να αποστείλουν τα ανάλογα τηλεγραφήματα στον Τύπο. Ο Μέρτζιος που έλαβε την επιστολή στις 18 Αυγούστου έσπευσε να αναγγείλει την είδηση περί ιδρύσεως συνδέσμων στα δύο χωριά στην *Ηπειρο* όμως ούτε σύνδεσμοι ιδρύθηκαν ποτέ στα δύο χωριά, ούτε τηλεγράφημα στον βασιλιά στάλθηκε.<sup>239</sup> Φαίνεται πως μόλις ο «απόστολος» Σαράτσης συνέχισε το δρόμο του, οι έφεδροι επέστρεψαν στις καθημερινές ασχολίες τους. Στο Συρράκο αντίθετα υπήρχαν άτομα πρόθυμα να αναλάβουν το εγχείρημα και είχαν στείλει τηλεγράφημα στα Γιάννινα

<sup>237</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 43, «Επιστολή Β. Σαράτση», 14.8.1916.

<sup>238</sup> Όπου παραπάνω.

<sup>239</sup> εφ. *Ηπειρος*, 20.8.1916.

ζητώντας οδηγίες για την ίδρυση συνδέσμου.<sup>240</sup> Εκεί πράγματι δημιουργήθηκε Σύνδεσμος Επιστράτων που έστειλε και το τυπικό τηλεγράφημα αφοσίωσης στον βασιλιά.<sup>241</sup>

Ανάλογες προσπάθειες σε πολύ μικρότερη κλίμακα σαφώς, ανέλαβαν και πιο ένθερμοι Επίστρατοι της υπαίθρου που επεδίωξαν να προσελκύσουν στους συνδέσμους τους εφέδρους κοντινών κοινοτήτων, όπως έκαναν οι Επίστρατοι των Δολιανών.<sup>242</sup> Με τον ίδιο τρόπο κατόρθωσαν οι Σύνδεσμοι Λάιστας και Δελβινακίου να συμπεριλάβουν και τους εφέδρους των κοντινών τους χωριών. Συνήθως όμως τα αποτελέσματα αυτών των εξορμήσεων ήταν πενιχρά. Στην επαρχία Πωγωνίου οι Επίστρατοι της Πυρσόγιαννης συνάντησαν εφέδρους αρνητικά διακείμενους προς τη σύσταση συνδέσμων, που επικαλούνταν διάφορους λόγους.<sup>243</sup> Οι Επίστρατοι της Παραμυθιάς διατείνονταν πως οι περιοδείες στα χωριά της Τσαμουργιάς θα απέδιδαν καρπούς, και οι ίδιοι ήταν πρόθυμοι να τις αναλάβουν, με την υποσημείωση πως θεωρούσαν αναγκαία κάποια μισθοδοσία.<sup>244</sup> Οι Μετσοβίτες από την άλλη όταν τους ζητήθηκε να αναλάβουν περιοδείες στα Ζαγόρια απάντησαν αρνητικά λόγω κακών συγκοινωνιών, ισχυριζόμενοι πως τα Γιάννινα ήταν σε καλύτερη θέση να εκπληρώσουν το συγκεκριμένο καθήκον· επισήμανση που ήταν εύλογη αν αναλογιστούμε τη γεωγραφική απομόνωση του Μετσόβου και την εγγύτητα των Ιωαννίνων με τα Ζαγόρια.<sup>245</sup>

Όταν όμως δεν υπήρχαν εφέδροι αποφασισμένοι να συνδράμουν το έργο του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου, ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος αξιοποίησε άτομα με τις κατάλληλες γνωριμίες, στις κατάλληλες θέσεις, δηλαδή τους πάρεδρους και τους κοινοτάρχες των μικρών ορεινών χωριών της Ηπείρου. Οι Φιλελεύθεροι κατήγγειλαν την αποστολή σχετικών επιστολών σε πάρεδρους οικισμών, με παροτρύνσεις για τη δημιουργία συνδέσμων και οι καταγγελίες αυτές είχαν βάση.<sup>246</sup> Ο Β. Σαράτσης αναφέρει χαρακτηριστικά για την περίπτωση του χωριού Κοτόρτσι πως ο «Θεόδωρος Καραούζος, ο πάρεδρος μου παρέσχεν πάσαν ευκολίαν προς επίτευξιν του σκοπού μου».<sup>247</sup> Ο Καραούζος τελικά, δεν περιορίστηκε στη συνδρομή για την ίδρυση συνδέσμου στο χωριό του, αλλά ανέλαβε και την προεδρία του.<sup>248</sup> Στη συνέχεια του

<sup>240</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 28, «Τηλεγράφημα εφέδρων Συρράκου», 6.8.1916.

<sup>241</sup> εφ. *Ηπειρος*, 30.8.1916.

<sup>242</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 21, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δολιανών», 2.8.1916.

<sup>243</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 45, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πυρσόγιαννης», 16.8.1916.

<sup>244</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 46, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Παραμυθιάς», 16.8.1916.

<sup>245</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 57, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Μετσόβου», 25.8.1916.

<sup>246</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 22.7.1916.

<sup>247</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 35: «Επιστολή Β. Σαράτση», 9.8.1916.

<sup>248</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 40: «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Κοτορτσίου», 11.8.1916.

ταξιδιού του ο Σαράτσης κατευθύνθηκε στο χωριό Χουλιαράδες όπου συνεννοήθηκε με τον πάρεδρο του χωριού:

Ο Πάρεδρος και ο αδελφός του όστις είναι διδάσκαλος των Χουλιαράδων ονόματι Δημήτριος Παπαντωνίου μας υπόσχονται την καλλιτέραν εξυπηρέτησιν του σκοπού και παρά τους λοιπούς χωρικούς, οίτινες μετά μακράν κατήχησιν προσελκύσθησαν ως επί το πλευρόν. Εγένετο εις το σχετικό τηλεγράφημα προς τον Βασιλέα.<sup>249</sup>

Είδαμε παραπάνω πως η προσπάθεια του Σαράτση να ιδρυθεί σύνδεσμος στους Χουλιαράδες ναυάγησε, παραμένει όμως το γεγονός των απευθείας επαφών με τους τοπικούς παράγοντες. Η αναστολή λειτουργίας των συνδέσμων στα τέλη Αυγούστου τερμάτισε οποιαδήποτε σκέψη επέκτασης αυτών.

#### *4.2 Τα όρια της διείσδυσης και η στάση των αγροτών*

Εκ πρώτης όψεως τα επιτεύγματα του Πανεπειρωτικού Συνδέσμου ήταν εντυπωσιακά: μέσα σε περίπου ένα μήνα έδωσε την ώθηση για την ίδρυση πάνω από τριάντα συνδέσμων. Εδώ όμως διαφαίνονται και τα όρια που είχε ο αυθορμητισμός των Επιστρατών: χωρίς τις εκκλήσεις των Ιωαννίνων αρκετοί από τους συνδέσμους δε θα ιδρύονταν, ενώ συχνά, ακόμη και αν έγιναν κάποιες αρχικές ενέργειες, οι σύνδεσμοι σύντομα αποσυντέθηκαν. Τα προβλήματα αυτά αφορούσαν σαφώς την ύπαιθρο, όπου η πολιτική κινητοποίηση ήταν εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση εξαιτίας παθογενειών που υπέρβαιναν την συγκυρία και ήταν αποτέλεσμα μακρόχρονων κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων.

Για τους παρατηρητές της εποχής και ιδίως εκείνους που προωθούσαν δραστήρια τους συνδέσμους, οι λόγοι για τους οποίους αντιμετώπιζαν (όπου αντιμετώπιζαν τέλος πάντων) δυσκολίες ήταν επιφανειακοί, με κυριότερες τις κακές συγκοινωνίες και την έλλειψη οδικού δικτύου, που θα διευκόλυνε την επικοινωνία. Κάποιοι εκ των Επιστρατών, εξετάζοντας τα όρια της επέκτασης των συνδέσμων, προσέγγιζαν τον πυρήνα του προβλήματος, χωρίς όμως να τον διακρίνουν ακριβώς:

Η μη σύμπτυξις και έτερων συνδέσμων επιστράτων οφείλεται εις ανεπαρκήν πρωτοβουλίαν των εκασταχού Επιστράτων, εις έλλειψιν πνεύματος συλλογικότητας, κεντρικής ιδέας και γενικού σκοπού σαφώς καθορίζοντος και καταλλήλως ερμηνεύοντα, αποκρυσταλλωθέντος δε εν τη διάνοια τινών και οφείλοντος κατά

---

<sup>249</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, Φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 43, «Επιστολή Β. Σαράτση», 14.8.1916.

τας παρούσας στιγμές να επιδείξει σχετικόν οργανισμόν προς επιτέλεσιν του επιβαλλόμενου.<sup>250</sup>

Αυτό που περιγράφουν οι Επίστρατοι της Πυρσόγιαννης, θα μπορούσε να συνοψιστεί και ως αδιαφορία των αγροτών (κυρίως) αποστρατευμένων ανδρών, απέναντι σε μία κίνηση που ένιωθαν ότι δεν τους αφορούσε. Η αδιαφορία των αγροτικών πληθυσμών για αυτού του τύπου την μαζική κινητοποίηση, είχε πολύ βαθύτερα αίτια και ιστορικό βάθος και ήταν αποτέλεσμα της αποσύνθεσης του αγροτικού χώρου υπό το βάρος του οικονομικού μετασχηματισμού που γνώριζε η Ήπειρος, ήδη από τις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα, με εμφανέστερο αποτέλεσμα τη διαμόρφωση αγροτικού ζητήματος: τη δημιουργία δηλαδή των μεγάλων ιδιοκτησιών γης, των τσιφλικιών και την μετάπτωση της συντριπτικής πλειοψηφίας των αγροτών στο καθεστώς του κολίγου. Εδώ είναι αναγκαία μία παρέκβαση.

Η αποσάθρωση του τιμαριωτικού συστήματος γαιοκτησίας χρονολογείται από τον 18<sup>ο</sup> αιώνα και επιταχύνθηκε τον 19<sup>ο</sup> (με την ανάμειξη αγιάννηδων όπως ο Αλή Πασάς) με αποτέλεσμα την τσιφλικοποίηση των άλλοτε στρατιωτικών τιμαρίων, που έως τότε ανήκαν στο οθωμανικό κράτος που παραχωρούσε μόνο δικαιώματα νομής.<sup>251</sup> Η παράτυπη ιδιοποίηση των τιμαρίων από τμήματα της στρατιωτικής αριστοκρατίας αναγνωρίστηκε επίσημα με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, ενώ από τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα το οθωμανικό κράτος επιδίωξε τον καλύτερο έλεγχο του οικονομικού του χώρου, και εν πολλοίς πέτυχε την επιβολή ασφυκτικού κρατικού ελέγχου πάνω στις οικονομικές δραστηριότητες που διέφευγαν της φορολόγησης, με κυριότερη την κτηνοτροφία.<sup>252</sup> Οι αγροτικοί πληθυσμοί συμπίεστηκαν αφόρητα και προσπάθησαν να οργανώσουν την αντίδρασή τους, είτε προσφεύγοντας στις οθωμανικές αρχές, επιχειρώντας να ανατρέψουν τις δυσμενείς για αυτούς εξελίξεις,<sup>253</sup> είτε διαμορφώνοντας ένα ρεπερτόριο συλλογικής διαμαρτυρίας που

<sup>250</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 13, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πυρσόγιαννης», 26.7.1916.

<sup>251</sup> Ο Αλή Πασάς με θεμιτά και αθέμιτα μέσα κατόρθωσε να κατοχυρώσει την ιδιοκτησία δεκάδων χωριών στον ηπειρωτικό χώρο, τα οποία μετά την καθάρση κι εκτέλεση του το 1822 πέρασαν στην κυριότητα του οθωμανικού κράτους, αποτελώντας μία ιδιαίτερη κατηγορία τσιφλικιών, γνωστά ως *ιμλιάκια*. Το 1913 υπήρχαν 77 χωριά στην Ήπειρο χαρακτηριζόμενα ως *ιμλιάκια* μαζί με το 1/3 περίπου των εκτάσεων του χωριού Κολωνιάτι, στην υποδιοίκηση Ιωαννίνων: Κώστας Βακατσάς, *Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου: Η αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2001, σ. 138-141, 563-575· Χρήστος Χρηστοβασίλης, *Η Ιμπλιακοποίηση των 79 χωριών της Ηπείρου και οι αγώνες των κατοίκων των προς ανάκτησιν αυτών επί τε Τουρκοκρατίας και Ελληνικοκρατίας*, Αθήνα 1915.

<sup>252</sup> Κοκολάκης, σ. 66-76.

<sup>253</sup> Οι κάτοικοι των έξι *ιμλιακοχωριών* της κάτω Λάκκας Σουλίου αποδύθηκαν σε έναν δεκαετή δικαστικό αγώνα (1879-1889) για να ακυρώσουν την πώληση των χωριών τους στον Κωνσταντινουπολίτη Γεώργιο Ζαρείφη, ο οποίος επιχειρήσε να ανατρέψει τις παγιωμένες συνθήκες στην περιοχή, επιζητώντας ουσιαστικά να μετατρέψει τους κολλήγους σε εργάτες γης που καλούνταν να καταβάλλουν δασύματα για κάθε οικονομική δραστηριότητα που θα ασκούσαν στις εκτάσεις των χωριών τους. Βλ. Οδυσσέας Θ. Μπέτσος, *Λέλοβα. Το σημερινόν Θεσπρωτικόν και η κάτω Λάκκα Σούλι*, Τόμος Α', Πρέβεζα 1975, σ. 227-230, 240-256. Στο Ματσούκι των Τζουμέρκων, οι κάτοικοι κατόρθωσαν να αναγνωριστούν το 1875 ως *καριέ* μετά από δικαστικό αγώνα απέναντι στο οθωμανικό κράτος που

ξεκινούσε από τις ειρηνικές κινητοποιήσεις και έφθανε στην ένοπλη διεκδίκηση με αγροτικές εξεγέρσεις,<sup>254</sup> ενώ σε άλλες περιπτώσεις οι ίδιοι οι κολλήγοι εξαγόραζαν με ίδια μέσα τα χωριά τους, κερδίζοντας πάλι το καθεστώς του ελευθεροχωρίου (καριέ).<sup>255</sup>

Οι συνέπειες της αναστάτωσης στον αγροτικό χώρο ήταν βαρύτατες. Η μετανάστευση των αρρένων χωρικών έλαβε μόνιμα χαρακτηριστικά, έναντι της καθιερωμένης εποχικής μετακίνησης, και κατευθύνονταν πλέον και πέραν των καθιερωμένων προορισμών της Αιγύπτου και της Ρουμανίας, προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το φαινόμενο λάμβανε στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα τόσο ανησυχητικές διαστάσεις που απασχόλησε σοβαρά τις υπηρεσίες του ελληνικού κράτους που έβλεπαν την αποδυνάμωση του ελληνικού στοιχείου σε μία περιοχή που πληθυσμιακά θεωρούνταν ως τότε εθνοτικά εξασφαλισμένη:

Το Πογώνιων [sic] άνδρον και αγόνον το έδαφος είναι έρημον ανδρών. [...] Αλλ' από τινών ετών η Δρόπολις υφίσταται τρομακτικήν αρραίωσιν. Ο Μινώταυρος της Αμερικής καταβροχθίζει ετησίως όλην την άλκιμον νεότητα. [...]

Οι Ηπειρώται ανέκαθεν εζήτουν τροφήν και άσυλον μακράν της πατρίδος, αλλ' ουχί πανοικεί και ανεπιστρεπτί. Απελπιστικήν ερήμωσιν υπέστη το Ζαγόριον και τινά άλλα μέρη της Ηπείρου· οι γεωργικοί όμως και ποιμενικοί πληθυσμοί αυτάρκεις και προσηλωμένοι εις το πάτριον έδαφος ανεπληρώσαντα χάσματα ταύτα. Ήδη οι αυτοί αγρόται παραιτούσι άροτρον, αυτοί οι ποιμένες καταλείπουσι την ποιμενικήν ράβδον και τον αυλόν και τρέχουσιν όλοι εις αναζήτησον κρείτονος τύχης. Μεταξύ πολλών άλλων το σπουδαιότερον αίτων της μεταναστεύσεως είναι η στρατιωτική θητεία.[...]

Βεβαίως δεν αρκεί μόνον τον κήρυγμα, διότι παρήλθεν η εποχή του απλοϊκού βίου, αι βιωτικάί ανάγκαι επολλαπλασιάσθησαν και ο λαός έχει ανάγκην χρημάτων και προπάντος εργασίας.

---

θεωρούσε το χωριό τους ιμλιάκι. Βλ. Δημήτριος Γ. Καλούσιος, *Το Ματσούκι Ιωαννίνων*, Τόμος Α', Ματσούκι 1994, σ. 64.

<sup>254</sup> Εξεγέρσεις ξέσπασαν στα χωριά της Πάργας το 1868, τα Ζέλοβα [σημ. Βουνοπλαγιά] Ιωαννίνων το 1895 και τα Δολιανά Πωγωνίου το 1904. Βλ. Κοκολάκης, σ. 68, υποσημείωση 83. Η διαρκέστερη και σκληρότερη σύγκρουση όμως, που γέννησε το πιο επίμονο ίσως αγροτικό κίνημα στην Ήπειρο, ήταν αυτή των δεκαέξι χωριών της Μουργκάνας στη Θεσπρωτία με τους Τσάμηδες μπέηδες του Φιλιατίου, που συμπεριλάμβανε από εκατέρωθεν δολοφονικές απόπειρες μέχρι την πορεία χιλίων χωρικών στα Γιάννινα. Βλ. Νικόλαος Α. Σκόπας, Σπύρος Λ. Χαραμόπουλος, *Ο αγώνας των 16 χωριών της Επαρχίας Φιλιατών. Ένα αγροτικό ξεσήκωμα, 1858-1930*, Έκδοση Ομοσπονδίας Μουργκάνας, Αθήνα 1988, σ. 83-94· Για δολοφονίες αγροτών από ένοπλους στην υπηρεσία των τσιφλικάδων του Φιλιατίου, βλ. Παναγιώτης Ι. Μήτσης, *Η ζωή και τα σχολεία στη Θεσπρωτία τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Φοινίκι 2006, σ.σ. 183-188.

<sup>255</sup> Τούτο συνέβη στο Πεκλάρι Κόνιτσας, όπου οι κάτοικοι εξαγόρασαν το χωριό με την οικονομική συνδρομή εύπορου εκπατρισμένου συγχωριανού τους. Βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, *Πεκλάρι. Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*, Εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2015, σ. 36.

Απελπιζόμενος αφ' ενός, βαυκαλιζόμενος δε αφ' ετέρου υπό των χρυσών ονείρων εγκαταλείπουν το πατριον έδαφος και ρίπτονται εις τον Ωκεανό. Άλλως και αυτό το πατριον είναι ξένον. Εν μέσω των όρων υπάρχουν κοιλάδες και πεδιάδες αρδεύσιμοι και γόνιμοι, η παράλια Ήπειρος είναι τόπος της Ελαίας και των εσπεριδοειδών αλλά πλην ολίγων χωρίων όλα αυτά αι εκτάσεις ανήκουν εις Βέηδες και Αγάδες ή εις το Δημόσιον· είναι δηλαδή τσιφλίκια ή ιμλάκια. Η πλειονότητα των Ηπειρωτών είναι δουλοπάροικοι. Εάν το έδαφος άνηκε εις τους Ηπειρώτας τα 2/3 του πληθυσμού θα ηδύνατο να ζήσωσιν εν Ήπειρω.<sup>256</sup>

Ακόμη όμως και οι Ηπειρώτες χωρικοί που παρέμεναν στις εστίες τους, διήγαν ένα βίο μέσα στην απόλυτη ένδεια και την ανασφάλεια με αποτέλεσμα την απουσία κάθε ενδιαφέροντος για την εμπλοκή σε ζητήματα πέραν των αμιγώς βιοποριστικών. Ένα στέλεχος της αλυτρωτικής Ηπειρωτικής Εταιρείας σημείωνε με πικρία πως οι ίδιοι χωρικοί που πολέμησαν σκληρά στις επαναστάσεις του 1854 και του 1878, το 1897 όχι μόνο δεν έλαβαν τα όπλα, αλλά δεν «ευρέθη εις άνθρωπος να μεταδώση την πληροφορίαν ότι ο Τουρκικός στρατός είχε διαλυθή και είχαν εγκαταλείψει και αυτά τα Ιωάννινα την πρώτην εβδομάδα του πολέμου».<sup>257</sup> Ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης που ανέλαβε καθήκοντα νομάρχη Ιωαννίνων στα τέλη του 1915 παρατηρούσε πως «η αξιολύπητη φτώχεια των χωρικών», τους «αποκτηνώνει και τους κάνει να σέρνονται σαν πτώματα».<sup>258</sup>

Τόσο όμως οι εθνικιστές της Ηπειρωτικής Εταιρείας, όσο και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης παράβλεπαν ένα στοιχείο ιδιαίτερης σημασίας: οι αγροτικοί πληθυσμοί ήταν πρόθυμοι να κινητοποιηθούν, ακόμη και ένοπλα, εφόσον ένιωθαν πως το επίδικό τους αφορούσε πραγματικά. Η επανάσταση του 1854 που έφερε τα ελληνικά άτακτα σώματα στα πρόθυρα των Ιωαννίνων είχε έντονα στοιχεία αγροτικού ξεσηκωμού και δεν είχε σχέση αποκλειστικά με τη συγκυρία του Κριμαϊκού Πολέμου.<sup>259</sup> Άλλωστε η συγκεκριμένη περίοδος συνέπεσε με συνεχόμενες αποτυχημένες σοδειές που προκλήθηκαν από τις κακές καιρικές συνθήκες σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο.<sup>260</sup> Η εξέγερση ξεκίνησε από την ορεινή επαρχία του Ραδοβιτισίου Άρτας τον Ιανουάριο του 1854. Η συγκεκριμένη περιοχή πλήττονταν

<sup>256</sup> Αρχεία ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη, φακ. 139: Ηπειρωτικά-Αλβανικά (1895-1917), υποφακ. 1: Προξενικά 1908-1911, «Έκθεση Προξενείου Αργυροκάστρου προς το Υπουργείο Εξωτερικών», 31.10.1911.

<sup>257</sup> Λιβαδεύς, *Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον*, σ. 13.

<sup>258</sup> Αρχεία ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φακ. 22: Επιστολές προς τον Ίωνα Δραγούμη, υποφακ. 2, Επιστολή 27.12.1915.

<sup>259</sup> Οι Έλληνες επαναστάτες έφτασαν στο χωριό Κουτσελιό, σε απόσταση, μόλις δέκα χιλιομέτρων από το κέντρο των Ιωαννίνων: Δόμνα Δοντά, *Η Ελλάς και αι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 100.

<sup>260</sup> Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, Τόμος Β', Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1993, σ. 146-153.



από σιτοδεία· σαν να μην έφτανε αυτό οι οθωμανικές αρχές απαιτούσαν την καταβολή καθυστερούμενων φόρων αλλά και προκαταβολική πληρωμή αυτών του 1854.<sup>261</sup> Οι ελλείψεις, οι αυθαιρεσίες των τσιφλικάδων της Τσαμουργιάς και η αισχροκέρδεια ώθησαν και τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής της Παραμυθιάς να ξεσηκωθούν, και η χρειάστηκε η άμεση παρέμβαση Οθωμανών αξιωματούχων για να εξομαλυνθεί η κατάσταση.<sup>262</sup> Τα γεγονότα του 1854 στην Ήπειρο δεν απέχουν ιδιαίτερα από τα επεισόδια που έλαβαν χώρα την ίδια περίοδο και στην Ελλάδα και είχαν άμεση σχέση με τις έντονες πιέσεις που δέχθηκε ο αγροτικός χώρος.<sup>263</sup>

Αντίστοιχα τα δύο πρώτα έτη μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους σημαδεύτηκαν από έντονη αναταραχή στον αγροτικό χώρο. Ειδικά στην Τσαμουργιά η ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος διέρρηξε τους ήδη χλιαρούς δεσμούς ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, και σηματοδότησε μία περίοδο συνεχούς αναταραχής.<sup>264</sup> Το καλοκαίρι του 1913 οι κάτοικοι των χωριών της Μουργκάνας στην Τσαμουργιά, συνήλθαν σε συνέλευση και αποφάσισαν να μην καταβάλουν γεώμορο στους Τσάμηδες τσιφλικάδες. Στο υπόμνημα που έστειλαν στην Γενική Διοίκηση Ηπείρου διαχώρισαν πάντως προσεκτικά την θέση τους από το όποιο «αγροτικό ζήτημα».<sup>265</sup> Οι μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες άρχισαν τα διαβήματα προς την κυβέρνηση, ζητώντας την παρέμβασή της, καθώς η άρνηση των γεωργών να καταβάλουν τα ανάλογα δασύματα τους στερούσε από τους μοναδικούς τους πόρους.<sup>266</sup> Το 1913-14 σημαδεύτηκε από τις δολοφονικές επιθέσεις κολίγων προς τους επιστάτες των τσιφλικάδων, με την κατάσταση είναι χειρότερη στην Πρέβεζα και την Φιλιππιάδα όπου το σύνολο των χωριών αποτελούσαν τσιφλίκια και ιμλιάκια.<sup>267</sup>

Την άνοιξη του 1913 η Γενική Διοίκηση Ηπείρου κυκλοφόρησε μία εγκύκλιο προς τους αγρότες σε ιδιαίτερο αυστηρό τόνο, ζητώντας τους να μην συγχέουν την «ελευθερία με την ασυδοσία», καθώς και να σεβαστούν την ιδιοκτησία όλων,

<sup>261</sup> Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς. Η ληστεία στην Ελλάδα (19<sup>ος</sup> αι.)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 99.

<sup>262</sup> Ευριπίδης Ζ. Σούρλας, «Ήπειρος και αυστριακή διπλωματία. Η ηπειρωτική επανάσταση του 1854 επί τη βάσει διπλωματικών εγγράφων και εκθέσεων του Αρχείου του υπουργείου Εξωτερικών Αυστρίας (Βιέννης) το πρώτον εκδομένων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 7 (1932), σ. 83-85.

<sup>263</sup> Η απειλή του λιμού ανέκυψε και σε πολλές περιοχές του ελληνικού βασιλείου της περίοδο 1850-1856 με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν ταραχές σε διάφορες περιοχές. Τα περισσότερα επεισόδια σημειώθηκαν το 1854: στην Αμαλιάδα οι κάτοικοι λεηλάτησαν τις δημόσιες αποθήκες και στη Θήρα τα ξένα σιτοφόρα πλοία υποχρεώνονταν να πουλήσουν επιτόπου το φορτίο τους. Στη Λακωνία ξέσπασε ένοπλη εξέγερση, ενώ «αθρόοι» κάτοικοι της Αιτωλοακαρνανίας συνέρρευσαν στο Μεσολόγγι για να εμποδίσουν την εξαγωγή της εντόπιας παραγωγής σιτηρών. Βλ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857*, Τόμος Β', σ. 150-153.

<sup>264</sup> Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σ. 138-145.

<sup>265</sup> Σκόπας, Χαραμόπουλος, *Ο αγώνας των 16 χωριών της Επαρχίας Φιλατών*. σ. 128-131.

<sup>266</sup> ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 7, Έγγραφο 52: Τηλεγράφημα Οθωμανών του Φιλατίου προς τον Ε. Βενιζέλο και το Γενικό Διοικητή Ηπείρου σχετικά με τη μη καταβολή μεριδίων που τους αναλογούν, 3.9.1913.

<sup>267</sup> ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, φακ. 39, υποφακ. 38, «Αναφορά από το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού προς τον Κυβερνητικό Αντιπρόσωπο Ηπείρου», 27.9.17.

ανεξαρτήτως το πότε και με ποιον τρόπο αποκτήθηκε αυτή.<sup>268</sup> Όμως η αναταραχή στην ύπαιθρο εξακολουθούσε, ειδικά στην Πρέβεζα όπου η εγκύκλιος δεν πέτυχε τίποτα όπως εξομολογήθηκε ο Χρηστάκης-Ζωγράφος στο Βενιζέλο, και ο αγροτικός κόσμος βρισκόταν σε αναβρασμό που δεν καθισχύαζε οι εκκλήσεις των αρχών.<sup>269</sup> Ο διάδοχος τους Χρηστάκης-Ζωγράφου στην ΓΔΗ, ο Άγγελος Τυπάλδος Φορέστης ενημέρωνε με βαθιά ανησυχία τον Βενιζέλο για την αναταραχή που επικρατούσε στην ύπαιθρο και ιδίως στην Τσαμουργιά και το κύμα φυγής των μουσουλμάνων που ανησυχούσαν για την ασφάλειά τους από τους ερεθισμένους επίμορτους αγρότες:

*Οι Καλλιεργηταί πολλών τσιφλικιών, κακώς την ελευθερίαν εκτιμήσαντες, ηρνούντο να αποδώσωσιν εις τους τσιφλικούχους το γεώμορων ή το μέχρι χθες αναγνωριζόμενον φόρον (κεσίμ) εις τους κτηματίας, ανεφάνησαν δε ούτω και εν τω κατ' εξοχήν αγροτικό τούτω τμήματι της Ηπείρου τα πρώτα επίφοβα κρούσματα του αγροτικού ζητήματος.<sup>270</sup>*

Την προστασία των δικαιωμάτων των τσιφλικιάδων ανέλαβε πια η χωροφυλακή που ενισχύθηκε σημαντικά, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο της Πρέβεζας, ενώ διαμηνύθηκε σε κάθε τόνο πως δεν θα γινόταν ανεκτή καμία προσπάθεια οικειοποίησης των εκτάσεων των τσιφλικιών από τους κολίγους.<sup>271</sup> Από την στιγμή που το κράτος αναμείχθηκε ενεργά στο ζήτημα, ήταν θέμα χρόνου να υπάρξουν συγκρούσεις ανάμεσα στους αγρότες και την ελληνική διοίκηση. Τον Νοέμβριο του 1914 σημειώθηκαν φοβερά επεισόδια στην Κορίτιανη Παραμυθιάς και τους χωροφύλακες που συνόδευαν τους εισπράκτορες του ιδιοκτήτη του χωριού.<sup>272</sup> Οι κάτοικοι του συγκεκριμένου χωριού ομολογούσαν αρκετά απλοϊκά πως:

*Ευθύς κι η χώρα κατέστη ελληνική ηρνηθήκαμε να αναγνωρίσουμε τους Αγάδες μας κι ούτω το έτος 1912-1913-1914 δεν εδώκαμε τι εις τους αγάδες. Το 1914 καταγγεληθήκαμε δια*

<sup>268</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 311, Έγγραφο 43: Εγκύκλιος του Γενικού Διοικητή των Στρατιωτικών Κατεχόμενων Περιοχών της Ηπείρου, Γ. Χρηστάκης-Ζωγράφου προς του κατοίκους, 26.4.1913.

<sup>269</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 311, Έγγραφο 42: Επιστολή του Γ. Χρηστάκης-Ζωγράφου προς τον Ελ. Βενιζέλο σχετικά με την εξέγερση των χωρικών και καλλιεργητών σε περιοχές της Ηπείρου, 26.4.1913.

<sup>270</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 100, Έγγραφο 4: Έκθεση του Γενικού Διοικητή Ηπείρου Α. Φορέστη, προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με διάφορα θέματα του τμήματος Τσαμουργιάς, 4.9.1914. Οι υπογραμμίσεις δικές μου. Για την φυγή των μουσουλμάνων Τσάμηδων, βλ. Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 83, Έγγραφο 1: Επιστολή του Α. Φορέστη προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με τον παρατηρούμενο εκπατρισμό των μουσουλμάνων, 2.9.1914. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

<sup>271</sup> Νικολαΐδου, «Η οργάνωση του κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο», σ. 562-563.

<sup>272</sup> εφ. *Ήπειρος*, 30.11.1914.

κλοπή γεωμόρου -Ενεργήθη κατάσχεσεις- διαπληχθήσθησαν  
μετά των αρχών μερικοί συγχωριανοί μας.<sup>273</sup>

Υπό αυτές τις συνθήκες γίνεται κατανοητό πως οι αγροτικοί πληθυσμοί κινητοποιούνταν κατά βάση γύρω από αιτήματα σχετικά με την επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Οι Σύνδεσμοι Επιστράτων από την πλευρά τους, όχι μόνο δεν κινήθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση αλλά στράφηκαν επιθετικά κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου και των Φιλελεύθερων, του πολιτικού φορέα στον οποίο οι αγρότες προσέβλεπαν για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους για διάλυση των τσιφλικιών. Η συμμετοχή των αγροτών στην φιλελεύθερη κοινωνική συμμαχία ήταν απότοκο μίας διαδικασίας που είχε τις ρίζες της στην προηγούμενη δεκαετία.

Το αγροτικό κίνημα γνώρισε ραγδαία εξάπλωση κατά την πρώτη δεκαετία του 20<sup>ου</sup> αιώνα στη Θεσσαλία, αποκτώντας πολιτικά ερείσματα χάρις στην ενθουσιώδη στήριξη προσωπικοτήτων όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και άλλων εκπροσώπων της μετέπειτα βενιζελογενούς Αριστεράς.<sup>274</sup> Η δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα το 1907 και η αιματηρή καταστολή των αγροτών στο Κιλελέρ το 1910 απέδειξαν πως το αγροτικό απειλούσε να καταστεί σε παράγοντα αστάθειας του αστικού καθεστώτος. Αναγινώσκοντας την κατάσταση, ο Βενιζέλος, απρόθυμα, άρχισε να στρέφεται προς την λύση των απαλλοτριώσεων, φέρνοντας προς ψήφιση τα ανάλογα νομοσχέδια το 1911.<sup>275</sup> Τούτες οι νομοθετικές ρυθμίσεις ήταν οπωσδήποτε ένα πολύ διστακτικό βήμα προς τη κατεύθυνση της αποφασιστικής κρατικής παρέμβασης και εναρμονισμένες πλήρως με τις αντιλήψεις του Βενιζέλου περί διατήρησης της κοινωνικής ειρήνης και συναίνεσης, εν όψει μάλιστα επερχόμενων πολεμικών συρράξεων.<sup>276</sup> Αρκούσαν όμως για να αποκτήσουν οι Φιλελεύθεροι ερείσματα στον αγροτικό χώρο. Τη διετία 1909-1910, το πρωτοεμφανιζόμενο κόμμα των Φιλελεύθερων κατόρθωσε να συσπειρώσει γύρω του την κοινωνική συμμαχία που έως τότε στήριζε το δηλιγιαννικό κόμμα: τα πληβειακά/εργατικά και μικροαστικά στρώματα της Παλαιάς Ελλάδας που είχαν στηρίξει με ενθουσιασμό το κίνημα του 1909 και τους ακτήμονες αγρότες της Ηπειροθεσσαλίας.<sup>277</sup> Παράλληλα στον φιλελεύθερο κοινωνικό συνασπισμό

<sup>273</sup> Αρχεία ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φακ. 2: Νομάρχης Ιωαννίνων (1915-1916)-Νομάρχης Φλώρινας (1934-1935), υποφακ. 1: Νομάρχης Ιωαννίνων 1915-1915, Έγγραφο 9, «Επιστολή των κατοίκων της Κορύτιανης» χ.χ.

<sup>274</sup> Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, Κεφάλαιο 4<sup>ο</sup>, Μέρος Γ.

<sup>275</sup> Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 102-105· Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα. Θεσσαλία-Νέες Χώρες», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 6<sup>ος</sup>, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 277-280.

<sup>276</sup> Hering, σ. 793-794, 802-805.

<sup>277</sup> Νίκος Οικονόμου, «Τα ελληνικά πολιτικά ρεύματα πριν από τον Ελευθέριο Βενιζέλο», στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 477-482· Ηλίας Νικολακόπουλος, Νίκος Οικονόμου, «Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού. Εκλογές 1910-1912», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 60-62.

προσχώρησαν και οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του αγροτικού κινήματος, με αποτέλεσμα το κόμμα των Φιλελεύθερων να καταστεί σε κατ' εξοχήν πολιτικό εκπρόσωπο των ακτημόνων αγροτών, μέχρι και την αγροτική μεταρρύθμιση.

Όσον αφορά συγκεκριμένα την περιοχή της Ηπείρου, υπήρχε το προηγούμενο της Άρτας. Η περιοχή νότια και ανατολικά του Άραχθου που συμπεριλήφθηκε στο ελληνικό κράτος το 1881, κυριαρχούνταν από την αγροτική οικονομία του τσιφλικιού, όπως ακριβώς και η Θεσσαλία. Στην περιοχή πολιτεύθηκε από τις τάξεις των Φιλελεύθερων και υπέρ των ακτημόνων αγροτών ο Σπυρίδων Σίμος, με καταγωγή από το Πωγώνι, που εκλέχθηκε βουλευτής το 1910 με τους Φιλελεύθερους. Ο Σίμος αποτέλεσε πρόμαχο των επίμορτων αγροτών της Άρτας και συγκρούστηκε σκληρά με τον Κωνσταντίνο Καραπάνο και την οικογένειά του, που ήταν γνωστοί τσιφλικάδες και πολιτικοί παράγοντες στις νότιες εύφορες πεδιάδες της Ηπείρου.<sup>278</sup> Ο Σίμος πέραν της βουλευτικής του ιδιότητας ήταν εκδότης της αθηναϊκής εφημερίδας *Πατρίς*, φύλλου πανελλαδικής εμβέλειας που κατά την εξεταζόμενη περίοδο βρισκόταν στην κορυφή των πωλήσεων του Τύπου με τιράζ 25.000-30.000 φύλλων.<sup>279</sup> Ο Σίμος δε διατηρούσε ιδιαίτερες σχέσεις με τα Ιωάννινα, όμως φαίνεται πως ασκούσε πολύ μεγάλη επιρροή στην Ήπειρο και συνέβαλλε και αυτός στην επικράτηση της άποψης πως οι Φιλελεύθεροι μόνο θα μπορούσαν να διευθετήσουν το ζήτημα των απαλλοτριώσεων, παρά την πρώτη αρνητική στάση της κυβέρνησης τη διετία 1913-14.<sup>280</sup> Πιο συγκεκριμένα, οι κάτοικοι των χωριών της Μουργκάνας που είχαν εναποθέσει την πολιτική τους εκπροσώπηση στον λογοτέχνη Χρήστο Χρηστοβασίλη<sup>281</sup> ζήτησαν με επιστολή τους στο Βενιζέλο να τον συμπεριλάβει στον

<sup>278</sup> Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το κόμμα των Φιλελεύθερων στην Ήπειρο. Σίμος, Καραπάνος, Γαουφαλιάς. Επιστολές, έγγραφα και μαρτυρίες*, Historical Quest, Αθήνα 2016.

<sup>279</sup> Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, σ. 89.

<sup>280</sup> Ο Σίμος ανέλαβε κυβερνητικές θέσεις την περίοδο της βενιζελικής παντοδυναμίας 1917-1920 και στις εκλογές του 1920 ηγήθηκε του κυβερνητικού ψηφοδελτίου στο νομό Ιωαννίνων, κερδίζοντας με χαρακτηριστική άνεση την Ηνωμένη Αντιπολίτευση: Νικόλαος Β. Πατσέλης, «Σπυρίδων Σίμος», *Ηπειρωτική Εστία* 74-75 (1978), σ. 448-456.

<sup>281</sup> Ο λόγιος και δημοσιογράφος Χρήστος Χρηστοβασίλης γεννήθηκε στην Ήπειρο αλλά να αναγκάστηκε να φύγει το 1878 λόγω της συμμετοχής του στα επαναστατικά γεγονότα. Μετά από σπουδές στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη βρέθηκε να εργάζεται σαν επιστάτης στα τσιφλίκια του Χρηστάκη-Ζωγράφου στη Θεσσαλία, όπου και είδε από κοντά τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των κολλήγων και τους αγώνες τους για γη. Έκτοτε μετατράπηκε σε ένθερμο υποστηρικτή της διάλυσης των τσιφλικιών, αποτελώντας το μοναδικό μέλος της εθνικιστικής εταιρείας «Ελληνισμός» που ανέπτυξε αρθρογραφία επί του ζητήματος. Το 1913 εγκαταστάθηκε στα Γιάννινα και ανέλαβε την εκπροσώπηση των 16 χωριών της Μουργκάνας και των 79 ιμλιακοχωριών της Ηπείρου, συντάσσοντας για τη δεύτερη περίπτωση και ένα φυλλάδιο με το χρονικό της τσιφλικοποίησης των χωριών, από τον Αλή Πασά. Βλ: Δροσιά Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2007· Νίκος Ποταμιάνος, «Η ριζοσπαστική δεξιά και το αγροτικό ζήτημα στις αρχές του εικοστού αιώνα. Η περίπτωση της Εταιρείας “Ελληνισμός”», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 133-156· Χρήστος Χρηστοβασίλης, *Η Ιμψιακοποίηση των 79 χωριών της Ηπείρου και οι αγώνες των κατοίκων των προς ανάκτησιν αυτών επί τε Τουρκοκρατίας και Ελληνικοκρατίας*, Αθήνα 1915.

συνδυασμό των Φιλελεύθερων στο νομό Ιωαννίνων εν όψει των πρώτων εκλογών του 1915, κάτι που δε συνέβη εν τέλει λόγω επιμονής του Δαγκλή.<sup>282</sup>

Ένα στοιχείο που δείχνει την περιορισμένη απήχηση των κηρυγμάτων των Επίστρατων στους ακτήμονες αγρότες ίσως είναι η μικρή έως ελάχιστη απήχηση στις επαρχίες της Τσαμουργιάς (Φιλιάτι, Μαργαρίτι, Παραμυθιά, Ηγουμενίτσα) όπου κυριαρχούσε η μεγάλη γαιοκτησία, με τέσσερις συνδέσμους (Πάργας, Παραμυθιάς, Τσαμαντά και Πλησιβίτσας) και άλλους δύο που σημειώνονται από τον Μέρτζιο (Κούτσι, Σαγιαδά) χωρίς όμως να παρουσιάζουν καμία απολύτως δραστηριότητα.<sup>283</sup> Φυσικά οι σύνδεσμοι που έδρευαν σε κωμοπόλεις θα μπορούσαν θεωρητικά να συσπειρώνουν ακτήμονες έφεδρους από κοντινά χωριά, όμως φαίνεται πως απέτυχαν να το κατορθώσουν αυτό: στην Παραμυθιά αν και δήλωναν σίγουροι για την ύπαρξη ομοϊδεατών τους στην ύπαιθρο, αδυνατούσαν να έρθουν σε επαφή μαζί τους, ενώ στην ίδια την πόλη η επιρροή τους ήταν μικρή και η ενεργή συμμετοχή στα του συνδέσμου ακόμη μικρότερη.<sup>284</sup> Αντί της προσχώρησης στους Επίστρατους και τους αντιβενιζελικούς γενικότερα, τα ορεινά της Τσαμουργιάς μετατράπηκαν σε εστία αναταραχών κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού Αποκλεισμού. Δεδομένης της πολιτικής τοποθέτησης των αγροτικών πληθυσμών που αποτυπώθηκε στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1915, ίσως είναι ευεξήγητη και η σχετική γρήγορη φθορά των συνδέσμων το φθινόπωρο του 1916, όπως θα δούμε και παρακάτω.

#### 4.3 Συμπερασματικά

Η εικόνα που μας παρέχει το αρχείο του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου είναι κατατοπιστική ως προς τον βαθμό του αυθορμητισμού που χαρακτήριζε την εξάπλωση του κινήματος και τις ενδείξεις για την ύπαρξη σχεδίου από υψηλά ιστάμενα κλιμάκια. Σίγουρα υπήρξαν άτομα που έφθασαν στην Ήπειρο αποφασισμένα να μετάρσχουν στο εγχείρημα των Επιστράτων και έτσι προέκυψαν κάποιοι σύνδεσμοι όπως στα Γιάννινα, το Μέτσοβο και κάποια λίγα ακόμη χωριά. Δε μπορούμε να γνωρίζουμε εάν τούτοι είχαν οδηγίες από το Γενικό Επιτελείο ή κάποιον άλλον φορέα, αλλά φαίνεται πως η ιδέα τους ακολούθησε από τη Μακεδονία στο λιμάνι της Πρέβεζας. Οι ισχυρισμοί περί πυρήνων των Συνδέσμου Έφεδρων Υπαξιωματικών δε φαίνονται εντελώς ανεδαφικοί καθώς και στην Ήπειρο αναμείχθηκαν έφεδροι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί όπως ο Αριστοτέλης Πατσέλης στο Δελβινάκι,<sup>285</sup> οι Ανδρέας Σκόπας και Γρηγόρης Ευστρατίου στον

<sup>282</sup> Κατσιλά, *Ο Βίος και το Έργο του Χρήστου Χρηστοθασίλη*, σ. 114.

<sup>283</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 107/10-11, «Οργανόγραμμα Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων», χ.χ.

<sup>284</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 46, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Παραμυθιάς», 16.8.1916.

<sup>285</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 109/10-11, «Οργανόγραμμα Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων», χ.χ.

Τσαμαντά<sup>286</sup> και Γ. Σαμαρτζής στην Παραμυθιά.<sup>287</sup> Όμως στην περίπτωση της Ηπείρου, που προσαρτήθηκε στο ελληνικό κράτος το 1912-1913 τούτο μπορεί να είναι απλώς συμπτωματικό, καθώς όλοι οι παραπάνω μπορεί κάλλιστα να εισήλθαν στις τάξεις του ελληνικού στρατού μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και να μην ήρθαν ποτέ σε επαφή με τον ΣΕΥ. Μπορούμε όμως να δούμε πως από τη στιγμή που ιδρύθηκαν κάποιοι αρχικοί σύνδεσμοι, ο Πανηπειρωτικός επεδίωξε με κάθε μέσο την επέκταση των συνδέσμων, είτε με επιστολές, είτε με περιοδείες, αντιμετωπίζοντας πολλές φορές τη δυσπιστία των εφέδρων και την άρνησή τους να κινητοποιηθούν. Ο ατομικός ενθουσιασμός και ο τοπικός σχεδιασμός υπερκέρασαν σε ένα βαθμό την έλλειψη κεντρικού σχεδίου ή τον περιορισμό αυτού σε κάποιες πόλεις-κλειδιά και ίσως να λειτούργησαν καλύτερα στα συμφραζόμενα μίας ορεινής περιοχής όπως η Ήπειρος. Η οργάνωση των εφέδρων σε συνδέσμους ήταν ένα σκέλος, το οποίο ίσως ήταν και το εύκολο. Η αποφασιστικότητα τους και η προθυμία τους να συμμετάσχουν ακόμη και σε ένοπλη σύγκρουση για να υπερασπιστούν τον Κωνσταντίνο, έμενε ακόμη να αποδειχθούν.

---

<sup>286</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 31, «Επιστολή εφέδρων Τσαμαντά», 7.8.1916.

<sup>287</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 56, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πάργας», 25.8.1916.



## Κεφάλαιο 5: Το περιβάλλον

Και πολιτική δε μιλούσανε -δεν  
είχανε με ποιόν να τσακωθούνε,  
γιατί 'ταν όλοι τους σφόδρα  
βενιζελικοί- Ελλάδα των πέντε  
θαλασσών, καθώς ταιριάζει σε  
παλιούς καστρινούς άρχοντες.<sup>288</sup>

Προτού εξετάσουμε τη δράση που ανέπτυξαν οι Σύνδεσμοι Επιστράτων στην Ήπειρο, θα πρέπει να σταθούμε για λίγο στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού και στις παρεμβάσεις των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων στις τοπικές αρχές, οι οποίες εξυπηρετούσαν άδηλους σκοπούς του Παλατιού. Τούτο θα μας βοηθήσει να αντιληφθούμε τα αντικειμενικά όρια της επιρροής που θα μπορούσαν να αποκτήσουν οι Επίστρατοι καθώς και τις συνθήκες εκείνες υπό τις οποίες αυτοί κατόρθωσαν να αναπτύξουν δράση σε ένα κατά τα άλλα αφιλόξενο περιβάλλον.

### 5.1 Γιάννινα η «Ακρόπολις του Βενιζελισμού»

Η παραπάνω έκφραση που ανήκει σε Γερμανούς και Αυστριακούς διπλωμάτες συνοψίζει με ακρίβεια το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε τόσο στα Ιωάννινα, όσο και γενικότερα στην Ήπειρο και κυρίως στις νέες επαρχίες του νομού Πρεβέζης και Ιωαννίνων.<sup>289</sup> Η φιλελεύθερη τοποθέτηση των Γιαννιωτών ήταν έκδηλη από τις αρχές του διχασμού και αναφέρεται με μια δόση υπερβολής, πως μετά την πρώτη παραίτηση Βενιζέλου το Φεβρουάριο το 1915: «Πολλοί [...] δε μπόρεσαν να φάνε».<sup>290</sup> Διάφοροι λόγοι οδήγησαν την πλειοψηφία των Ηπειρωτών στον βενιζελικό κοινωνικό συνασπισμό και σε μία τέτοια διαταξική συμμαχία ήταν φανερό οι αντιφάσεις και συστέγαση κοινωνικών ομάδων με αντικρουόμενα συμφέροντα. Είδαμε ήδη πως οι αγροτικοί πληθυσμοί εναπόθεταν στους Φιλελεύθερους τις ελπίδες τους για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και τη διανομή της γης, παρά την αρχικά εφεκτική στάση των κυβερνήσεων Βενιζέλου απέναντι στα αιτήματά τους. Όσον αφορά τα λαϊκά κι εργατικά στρώματα των Ιωαννίνων, η εικόνα που έχουμε είναι πως ακολούθησαν την ευρύτερη τάση της ελληνικής εργατικής τάξης, προς τη στήριξη του πρώιμου βενιζελισμού.<sup>291</sup> Τέλος, οι παραδοσιακές πολιτικές ελίτ της πόλης, τα

<sup>288</sup> Δημήτρης Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδόσεις Το Ροδακίό, Αθήνα 1999, σ. 9.

<sup>289</sup> Ενεπεκίδης, σ. 502.

<sup>290</sup> Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, Τόμος Β', σ. 41.

<sup>291</sup> Το 1915 αποτέλεσε έτος έντονων ζυμώσεων για τους εργάτες των Ιωαννίνων, με τις ιδρύσεις των σωματείων καπνεργατών και εμποροϋπαλλήλων. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 19.4.1915 και 8.7.1915. Τον Ιανουάριο του 1916 έγιναν και προσπάθειες για την ίδρυση Εργατικού Συνδέσμου για την αλληλοβοήθεια των εργατών. Την προσπάθεια αγκάλιασε ο βενιζελικός *Ταχυδρόμος* που με την ευκαιρία της ανακοίνωσης της συνάντησης των εργατών, κάνει αυτοκριτική για λογαριασμό των

«τζάκια» της οθωμανικής περιόδου, στήριξαν τους Φιλελεύθερους, εν μέρει ακολουθώντας την τάση στην Ήπειρο και εν μέρει για να ανακτήσουν την ισχύ τους που φάνηκε να κλονίζεται προς το τέλος της οθωμανικής περιόδου, όταν εμφανίστηκαν δυναμικά στο προσκήνιο αλυτρωτικά στοιχεία όπως η *Ηπειρωτική Εταιρεία*.<sup>292</sup>

Οι εκλογές της 31<sup>ης</sup> Μαΐου έδωσαν τη δυνατότητα στους Ηπειρώτες να συμμετάσχουν για πρώτη φορά σε ανάλογη διαδικασία στα πλαίσια του ελληνικού κράτους. Οι αντιβενιζελικοί, αν και το κλίμα ήταν δυσοίωνα για αυτούς, επιχείρησαν να συγκροτήσουν εκλογικό συνδυασμό υπό την ηγεσία του Αθανάσιου Μπότσαρη, συνταγματάρχη και εγγονού του Σουλιάτη σπλαρχηγού Μάρκου Μπότσαρη.<sup>293</sup> Τον Μπότσαρη πλαισίωσαν ο αντισυνταγματάρχης Δημήτρης Δουλής και ο λογοτέχνης Χρήστος Χρηστοβασίλης, αμφότεροι με συμμετοχή στα γεγονότα της Βορείας Ηπείρου.<sup>294</sup> Σύντομα, το ξεκάθαρο ρεύμα υπέρ του Βενιζέλου τους υποχρέωσε να ανακοινώσουν τη διάλυση του συνδυασμού και να θέσουν υποψηφιότητα ως ανεξάρτητοι βουλευτές.<sup>295</sup>

Ο επίσης στρατιωτικός Παναγιώτης Δαγκλής ανέλαβε την κατάρτιση του εκλογικού συνδυασμού των Φιλελεύθερων, εγκαταλείποντας το στράτευμα για να ασχοληθεί αποκλειστικά με την πολιτική. Ο Δαγκλής αποτελούσε μία μάλλον τυπική περίπτωση απογόνου αγωνιστών της Επανάστασης του '21. Η οικογένεια του προέρχονταν από το Σούλι από όπου υποχρεώθηκε να φύγει για να εγκατασταθεί στην Αιτωλοακαρνανία. Ο πατέρας του ήταν επίσης στρατιωτικός και λόγω του επαγγέλματός του μετακινούνταν συνεχώς. Ο Παναγιώτης γεννήθηκε στην Αταλάντη το 1853, έζησε για λίγο στην Αθήνα και από το 1862 στο Αγρίνιο όπου και κατά βάση έμεινε μέχρι το 1870 όταν κατατάχθηκε στη Σχολή Ευελπίδων.<sup>296</sup> Ο Δαγκλής αποτελούσε υπόδειγμα άτεγκτου αξιωματικού, προσεκτικού στις διατυπώσεις και τις πολιτικές του δραστηριότητες και επιφυλακτικού στις δημόσιες δηλώσεις του: «Ψυχρότατος τον χαρακτήρα, αλλ' εκ φύσεως αγαθός και μελίχιους τους τρόπους» σημείωνε η *Εστία* σε νεκρολογία της, το 1924.<sup>297</sup> Παρά τον συντηρητικό του χαρακτήρα συμμετείχε σε κάθε λογής αλυτρωτικές και εθνικές κινήσεις, από την *Εθνική Εταιρεία* που οδήγησε την Ελλάδα στον καταστροφικό ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897, μέχρι την Ηπειρωτική Εταιρεία και την Πανελλήνια Οργάνωση, παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων.<sup>298</sup> Ωστόσο, ο Δαγκλής παρέμενε σε γενικές

---

Φιλελεύθερων, που απέτυχαν εξαιτίας των περιστάσεων να φροντίσουν ως όφειλαν την εργατική τάξη. Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 21.1.1916-28.1.1916.

<sup>292</sup> Περισσότερα για την Ηπειρωτική Εταιρεία και τις ανακατατάξεις στα πολιτικά πράγματα των Ιωαννίνων που αυτή προκάλεσε, στο Κεφάλαιο 9.

<sup>293</sup> εφ. *Ήπειρος*, 26.3.1915.

<sup>294</sup> Κόντης, σ. 84-85.

<sup>295</sup> εφ. *Ήπειρος*, 17.5.1915.

<sup>296</sup> Δαγκλής, Τόμος Α', σ. 69-77.

<sup>297</sup> εφ. *Εστία*, 11.3.1924.

<sup>298</sup> Ο τότε ταγματάρχης Δαγκλής αποτέλεσε τον πρώτο ανώτερο αξιωματικό που μυήθηκε το 1895 στην Εθνική Εταιρεία. Βλ. Γιαννιλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*», σ. Δαγκλής, Τόμος Α', σ. 136-154.

γραμμές ένας αξιωματικός του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Σε αντίθεση με τους αξιωματικούς του Μεσοπολέμου, όπως τον Πάγκαλο, τον Πλαστήρα ή τον Κονδύλη, ο Δαγκλής προσπαθούσε να «διαχωρίσει τον στρατιωτικό από τον πολιτικό», όπως πάλι σημείωνε η *Εστία*.<sup>299</sup> Τα σχέδια του για την κάθοδο στην πολιτική ο Δαγκλής τα εξέφρασε στον Βενιζέλο το Σεπτέμβριο του 1914 όταν επανέκαμψε στα Γιάννινα για να αναλάβει τα καθήκοντά του στη διοίκηση του Ε' Σώματος Στρατού.<sup>300</sup> Με την κήρυξη των εκλογών της 31<sup>ης</sup> Μαΐου ο Δαγκλής ήταν έτοιμος για την κάθοδό του σε αυτές.

Το κενό που δημιουργήθηκε με την αποτυχία των αντιβενιζελικών να σχηματίσουν συνδυασμό, καλύφθηκε από το ψηφοδέλτιο των «δυσारेστημένων» Φιλελεύθερων που σχηματίστηκε με επικεφαλής τον Γεώργιο Δούμα, ιδρυτικό στέλεχος της Ηπειρωτικής Εταιρείας και διευθυντή του ΣΠΑΠ.<sup>301</sup> Ο Δούμας είχε προσπαθήσει να συμμετάσχει σε βενιζελικό ψηφοδέλτιο στα Ιωάννινα, συναντώντας όμως την άρνηση Δαγκλή, που κατάφερε να έχει σε αυτό το ζήτημα και την υποστήριξη του κόμματος των Φιλελευθέρων.<sup>302</sup> Ο Δούμας παρουσιάστηκε περίπου βενιζελικότερος του Βενιζέλου, ονομάζοντας τον συνδυασμό του «Βενιζελικό» (καθώς δεν μπορούσε να τον ονομάσει Φιλελεύθερο) ενώ κατέφυγε σε φτηνά προεκλογικά κόλπα όπως η τοποθέτηση του Κρητικού πολιτικού στην πρώτη θέση του συνδυασμού «τιμής ένεκεν» με τον Βενιζέλο να παρεμβαίνει άμεσα ζητώντας από τους Ηπειρώτες να μην τον ψηφίσουν ώστε να αποφύγουν την ταλαιπωρία μίας επαναληπτικής εκλογής.<sup>303</sup> Ακόμη πιο αλγεινή εντύπωση στους Γιαννιώτες της εποχής θα πρέπει να προκάλεσε η αιφνίδια μεταστροφή της *Ηπείρου*, η οποία τάχθηκε αναφανδόν υπέρ του Δούμα, δημοσιεύοντας τηλεγραφήματα και δηλώσεις αξιωματούχων του Φιλελεύθερου κόμματος που τάσσονταν υποτίθεται υπέρ του Δούμα, τα οποία ήταν μάλλον στο σύνολό τους κατασκευάσματα του δαιμόνιου Γ. Χατζή.<sup>304</sup>

Παρά τις προσπάθειες των αντιβενιζελικών το αποτέλεσμα των εκλογών στην Ήπειρο ήταν μία συντριπτική επιτυχία των Φιλελευθέρων: εκ των δώδεκα εδρών του νομού Ιωαννίνων ο συνδυασμός Δαγκλή κέρδισε τις έντεκα ενώ ως ανεξάρτητος κατόρθωσε να εκλεγεί ο Κ. Καζαντζής. Ο Δούμας δε κατάφερε να καταλάβει καν τη θέση του πρώτου επιλαχόντα με τον τελευταίο σε ψήφους υποψήφιο του Δαγκλή να τον ξεπερνάει. Όσον αφορά το νομό Πρεβέζης, οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν και τις τρεις

<sup>299</sup> εφ. *Εστία*, 11.3.1924.

<sup>300</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 128-130.

<sup>301</sup> Σιδηρόδρομοι Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου.

<sup>302</sup> Το ζήτημα του Δούμα είχε προκαλέσει τον έντονο εκνευρισμό του Δαγκλή. Κατά τη γνώμη του στρατηγού ο Δούμας χρησιμοποιούσε το ενδεχόμενο αυτόνομης καθόδου του στις εκλογές εκβιαστικά, ούτως ώστε να τον συμπεριλάβει στο συνδυασμό του και η τακτική αυτή είχε αποτελέσματα καθώς υψηλόβαθμα στελέχη του κόμματος, όπως ο Ζαβιτσάνος επέσειαν τον κίνδυνο δημιουργίας δύο αντίπαλων φιλελευθέρων συνδυασμών: Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 132-134.

<sup>303</sup> Βασίλης Κολιός, «Οι πρώτες εκλογές στην ελεύθερη Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), σ. 373-374.

<sup>304</sup> Κολιός, «Οι πρώτες εκλογές στην ελεύθερη Ήπειρο», σ. 374-379.

διαθέσιμες έδρες. Συνολικά στην Ήπειρο το κόμμα Φιλελευθέρων πέτυχε τα καλύτερα ποσοστά του σε σχέση με το σύνολο της επικράτειας, σε μία αναμέτρηση που τους ανέδειξε και πάλι πρώτη κοινοβουλευτική δύναμη με εμφανή όμως πια φθορά.<sup>305</sup> Τα αποτελέσματα, αν και μάλλον αναμενόμενα, προκάλεσαν εκνευρισμό και απογοήτευση στην αντιβενιζελική μειοψηφία των Ιωαννίνων, που έφτασε στο σημείο να μιλήσει για εκλογική νοθεία και συμπόρευση των μουσουλμάνων με το Δαγκλή, καθώς όπως ισχυρίζονταν η Ήπειρος οι μουσουλμάνοι θεωρούσαν τους υποψηφίους του Δαγκλή φίλους της οθωμανικής εξουσίας.<sup>306</sup>

Στις 6 Δεκεμβρίου, μετά τη δεύτερη παραίτηση Βενιζέλου, πραγματοποιήθηκαν εκ νέου εκλογές στις οποίες οι Φιλελεύθεροι απείχαν. Η απόφαση του κόμματος τηρήθηκε σε σημαντικό βαθμό και στην Ήπειρο: σε σχέση με τους σχεδόν 30.000 ψηφοφόρους του Μαΐου, το Δεκέμβριο δε προσήλθαν παρά 13.000 άνθρωποι στις κάλπες με την αποχή να πλησιάζει το 55% περίπου.<sup>307</sup> Οι αντιβενιζελικοί κατόρθωσαν να εκλέξουν 11 βουλευτές χάνοντας μόνο μία έδρα υπέρ του ανεξάρτητου και πρώην Φιλελεύθερου Παναγιώτη Φλώρου.<sup>308</sup> Με τις εκλογές αποκρυσταλλώθηκε η σύνθεση του αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Ο νέος εκλογικός συνδυασμός του Δούμα προέκυψε από τη σύμπραξη των «δυσारेστημένων» Φιλελευθέρων της 31<sup>ης</sup> Μαΐου όπως ο Δούμας, ο Κωνσταντίνος Ζαούσης και ο βετεράνος της Ηπειρωτικής Εταιρείας Γεώργιος Γάγαρης και των δεδηλωμένων αντιβενιζελικών Αθανάσιου Μπότσαρη και Βασίλειου Πυρσινέλα. Το ψηφοδέλτιο πλαisiώσαν οι ανεξάρτητοι ως τότε Καζαντζής που τάχθηκε φανατικά υπέρ του Κωνσταντίνου και ο Τσάμης τσιφλικάς Αχμέτ Ντίνος· η Ηπειρωτική εκδοχή της σύμπραξης των μειονοτήτων με τους αντιβενιζελικούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υποψηφιότητα κι εκλογή του Εμμανουήλ Υψηλάντη με το ψηφοδέλτιο Δούμα. Ο γόνος της γνωστής φαναριώτικης οικογένειας δεν είχε καμία απολύτως σχέση με την Ήπειρο ή τα Ιωάννινα και το διάσημο επίθετό του ήταν το μόνο που κόμιζε στον

<sup>305</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 137-138. Για τα εκλογικά αποτελέσματα της 31<sup>ης</sup> Μαΐου με κάποιες επιφυλάξεις, βλ. Οικονόμου, «Οι δύο γενικές εκλογές του 1915: Μια ιχνηλάτηση της πρώιμης εκλογικής γεωγραφίας του Βενιζελισμού», σ. 367-385.

<sup>306</sup> εφ. *Ήπειρος*, 1.6.1915.

<sup>307</sup> Ο Δαγκλής σημειώνει για τις εκλογές της 31<sup>ης</sup> Μαΐου 29.121 ψηφοφόρους και για τις εκλογές της 6<sup>ης</sup> Δεκεμβρίου 13.132. Βλ. Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 152· Παρόμοια αποτελέσματα δίνει και η Ήπειρος για την 31<sup>η</sup> Μαΐου, αναφέροντας 28.954 ψηφοφόρους. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 3.6.1915· Ο Νίκος Οικονόμου, στο άρθρο του για τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1915, μεταφέρει έναν ξεκάθαρα λανθασμένο υπολογισμό για τις εκλογές του Μαΐου, αναφέροντας μόλις 19.321 ψηφοφόρους. Τούτο είναι προφανώς αποτέλεσμα τυπογραφικού λάθους. Με βάση αυτό το νούμερο όμως ο μελετητής ήρθε ενώπιον του συμπεράσματος της μικρής αποχής των Ηπειρωτών από τις εκλογές, γεγονός δυσεξήγητο δεδομένης της κυριαρχίας των βενιζελικών. Για να εξηγήσει την χαμηλή αποχή, ο Οικονόμου ανακάλυψε μία «παροδική έξαρση του αντιβενιζελισμού» λόγω των χειρισμών του Βενιζέλο στο βορειοηπειρωτικό, χωρίς να παραπέμπει σε οποιοδήποτε ιστοριογραφικό πόνημα. Βέβαια τίποτα τέτοιο δεν ισχύει, αν και είναι ενδιαφέρον το πόσο εύκολα η μεταφορά ενός λάθους ψηφίου μπορεί να οδηγήσει σε ολόκληρες αφηγήσεις στερούμενες οποιασδήποτε θεμελίωσης σε πραγματικά γεγονότα: Οικονόμου, «Οι δύο γενικές εκλογές του 1915: Μια ιχνηλάτηση της πρώιμης εκλογικής γεωγραφίας του Βενιζελισμού», σ. 378-385.

<sup>308</sup> εφ. *Ήπειρος*, 10.12.1915.

προεκλογικό αγώνα, αν και για την *Ήπειρο* αυτό ήταν αρκετό.<sup>309</sup> Ο Υψηλάντης όμως δεν ήταν τυχαίο πρόσωπο. Πρώην νομάρχης Κέρκυρας και αδελφός του βασιλικού σταυλάρχη Θεόδωρου Υψηλάντη, ο Εμμανουήλ πιθανότατα διεκδίκησε μία έδρα στα Ιωάννινα ώστε να μπορεί να έχει ένα προκάλυμμα για μετακινήσεις προς την *Ήπειρο*, για λόγους όμως που δεν είχαν καμία σχέση με τα κοινοβουλευτικά του καθήκοντα.

## 5.2 Πράκτορες και αργυρώνητοι

Στα τέλη του 1915 με τα στρατεύματα της Αντάντ εδραιωμένα στη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία, οι διπλωματικές αποστολές των χωρών των Κεντρικών Δυνάμεων άρχισαν να αισθάνονται πως τα περιθώρια δράσης τους στενεύαν. Με την αρωγή και συνδρομή των ελληνικών αρχών, δημιουργήθηκε ένα ασφαλές δίκτυο για τη διακίνηση της υπηρεσιακής αλληλογραφίας των Κεντρικών Δυνάμεων, που αποτελούσε ουσιαστικά και τον δίαυλο επικοινωνίας του Κωνσταντίνου με το Βερολίνο και τη Βιέννη. Κομβικό ρόλο σε αυτό είχαν τα Ιωάννινα και η Φλώρινα, όπου με μέριμνα συγκεκριμένων αξιωματούχων κατέφθαναν ταχυδρομικοί σάκοι που περνούσαν πέρα από τα σύνορα, στην Κορυτσά και το Πόγραδετς με τελικό προορισμό τις πρωτεύουσες των Κεντρικών Δυνάμεων.<sup>310</sup> Οι πολιτικές αρχές και κυρίως το υπουργείο εσωτερικών και ο Δημήτρης Γούναρης φρόντισαν να απαλλαγούν από βενιζελικούς τοπικούς αξιωματούχους και να τοποθετήσουν έμπιστα πρόσωπα σε περιοχές ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Στη Λέσβο, στη Δράμα, στη Φλώρινα και τα Ιωάννινα κατέφθασαν νέα πρόσωπα με ξεκάθαρο αντιβενιζελικό πολιτικό προσανατολισμό.<sup>311</sup> Στα Γιάννινα τοποθετήθηκε νομάρχης ο Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης. Η *Ήπειρος* πλέον αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία για το κωνσταντινικό καθεστώς.

Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης αποτελεί μία από τις εξέχουσες μορφές των αλυτρωτικών κινήσεων των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Γόνος σουλιώτικης οικογένειας και γεννημένος το 1878, άνηκε στη γενιά εκείνη που ένιωσε τεράστιος το άγος της ταπεινωτικής ήττας του 1897 και αποφοιτώντας από τη Σχολή Ευελπίδων το 1900 αναζήτησε την κάθαρση στον Μακεδονικό Αγώνα.<sup>312</sup> Μαζί με τον συνοδοιπόρο και φίλο του Ίωνα Δραγούμη, αντιτάχθηκαν στην καθιερωμένη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, θεωρώντας πως η μόνη ελπίδα για την κυριαρχία του ελληνισμού στην ανατολική Μεσόγειο περνούσε μέσα από τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την αρμονική συνύπαρξή των λαών που την απάρτιζαν. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις ο ελληνισμός θα μπορούσε να επιβληθεί πολιτιστικά και

<sup>309</sup> εφ. *Ήπειρος*, 29.11.1915.

<sup>310</sup> Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, σ. 140-190.

<sup>311</sup> Χριστοπούλου, σ. 201.

<sup>312</sup> Ψυχογράφημα μίας γενιάς που είδε τον κόσμο της να καταρρέει το 1897 συνιστούν τα απομνημονεύματά του. Βλ. Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης» 1906-1908. Απομνημονεύματα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1959.



οικονομικά εντός της Αυτοκρατορίας, εξασφαλίζοντας έναν χώρο δράσης ασυγκρίτως μεγαλύτερο από οτιδήποτε θα μπορούσε να πετύχει ποτέ το μικρό, και με επαρχιώτικη νοοτροπία, ελληνικό βασίλειο.<sup>313</sup> Η κατάληξη των Βαλκανικών Πολέμων διόλου δεν ικανοποίησε τους Σουλιώτη-Νικολαΐδη και Δραγούμη, καθώς γι' αυτούς ο κατακερματισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δε σήμαινε παρά τον περιορισμό του ελληνισμού σε ένα μεγαλύτερο από τα σύνορα του 1881 μεν, αλλά ακόμη απελπιστικά μικρού ελληνικού κράτους. Συνεπώς ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης δε μπορούσε παρά να βρεθεί στο αντίπαλο στρατόπεδο από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που ήταν θιασώτης της ελλαδικής εκδοχής της Μεγάλης Ιδέας. Παράλληλα ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης, θεωρούσε εαυτόν και τους αγωνιστές των αλυτρωτικών κινήσεων τους πραγματικούς υποκινητές του Γουδιού και νόμιμους πολιτικούς κληρονόμους του 1909, έναν πραγματικά νέο πολιτικό κόσμο, με τον Βενιζέλο να μην είναι παρά «ο επιτηδείότερος παλιός».<sup>314</sup>

Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης αποδέχθηκε μάλλον απρόθυμα τον διορισμό του στα Γιάννινα αν κρίνουμε από το ύφος επιστολών του προς τον Δραγούμη κατά την παραμονή του στην Ήπειρο.<sup>315</sup> Παρά την ανία που του προξενούσε η παραμονή του στην επαρχία, έφερε εις πέρας με αποτελεσματικότητα την αποστολή που είχε αναλάβει. Από την Αθήνα ταχυδρομικοί σάκοι έφθαναν μέσω Μεσολογγίου και Άρτας στα Γιάννινα κι από εκεί πίσω από τις γραμμές των Αυστριακών στο Βεράτι στην Αλβανία. Τον Απρίλιο κατέφθασε στα Γιάννινα και ο ταγματάρχης Αλέξανδρος Γαβαλιάς, ο οποίος τοποθετήθηκε από το Γενικό Επιτελείο στο Ε' Σώμα Στρατού, υποτίθεται για να εργαστεί για την εξομάλυνση των σχέσεων με τους Ιταλούς στην Αλβανία και τη διευθέτηση της συνοριακής γραμμής στη Βόρεια Ήπειρο. Πραγματική του αποστολή όμως ήταν ο συντονισμός της μεταφοράς της αλληλογραφίας της Αθήνας με τις Κεντρικές Δυνάμεις, για την οποία εργαζόταν σε ιδιαίτερο γραφείο της Νομαρχίας, σε συνεργασία με τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη και εν αγνοία του διοικητή των μονάδων του Ε' Σώματος που παρέμεναν στα Ιωάννινα, του βενιζελικού Κομνηνού Μηλιώτη.<sup>316</sup> Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης παράλληλα παρέμβηκε στα χαμηλότερα κλιμάκια της διοίκησης, αντικαθιστώντας βενιζελικούς κοινοτάρχες και παρέδρους, οι οποίοι έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οργάνωση των Συνδέσμων Επιστράτων,<sup>317</sup> αν και δεν έκρυβε τη δυσφορία και την περιφρόνησή του για τους αντιβενιζελικούς πολιτευτές που τον περιτριγύριζαν.<sup>318</sup>

<sup>313</sup> Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, σ. 64-71.

<sup>314</sup> Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Γράμματα από τα θουνά. Σημειωματάριον*, Πρόλογος και επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Ίκαρος, Αθήνα 1971, σ. 117.

<sup>315</sup> Αρχεία ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φακ. 22: Επιστολές προς τον Ίωνα Δραγούμη, υποφακ. 2, Επιστολή 27.12.1915 και 13.5.1916.

<sup>316</sup> Δορδανός, *Οι Αργυρώνητοι*, σ. 176-177.

<sup>317</sup> Μουσείο Μπενάκη, φακ. 313, Έγγραφο 15: Επιστολή του Π. Γύπαρη προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με το προεκλογικό κλίμα στην Πρέβεζα και τα Ιωάννινα, 16.8.1916.

<sup>318</sup> Ο Σουλιώτης σημείωνε στο ημερολόγιό του: «Εδώ όταν ήλθα επέπεσε ο Κίγκος με διαφόρους και ο Καζαντζής. Μου φάνηκαν λίγο σαν φαυλοκράτες και αισθάνθηκα μέσα μου αντίδραση και αντιπάθεια. Ο Καζαντζής μάλιστα είχε πει στον Νικολόπουλο [μάλλον εννοεί τον νομάρχη Λέσβου]



Δράση ανέπτυξε και ο Θεόδωρος Υψηλάντης που στις 6 Δεκεμβρίου πέτυχε να εκλεγεί βουλευτής Ιωαννίνων, καθώς αποτελούσε σύνδεσμο του Παλατιού με τις Κεντρικές Δυνάμεις και είχε αναλάβει σε μία τουλάχιστον περίπτωση να ταξιδεύσει στη Βιέννη μυστικά για διαβουλεύσεις, ακολουθώντας όμως το δρομολόγιο που περνούσε από τη Φλώρινα σε εκείνη την περίπτωση.<sup>319</sup> Πλην των παραπάνω οι μοναρχικές αρχές φρόντιζαν και για τον ανεφοδιασμό των Κεντρικών Δυνάμεων, αξιοποιώντας για αυτό το σκοπό ποσότητες αλεύρων από τις αποθήκες της Πρέβεζας την ώρα που οι τιμές των τροφίμων είχαν εκτοξευτεί στα Γιάννινα, ο Τύπος της πόλης κατήγγειλε την «εξαφάνιση» αλεύρων και ο βουλευτής Ιωαννίνων Π. Φλώρος ανακήρυσσε σε «Αγίους» τους υπουργούς που μάχονταν για τον επισιτισμό της Ελλάδας...<sup>320</sup>

Στους κρατικούς αξιωματούχους που ανέπτυξαν έντονη δράση στην Ήπειρο τη διετία 1915-1917, περίοπτη θέση καταλαμβάνει ο Αναστάσιος Παπούλας. Ο Μεσολογγίτης στρατιωτικός αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αριβίστα που εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο τα γεγονότα του Εθνικού Διχασμού για να αναδειχθεί σε εξέχουσα μορφή του αντιβενιζελισμού και βασικό στήριγμα του Κωνσταντίνου στο στράτευμα. Ο Παπούλας βρισκόταν στην Ήπειρο από το 1913 και χάρις σε μία σειρά συγκυριών κατάφερε να συγκεντρώσει στα χέρια του στρατιωτικές και πολιτικές εξουσίες δυσανάλογες με τη θέση και το πολιτικό του εκτόπισμα. Από το Δεκέμβρη του 1913 έως και τον Οκτώβρη του 1914 ο Παπούλας υποκαθιστούσε τον Παναγιώτη Δαγκλή στη διοίκηση του Γ' Σώματος Στρατού (που τον Ιανουάριο του 1914 μετονομάστηκε σε Ε' Σώμα) και στις 27 Ιουνίου του 1914 ανέλαβε και τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου για λίγους μήνες λόγω απουσίας του Άγγελου Φορέστη.<sup>321</sup> Ο Παπούλας κατ' αυτό τον τρόπο διαχειρίστηκε το στρατιωτικό και το πολιτικό σκέλος της ειρήνευσης στην Αλβανία και της εφαρμογής του Πρωτοκόλλου της Κέρκυρας και φρόντισε να καλλιεργήσει συμπάθειες στους κύκλους των αυτονομιστών της Βορείας Ηπείρου, διατηρώντας προσωπική ατζέντα, παρά την αρχικά σκληρή στάση που τήρησε απέναντί τους.<sup>322</sup> Οι κινήσεις του Παπούλα δεν πέρασαν απαρατήρητες από τον Δαγκλή, που τον Οκτώβριο του 1914 επέστρεψε στα Γιάννινα και ανέλαβε και πάλι τη διοίκηση του Ε' Σώματος Στρατού. Ο Δαγκλής αμέσως μετά την επάνοδό του

---

πριν έλθω «πότε θα έλθη; Τι να τον κάνω μετά τις εκλογές;» και εν γένει φαίνεται ότι οι πολιτικάντηδες εδώ με περίμεναν και σαν κομματάρχη. Αυτό με έστριψε.» Βλ: Αρχεία ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φακ. 2, υποφακ. 1, Έγγραφο 18: Απόσπασμα από Ημερολόγιον: Νομάρχης στα Γιάννενα, χ.χ.

<sup>319</sup> Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, σ. 170-171.

<sup>320</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 17.1.1916· Χριστοπούλου, σ. 203.

<sup>321</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 114-115· εφ. *Ήπειρος*, 29.6.1914.

<sup>322</sup> Ο Παπούλας είχε μάλιστα προτείνει τη σύλληψη του Γεωργίου Χρηστάκη-Ζωγράφου. Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 7, Έγγραφο 84: Τηλεγράφημα του Υποστράτηγου Παπούλα προς την Επιτελική Υπηρεσία του Υπουργείου Στρατιωτικών σχετικά με τις κινήσεις του Γ. Ζωγράφου στη Β. Ήπειρο, 22.2.1914· Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 82, Έγγραφο 8: Συνομιλία τηλεγραφική μεταξύ του Υποστράτηγου Παπούλα και του Ε. Βενιζέλου σχετικά με τη στάση και το έργο του Παπούλα, 3.3.1914 και Έγγραφο 9: Τηλεγράφημα του Υποστράτηγου Παπούλα σχετικά με την πορεία των έργων του στην Ήπειρο, Μάρτιος 1914.

στην Ήπειρο ζητούσε να βρεθεί ένας εύσχημος τρόπος να απομακρυνθεί ο Παπούλας από την περιοχή,<sup>323</sup> ενώ την απομάκρυνση του, τουλάχιστον από το πόστο του Γενικού Διοικητή Ηπείρου, είχε εισηγηθεί και ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού, Βίκτωρ Δούσμανης.<sup>324</sup>

Όμως, και με εξαίρεση το βραχύ χρονικό διάστημα της κυβέρνησης Βενιζέλου το Σεπτέμβριο του 1915 όταν και ο Δαγκλής σαν Υπουργός Στρατιωτικός τον απομάκρυνε από την Ήπειρο,<sup>325</sup> ο Παπούλας παρέμεινε στο Ε' Σώμα Στρατού και με την επιστράτευση ανέλαβε τη διοίκηση των μονάδων που στάθμευσαν στη Μακεδονία, ενώ στα Γιάννινα παρέμεινε σαν διοικητής ο βενιζελικός Μηλιώτης. Στη Μακεδονία ο Παπούλας απεμπόλησε κάθε πρόσχημα και αποδύθηκε σε σκληρά φιλοβασιλική προπαγάνδα. Σε λόγους που εκφωνούσε στους άνδρες του αποκαλούσε προδότες τους θιασώτες της «φιλοπόλεμης» πολιτικής και δήλωνε πως μόνο ο Κωνσταντίνος ήταν υπεύθυνος για τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής, ενώ είχε δημιουργήσει κλίμα τρομοκρατίας για τους βενιζελικούς αξιωματικούς.<sup>326</sup> Με την αποστράτευση ο Παπούλας επέστρεψε στα Ιωάννινα και εξακολούθησε να καταφέρεται ενάντια στους βενιζελικούς αξιωματικούς, δίνοντας πολιτικό χώρο στους μοναρχικούς σε μία κατά τα άλλα συντριπτικά βενιζελική πόλη.

Οι προσπάθειες της κυβέρνησης Σκουλούδη να δημιουργήσει ένα ασφαλές περιβάλλον για τη δράση του γερμανικού κατασκοπευτικού δικτύου στην Ήπειρο δεν πέρασε απαρατήρητη από τους ντόπιους και μη Φιλελεύθερους. Τον Ιανουάριο του 1916 γνωστός Γιαννιώτης βενιζελικός κατήγγειλε δημόσια ότι τον παρακολουθούσαν χωροφύλακες· ένας εξ αυτών του εξήγησε πως απλώς ακολουθούσαν εντολές.<sup>327</sup> Στην Πρέβεζα οι αξιωματικοί της χωροφυλακής ήταν φανατικοί βασιλικοί σύμφωνα με έναν άνδρα του σώματος, και εμπόδιζαν την δημόσια έκφραση των βενιζελικών φρονημάτων.<sup>328</sup> Ακόμη και οι μετακινήσεις του Υψηλάντη προς τη Βιέννη δεν ήταν και τόσο κρυφές, καθώς σχολιάζονταν με καυστικό τρόπο από τον βενιζελικό Τύπο.<sup>329</sup>

---

<sup>323</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 83, Έγγραφο 9: Επιστολή του Π. Δαγκλή στον Ε. Βενιζέλο σχετικά με την οργάνωση της πολιτοφυλακής της Αυτονόμου Ηπείρου και τις φιλοδοξίες του Α. Παπούλα, 6.10.1914. Ο Ξενοφών Λευκοπαρίδης που έχει επιμεληθεί το αρχείο Δαγκλή, εντοπίζει επίσης το καλοκαίρι 1914 την αλλαγή στη συμπεριφορά του Παπούλα, όπως διαφάνηκε από το όλο και ψυχρότερο ύφος του στην αλληλογραφία του με τον Δαγκλή. Βλ. Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 119.

<sup>324</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 82, Έγγραφο 61 :Επιστολή Β. Δούσμανη προς το Υπουργείο Στρατιωτικών, Διεύθυνση Προσωπικού σχετικά με την απαλλαγή του Υποστράτηγου Α. Παπούλα από τη θέση του Γενικού Διοικητή Ηπείρου, 21.7.1914.

<sup>325</sup> Η απομάκρυνση Παπούλα έγινε δεκτή με μεγάλη δυσφορία από τους αντιβενιζελικούς όπως εύκολα γίνεται κατανοητό. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 5.9.1915.

<sup>326</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, Φάκελος 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Παναγιώτη Χωραΐτη», 26.1.1918.

<sup>327</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 10.1.1916· «Παρεξήγηση» το όλο επεισόδιο κατά τον Χατζή: εφ. *Ήπειρος*, 13.1.1916.

<sup>328</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 367, Έγγραφο 12: Επιστολή του χωροφύλακα Γ. Αναστασάκη προς τον Ε. Βενιζέλο με την οποία ζητάει την μετάθεση των προϊσταμένων του Διον. Ξανθόπουλο και Ευ. Πρίφτη καθώς δίδουν όλους με βενιζελικές πεποιθήσεις, 14.6.1916.

<sup>329</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 13.12.1915.

Όσον αφορά το ζήτημα των αλεύρων, ο Δαγκλής με άρθρο-παρέμβαση στον *Ταχυδρόμο* κατήγγειλε τη διοχέτευσή τους στην Αλβανία και τα εκεί σταθμευμένα αυστριακά στρατεύματα, με τις ελληνικές αρχές να τηρούν παθητική στάση.<sup>330</sup> Οι βενιζελικοί όμως γνώριζαν και για τη μεταφορά του ταχυδρομείου των Κεντρικών Δυνάμεων μέσω της Ηπείρου. Τον Ιούνιο του 1916 συνεργάτες του Βενιζέλου, με επικεφαλής τους τον Παύλο Γύπαρη, περιόδευσαν στην Ήπειρο για να βολιδοσκοπήσουν την κατάσταση εν όψει των τελικά ματαιωθεισών εκλογών. Στην τοποθεσία Μεσογέφυρο συνάντησαν έναν βενιζελικό οπλίτη ο οποίος τους έδωσε αναλυτικές πληροφορίες για το γερμανικό δίκτυο και τα δρομολόγια των ταχυδρομικών σάκων και ο Γύπαρης πρότεινε στο Βενιζέλο να οργανωθεί επιχείρηση αρπαγής των σάκων, την τύχη της οποίας δε γνωρίζουμε.<sup>331</sup> Τέλος, ο Δαγκλής, πληροφορούμενος για τις δραστηριότητες του Παπούλα από Γιαννιώτες Φιλελεύθερους, διαμαρτυρήθηκε έντονα στον υπουργό στρατιωτικών Καλλάρη, ζητώντας του να παρέμβει.<sup>332</sup>

Με τη διακοίνωση της 8<sup>ης</sup> Ιουνίου η Αντάντ ζήτησε την απομάκρυνση σειράς κρατικών αξιωματούχων με την κατηγορία της συνεργασίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Ο Γούναρης απομακρύνθηκε άμεσα από το υπουργικό συμβούλιο. Ακολούθησε ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος που από τη θέση του νομάρχη Φλώρινας είχε τραβήξει πάνω του τα βλέμματα (και την οργή) των Συμμάχων με την ενεργή εμπλοκή του στον ανεφοδιασμό του βουλγαρικού στρατού καθώς και ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης.<sup>333</sup> Η απόφαση αυτή προκάλεσε προφανώς τη δυσαρέσκεια των Γιαννιωτών αντιβενιζελικών.<sup>334</sup>

Η παρουσία των Κεντρικών Δυνάμεων στην Ήπειρο δεν περιορίζονταν στο επίπεδο των μυστικών δικτύων και των πρακτόρων αλλά και σε αυτό του χρηματισμού εφημερίδων, ένα ζήτημα που ανέκυψε και κυριάρχησε στον δημόσιο λόγο από το καλοκαίρι του 1915.<sup>335</sup> Την περίοδο εκείνη στα Ιωάννινα κυκλοφορούσαν δύο εφημερίδες, η ήδη αντιβενιζελική *Ήπειρος* και η *Σημαία* του Καζαντζή που άρχιζε τότε να ρέπει επίσης προς τον αντιβενιζελισμό. Τότε ο Γ. Χατζής της *Ηπείρου* απέρριπτε μετά βδελυγμίας το ενδεχόμενο χρηματισμού, οποιασδήποτε εφημερίδας, οποιουδήποτε πολιτικού προσανατολισμού.<sup>336</sup> Λίγους μήνες αργότερα ωστόσο, και όπως προκύπτει από τα αυστριακά αρχεία, εγκρίθηκαν ποσά για δύο εφημερίδες των Ιωαννίνων, σε μία προσπάθεια να μεταστραφούν τα πνεύματα σε μία πόλη που κυριαρχούσαν οι Φιλελεύθεροι, εν όψει των εκλογών της 6<sup>ης</sup>

<sup>330</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 26.5.1916.

<sup>331</sup> Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 413, Έγγραφο 75: Έκθεση σχετικά με την πολιτική και γενικότερη κατάσταση στα Ιωάννινα, στην Κορυτσά και στη Μοσχόπολη, όπως την αντιλήφθηκε ο συντάκτης της κατά το ταξίδι του στις περιοχές αυτές, 6.7.1916.

<sup>332</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 175-176.

<sup>333</sup> Χριστοπούλου, σ. 207.

<sup>334</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 18.7.1916.

<sup>335</sup> Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, σ. 86-125.

<sup>336</sup> εφ. *Ήπειρος*, 1.7.1915.

Δεκεμβρίου.<sup>337</sup> Δεδομένης της προσήλωσης του νεοφώτιστου *Ταχυδρόμου*, που κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο, στον Βενιζέλο, καταλήγουμε πως οι Αυστριακοί αναφέρονταν στην *Ήπειρο* και την *Σημαία*. Ο Χατζής για χρόνια προσπαθούσε να αποσείσει από πάνω του την κατηγορία περί χρηματισμού και υπήρξαν και κατοπινοί μελετητές πρόθυμοι να τον υπερασπιστούν.<sup>338</sup> Όμως πιθανότατα οι δύο εφημερίδες δέχθηκαν την ενίσχυση των Αυστριακών και των Γερμανών. Ειδικά όσον αφορά την *Ήπειρο*, η μονίμως κακή οικονομική κατάσταση της έρχεται σε αντίφαση με τη δωρεάν διανομή εκατοντάδων φύλλων στα παραρτήματα του Πανεπιστημιακού Συνδέσμου Επιστράτων όπως προκύπτει από το αρχείο Μέρτζιου· είναι πολύ πιθανό ο Χατζής να δέχθηκε τα χρήματα όχι για να μεταστραφεί πολιτικά -άλλωστε είχε από νωρίς ταχθεί υπέρ του στέμματος- αλλά για να συντηρήσει την εφημερίδα του, κάτι που προφανώς εξυπηρετούσε τους Γερμανούς και τους Αυστριακούς.

Παρ' όλες τις προσπάθειες των αντιβενιζελικών και των αρχών, η *Ήπειρος* έμεινε σε γενικές γραμμές προσηλωμένη στον Βενιζέλο. Τούτο φάνηκε και από τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι Επίστρατοι στην προσπάθειά τους να επεκτείνουν τους Συνδέσμους, καθώς και από την ανησυχία, στα πρόθυρα της υστερίας που τους κυρίευσε από το φθινόπωρο του 1916, όταν κάθε δημόσια εκδήλωση δυσαρέσκειας ή ακόμη και υπόνοιά της, κατά του Κράτους των Αθηνών, γινόταν αντιληπτή ως στάση υποκινούμενη από τους Φιλελεύθερους. Όσον αφορά όμως τις τοπικές αρχές, αυτές παρέμειναν πιστές στο στέμμα, συγκρατώντας την *Ήπειρο* στο άρμα της Αθήνας, η μοναδική εκ των Νέων Χωρών που δεν προσχώρησε στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας.

### 5.3 Οι σχέσεις με τους Επίστρατους

Οι σχέσεις του επίσημου κράτους και των τοπικών αρχών με τους Συνδέσμους Επιστράτων είναι ένα ακανθώδες ζήτημα ως προς τη διερεύνησή του. Οι βενιζελικοί επιχείρησαν όπως είδαμε να θεμελιώσουν τη συσχέτιση ανάμεσα στις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις με τους συνδέσμους από την ίδρυση ακόμη των δευτέρων, χωρίς όμως ποτέ να το κατορθώσουν. Τούτο θα απογύμνωνε τους Επίστρατους από τον χαρακτηρισμό τους ως αυθόρμητο και λαϊκό κίνημα, κάτι που οι Φιλελεύθεροι αρνούσανται πεισματικά να αποδεχθούν. Με την μετάβαση του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και τη διχοτόμηση του ελληνικού κράτους τα πράγματα ξεκαθαρίστηκαν, ενώ από τα Νοεμβριανά και για τους επόμενους μήνες οι Επίστρατοι μετατράπηκαν σε βραχίονα του Κράτους των Αθηνών, σε μία πρωτοφανή απόσυρση του κράτους από τη διασφάλιση της ισονομίας και ασφάλειας μερίδας υπηκόων του. Όμως, ο βαθμός και η μορφή των επαφών ανάμεσα στις αρχές και τους συνδέσμους, είναι ζητήματα ανοικτά προς διερεύνηση.

<sup>337</sup> Ενεπεκίδης, σ. 403.

<sup>338</sup> Νικολαΐδης, Τόμος Β', σ. 87-88.

Οι βενιζελικοί αξιωματικοί του Ε' Σώματος Στρατού ήταν βέβαιοι πως οι Επίστρατοι στην Ήπειρο ήταν δημιούργημα αντιβενιζελικών αξιωματούχων. Ο Συνταγματάρχης Νικόλαος Τσερούλης, που στάθμευε εκείνη την περίοδο στην Πρεμετή, αν και δήλωνε άγνοια ως προς το ποιοι συνέλαβαν κι εκτέλεσαν το σχέδιο για την οργάνωση των συνδέσμων, ήταν σίγουρος πως ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος κατευθυνόταν από τον Ταγματάρχη Γαβαλιά και τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη.<sup>339</sup> Ο λοχαγός Χωραΐτης του 25<sup>ου</sup> Συντάγματος Πεζικού, κατήγγειλε τη δράση αρκετών αξιωματικών που κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της επιστροφής του συντάγματος στην Ήπειρο, παρότρυναν τους έφεδρους να αναλάβουν δράση ώστε να αποτρέψουν την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία: ο χρόνος δεν ήταν καθόλου τυχαίος, μιας και είχαν ήδη εμφανιστεί οι σύνδεσμοι στην Παλαιά Ελλάδα.<sup>340</sup> Όταν ο Χωραΐτης και άλλοι βενιζελικοί συνάδελφοί του αντέδρασαν, οι αντιβενιζελικοί τους απείλησαν πως ο Παπούλας «θα τους τσακίση».<sup>341</sup>

Οι σχέσεις του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου με τους κατονομαζόμενους αξιωματούχους δεν προσδιορίζονται σαφώς από το υφιστάμενο αρχειακό υλικό. Στο αρχείο του Κωνσταντίνου Μέρτζιου υπάρχει επιστολή του Σουλιώτη-Νικολαΐδη, από το φιλικό ύφος της οποίας συμπεραίνουμε πως υπήρχαν επαφές ανάμεσα στους δύο άνδρες.<sup>342</sup> Όσον αφορά τον Παπούλα, αυτός αν και τον Νοέμβριο του 1916 μετέβη στην Αθήνα, εξακολούθησε να ασκεί επιρροή στο Ε' Σώμα Στρατού και μετά τα Νοεμβριανά ένα τηλεγράφημα του κυκλοφόρησε στην Ήπειρο που καλούσε εθελοντές [βλέπε Επίστρατους] να καταταγούν στο στρατό.<sup>343</sup> Η συνεργασία των Επίστρατων με τον στρατό είναι δεδομένη, ωστόσο αυτό δε σημαίνει αναγκαστικά πως οι αξιωματικοί του Ε' Σώματος είχαν ανάμειξη στην ίδρυση του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου πέραν της ενθάρρυνσης, και όσον αφορά συγκεκριμένα τον Γαβαλιά, που είχε αναλάβει μία σαφώς προσδιορισμένη αποστολή, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί: η φύση της εργασίας του ήταν τέτοια που πιθανότατα δε του επέτρεπε να εκτεθεί, όταν έπρεπε να διατηρεί ένα διακριτικό προφίλ στα Ιωάννινα. Άλλωστε το μόνο στοιχείο στο οποίο βασίζεται ο συνταγματάρχης Τσερούλης για να αποδώσει στους Γαβαλιά και Σουλιώτη-Νικολαΐδη την διεύθυνση του Πανηπειρωτικού, είναι πως αν και φίλοι, με την ίδρυση του συνδέσμου, άλλαζαν κατεύθυνση κάθε φορά που τον συναντούσαν [sic].<sup>344</sup> Τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη

<sup>339</sup> ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Νικολάου Τσερούλη», 18.1.1918.

<sup>340</sup> ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Παναγιώτη Χωραΐτη», 26.1.1918.

<sup>341</sup> Όπου παραπάνω.

<sup>342</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 55, «Επιστολή Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη», 25.8.1916· Δυστυχώς η έρευνα στο αρχείο του Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη δεν έφερε στο φως επιστολές με αποστολέα τον Μέρτζιο.

<sup>343</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 84, «Επιστολή Αριστοτέλη Πατσέλη», 27.11.1916.

<sup>344</sup> ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Νικολάου Τσερούλη», 18.1.1918.



θεωρεί και ο υποστράτηγος Μηλιώτης σαν ιθύνοντα νου πίσω από τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο, χωρίς όμως προσκομίζει κάποιο στοιχείο.<sup>345</sup>

Όσον αφορά τις δραστηριότητες των αντιβενιζελικών στην Ήπειρο, δεν προκύπτει καμία συμμετοχή των Επίστρατων είτε στη διακίνηση της αλληλογραφίας των Κεντρικών Δυνάμεων, είτε στις μεταφορές τροφίμων στην Αλβανία. Η πρώτη δραστηριότητα ελέγχονταν αποκλειστικά από τον ταγματάρχη Γαβαλιά και έμπιστους υπαλλήλους και αξιωματικούς, που εργάζονταν για αυτό το σκοπό στη Νομαρχία και το Ταχυδρομείο των Ιωαννίνων όπου στεγαζόταν και το τηλεγραφείο. Η μεταφορά των αλεύρων από τις αποθήκες της Πρέβεζας και των Ιωαννίνων, από την άλλη, ήταν μία διαδικασία που λόγω της φύσης της δε μπορούσε να εκτελεστεί με την ίδια μυστικότητα, οπότε επιλέγονταν άτομα που είτε είχαν περιορισμένες σχέσεις με την γιαννιώτικη κοινότητα είτε είχαν τεθεί στο περιθώριο της πολιτικής διαμάχης. Σύμφωνα με καταγγελίες Γιαννιωτών εμπόρων και αξιωματούχων, η μεταφορά των αλεύρων στα σύνορα γινόταν με τη συμμετοχή στρατιωτικών και υπαλλήλων της Νομαρχίας που παρείχαν τις κατάλληλες άδειες εξαγωγής. Αυτό δεν εμπόδισε έναν τουλάχιστον αξιωματικό, τοποθετημένο στα σύνορα, να προβεί σε επανειλημμένες κατασχέσεις λαθραίων εξαγωγών, μέχρι τελικά να μετατεθεί στη Θεσσαλία.<sup>346</sup> Η μεταφορά τροφίμων και άλλων αγαθών (καυσίμων, αλκοόλ) γινόταν με τη συμμετοχή Εβραίων εμπόρων και Αλβανών αγωγιατών.<sup>347</sup> Οι Αλβανοί αγωγιάτες ήταν υπεράνω υποψίας καθώς ήταν συνηθισμένη η παρουσία τους στα Ιωάννινα για την αγορά αλεύρων, ενώ σύμφωνα με μία μαρτυρία οι Εβραίοι έμποροι που κανόνιζαν τις μεταφορές, μάλλον δεν γνώριζαν τον τελικό προορισμό των αγαθών.<sup>348</sup> Εάν κάποιος Επίστρατος με επαγγελματική δραστηριότητα αξιοποιήθηκε από τις αρχές για τη μεταφορά αλεύρων στην Ήπειρο είναι άγνωστο· η Νομαρχία Ιωαννίνων για προφανείς λόγους δεν τηρούσε αρχεία της επιτροπής τροφίμων, που ήταν υπεύθυνη για τον επισιτισμό των Ιωαννίνων.<sup>349</sup>

Δεν ισχυριζόμαστε πως δεν υπήρχαν σχέσεις ανάμεσα στον κρατικό μηχανισμό και τους Συνδέσμους Επίστρατων εν γένει. Αντιθέτως, ειδικά μετά τα Νοεμβριανά οι Επίστρατοι υποκατέστησαν ουσιαστικά τις κρατικές αρχές. Τούτο που

<sup>345</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Κομνηνού Μηλιώτη», 9.1.1918.

<sup>346</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Νικολάου Τσερούλη», 18.1.1916 και «Συμπληρωματική εξέταση μάρτυρος Νικολάου Τσερούλη», 6.4.1918.

<sup>347</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Ιωάννη Λάππα», 25.1.1918.

<sup>348</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Ιωάννη Μελά», 22.1.1918.

<sup>349</sup> Σε μία περίπτωση ο Εμπορικός Σύλλογος Ιωαννίνων ενημερώθηκε από τον Πειραιά πως μεγάλες ποσότητες αλεύρων με προορισμό την Ήπειρο είχαν ήδη αγοραστεί και μεταφερθεί για λογαριασμό κάποιου άγνωστου εμπόρου. Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Γεωργίου Λάππα», 22.1.1918. Για την επιτροπή τροφίμων: ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Έκθεσις αυτοψίας εις τη Νομαρχία Ιωαννίνων», 22.1.1918.



θέτουμε υπό διερεύνηση είναι ο βαθμός εμπλοκής των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών στην ίδρυση και επέκταση των συνδέσμων. Επίσης θα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη και τις τοπικές συνθήκες και ιδιαιτερότητες. Πιθανότατα ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων να μην αποτελούσε το υπολογίσιμο μέγεθος που θα τους μετέτρεπε σε συνομιλητές των αρχών. Αυτό όμως θα το εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, μαζί με τη δράση του συνδέσμου.

## Κεφάλαιο 6: Η δράση

Οι Σύνδεσμοι Επιστράτων κατά τη σύντομη διάρκεια της δράσης τους έκαναν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους, ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα. Αν και οι δραστηριότητες που ανέπτυσαν συμπεριλάμβαναν και συγκροτημένες δημόσιες παρεμβάσεις, όπως οι τελετές και οι δεήσεις που έλαβαν χώρα επ' αφορμή της πυρκαγιάς στο Τατόι και της δραματικής διάσωσης του Κωνσταντίνου, οι Επίστρατοι λειτούργησαν σαν παρακρατικές ομάδες κρούσης εναντίον των Φιλελεύθερων.<sup>350</sup> Τα Νοεμβριανά αποτέλεσαν το κορυφαίο επεισόδιο της δράσης τους, αλλά δεν ήταν σε καμία περίπτωση το μοναδικό. Οι προπηλακισμοί βενιζελικών ξεκίνησαν από τις αμαξοστοιχίες και τα πλοία που μετέφεραν τους αποστρατευμένους έφεδρους στις εστίες τους. Ακολούθησαν οι επιθέσεις σε εφημερίδες και η παρεμπόδιση της κυκλοφορίας του βενιζελικού Τύπου, πρακτική που εφαρμόστηκε στην επαρχία και δει στην Παλαιά Ελλάδα.<sup>351</sup> Η ένταση της βίας βέβαια ήταν ανάλογη του πολιτικού κλίματος σε εκάστοτε πόλη αλλά και της κοινωνικής συνοχής που τη διέκρινε. Στη μικρή σχετικά πόλη των Ιωαννίνων όπου κυριαρχούσαν οι βενιζελικοί και οι δεσμοί που ένωναν τη χριστιανική κοινότητα από την οθωμανική περίοδο είχαν ακόμη ισχύ, τηρούνταν οι κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού.<sup>352</sup> Έπρεπε να μεσολαβήσει η έκρηξη του κινήματος της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη για να τεθούν στο περιθώριο τυχόν ενδοιασμοί όσον αφορά τις μεθόδους πολιτικής επιβολής και να αναβαθμιστεί το επίπεδο βίας που επιχειρούσαν να ασκήσουν οι αντίπαλες παρατάξεις.

### 6.1 Όργανα των αντιβενιζελικών

Παρ' όλες τις αιτιάσεις του αντιβενιζελικού Τύπου (που σύντομα εγκαταλείφθηκαν), δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως οι Σύνδεσμοι Επιστράτων δημιουργήθηκαν πρώτα και κύρια για να μεταμορφωθεί η μάζα των αποστρατευμένων εφέδρων σε όπλο

<sup>350</sup> Στις 30 Ιουνίου ξέσπασε πυρκαγιά στη Βαρυμπόμπη που σύντομα έλαβε μεγάλη έκταση και κινήθηκε προς το Τατόι και τα τότε Ανάκτορα. Εν μέρει λόγω κακής εκτίμησης της πυρκαγιάς και εν μέρει λόγω της επιμονής του να επιβλέπει προσωπικά τις προσπάθειες κατάσβεσης ο Κωσταντίνος κινδύνεψε πράγματι να χάσει τη ζωή του, ενώ άγνωστος αριθμός ανθρώπων (μπορεί και άνω των εκατό), στην πλειοψηφία τους στρατιώτες και αξιωματικοί που εκτελούσαν καθήκοντα πυρόσβεσης, απανθρακώθηκαν. Ενώ τις πρώτες ώρες οι αξιωματούχοι εκτιμούσαν πως η πυρκαγιά ήταν αποτέλεσμα παρατεταμένης ξηρασίας και μάλλον μία από τις συνηθισμένες πυρκαγιές των ελληνικών πευκοδασών, σύντομα ο αντιβενιζελικός τύπος άρχισε να αφήνει υπόνοιες για εμπρησμό με υπεύθυνους βενιζελικούς πράκτορες και στόχο τον βασιλιά, χωρίς να αποδειχθεί ποτέ τίποτα τέτοιο.

<sup>351</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 65-69.

<sup>352</sup> Όταν μιλούμε για δεσμούς, δε παραβλέπουμε τις πολιτικές, κοινωνικές και ταξικές διαιρέσεις που ήταν ορατές στην πόλη από τα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Εννοούμε πως υπήρχε ένα ελάχιστο επίπεδο ευθιξίας και κοινωνικού ελέγχου, που δεν επέτρεπε την κατάλυση κάθε κανόνα διεξαγωγής της πολιτικής πάλης. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή που περιγράφει ο *Ταχυδρόμος* όταν το Πάσχα του 1916 επιφανείς βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί γιόρτασαν μαζί, με τους πρώτους να προσφέρουν στους δεύτερους αυγά με την εικόνα του Βενιζέλου, εν είδει πειράγματος. Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 17.4.1916.

εκλογικής επικράτησης των αντιβενιζελικών· άλλωστε η διακοίνωση της 8<sup>ης</sup> Ιουνίου ζητούσε διάλυση της Βουλής κι εκλογές το φθινόπωρο.<sup>353</sup> Τα Ιωάννινα δεν αποτέλεσαν εξαίρεση. Με την έναρξη της αποστράτευσης η *Ήπειρος* στο κεντρικό της άρθρο προειδοποιούσε πως οι έφεδροι θα έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στην έκβαση των επερχόμενων εκλογών:

Ευτυχώς όμως που δεν καλούνται μόνον αυτοί [εν. τους βενιζελικούς] να γνωματεύσουν εις τας προσεχείς εκλογάς, τας οποίας εσκηνοθέτησεν ο κ. Βενιζέλος με τους ξένους με αμοιβαίαν υπόσχεσιν, αυτοί μεν να τον διορίσουν πρωθυπουργόν αυτός δε να τους δώσει τους Έλληνας δι' όποιον πόλεμον τους χρειάζονται. Αλλά καλείται ο στρατευόμενος και μόλις χθες αποστρατευθείς λαός να ειπή την μόνην αξίζουσαν και την μόνην πραγματικώς ειλικρινή και έντιμον γνώμην του. [...] Ο λαός αυτός - οι έντιμοι αποστρατευθέντες έφεδροι, έχουν μόνον και δικαίωμα αλλά και κύρος και την πείραν να ειπούν την μόνην αληθινήν ελληνικήν γνώμην.<sup>354</sup>

Με τη σύσταση τους, οι σύνδεσμοι άρχισαν να προετοιμάζονται για τις επερχόμενες εκλογές. Οι Επίστρατοι της Βήσανης που επιχειρούσαν να ιδρύσουν συνδέσμους και σε κοντινά χωριά, δεν έκαναν καν λόγο για «οικισμούς», αλλά μιλούσαν ρητά για ιδρύσεις συνδέσμων σε «εκλογικά τμήματα» και καλούσαν τον Μέρτζιο να αποστείλει «παροτρυντικές επιστολές με τας δέουσας οδηγίας εις τα εκλογικά τμήματα Βοστίνης, Κακαβιάς και Βουλιαράτων».<sup>355</sup> Πιθανότατα θεωρούσαν ως προτεραιότητα την ίδρυση συνδέσμων στα χωριά εκείνα όπου θα προσέρχονταν οι εκλογείς για να ψηφίσουν, με προφανή σκοπό να επηρεάσουν τους ψηφοφόρους και να έχουν την εποπτεία της διαδικασίας. Στο Δελβινάκι οι Επίστρατοι ενημέρωναν με ανησυχία πως «τινοί των επίστρατων μας δεν συμπεριλαμβάνονται εις τους εκλογικούς καταλόγους» και ζητούσαν τη συνδρομή του Πανηπειρωτικού για την επίλυση του προβλήματος, καθώς ο Καζαντζής, στον οποίο είχαν ήδη απευθυνθεί, δεν είχε ανταποκριθεί.<sup>356</sup> Με όρους εκλογικής επιρροής αποτιμούν και τη δική τους δράση οι Επίστρατοι των Δολιανών, που με την κυριαρχία τους στους δέκα οικισμούς της περιοχής, υπολογίζουν σε «δισχίλιους ψήφους».<sup>357</sup>

Οι Επίστρατοι πάντως δεν κινήθηκαν μόνο παρασκηνιακά. Αντιθέτως, επιδίωξαν την ορατότητα του δημόσιου χώρου. Η πυρκαγιά του Τατοίου αποτέλεσε

<sup>353</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 41-47.

<sup>354</sup> εφ. *Ήπειρος*, 21.6.1916.

<sup>355</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 9, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Βήσανης», 18.7.1916.

<sup>356</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 15, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβνιακίου», 28.7.1916.

<sup>357</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 37, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δολιανών», 10.8.1916

μία πρώτης τάξεως ευκαιρία για δημόσια προβολή, με τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Επιστράτων να μην την αφήνει να πάει χαμένη, οργανώνοντας δοξολογίες, κίνηση που μιμήθηκαν και άλλοι σύνδεσμοι ανά την επικράτεια.<sup>358</sup> Ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος δεν είχε την ευκαιρία να συμμετάσχει σε αυτές τις δοξολογίες εξαιτίας της καθυστερημένης επανόδου των ανδρών του Ε' Σώματος στην Ήπειρο, όμως έγιναν προσπάθειες να παρέμβει μαζικά στον δημόσιο χώρο με άλλες αφορμές. Αυτές παρουσιάστηκαν τον Αύγουστο, όταν η εισβολή των γερμανικών και βουλγαρικών στρατευμάτων στη Μακεδονία έδωσαν στους Φιλελεύθερους την τελευταία τους ευκαιρία να εμφανιστούν στον δημόσιο χώρο, κάτι που γινόταν όλο και πιο δύσκολο εξαιτίας των μέτρων που λάμβαναν εναντίον τους οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις. Μεγάλα συλλαλητήρια διοργανώθηκαν σε όλη τη χώρα, ενώ στη συγκέντρωση της Αθήνας που πραγματοποιήθηκε στις 14 Αυγούστου, κεντρικός ομιλητής ήταν ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος.<sup>359</sup> Την ίδια ημέρα οργανώθηκε συλλαλητήριο και στα Γιάννινα, με πρωτοβουλία των Φιλελεύθερων της πόλης και κεντρικό ομιλητή τον γιατρό Γεώργιο Σταυρίδη.

Όπως και στην περίπτωση της ίδρυσης του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου, οι περιγραφές του Τύπου αποκλίνουν θεαματικά ως προς την επιτυχία του συλλαλητηρίου. Σύμφωνα με τον βενιζελικό *Ταχυδρόμο* στέφθηκε από απόλυτη επιτυχία, ενώ αντίθετα η *Ήπειρος* έκανε λόγο για μία συγκέντρωση ελάχιστων ατόμων στους οποίους προστέθηκαν μερικοί χωρικοί που ανέμεναν τη διανομή τροφίμων και κάποιοι περίεργοι από τα γύρω καφενεία.<sup>360</sup> Ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος σύστησε στους συνδέσμους της επαρχίας να απέχουν από τα συλλαλητήρια των Φιλελεύθερων και πράγματι, ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος δεν είχε οργανωμένη παρουσία.<sup>361</sup> Στο συλλαλητήριο ωστόσο μάλλον παρεισφρήσαν μερικοί Επίστρατοι που με λαιδορίες προσπάθησαν να διακωμωδήσουν τους βενιζελικούς ομιλητές.<sup>362</sup> Σε αντίθεση με τις άλλες πόλεις όμως, οι αντιβενιζελικοί στα Γιάννινα δεν οργάνωσαν κάποιο αντισυλλαλητήριο, αν και υπήρξαν τέτοιες σκέψεις από Επίστρατους.<sup>363</sup> Αν οι αντιβενιζελικοί αδυνατούσαν να κινητοποιήσουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού λόγω του τοπικού συσχετισμού δυνάμεων, οι βενιζελικοί δε φαίνεται να βρισκόντουσαν σε καλύτερη μοίρα. Η τρομερά πιεστική κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στον τομέα του επισιτισμού δεν άφηνε πολλά περιθώρια πολιτικής κινητοποίησης, ενώ η δαμόκλειος σπάθη της ιταλικής επέμβασης έκανε τους πάντες διστακτικούς ως προς την ανάληψη πρωτοβουλιών που θα έδιναν αφορμή για αυτή την επέμβαση.

<sup>358</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 65-66.

<sup>359</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 86-89.

<sup>360</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 14.8.1916· εφ. *Ήπειρος*, 17.8.1916.

<sup>361</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 17.8.1916.

<sup>362</sup> εφ. *Ήπειρος*, 17.8.1916.

<sup>363</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 48, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 17.8.1916.

<sup>363</sup> εφ. *Ήπειρος*, 25.2.1917.

Μεγαλύτερη επιτυχία είχαν οι παρεμβάσεις των Επίστρατων στην ύπαιθρο, που είχαν χαρακτήρα «πολιτικής του πεζοδρομίου». Στα μέσα Αυγούστου ο Παναγιώτης Δαγκλής και ο Κωνσταντίνος (Κοκός) Μελάς ξεκίνησαν περιοδεία στην Ήπειρο.<sup>364</sup> Στις 11 Αυγούστου πέρασαν από το Μέτσοβο όπου τους έγινε υποδοχή από επιτροπή των Φιλελεύθερων αλλά και τον τοπικό Σύνδεσμο Επιστράτων που τους γιουχάρισε έντονα με τον πρόεδρο Βασίλη Ζαούση και τον συνεπώνυμό του αντιβενιζελικό βουλευτή να πρωτοστατούν. Και σε αυτή την περίπτωση η περιγραφές του γεγονότος από τον Τύπο αποκλίνουν, όμως ένας αυτόπτης μάρτυρας σημείωνε στο ημερολόγιο του πως στις αποδοκιμασίες συμμετείχε «το πλείστον μέρος των Μετσοβιτών» και όχι «τέσσερις Γουναρικοί» όπως έγραφε ο Ταχυδρόμος.<sup>365</sup> Οι Μετσοβίτες Επίστρατοι ακολούθησαν τον Δαγκλή στην περιοδεία του στα Ζαγόρια και οργάνωσαν παρόμοιες «υποδοχές» και σε άλλα χωριά με τη συμμετοχή αρκετών ντόπιων.<sup>366</sup> Η αποστολή των Φιλελευθέρων έτυχε πολύ καλύτερης υποδοχής πλησιάζοντας προς τα Γιάννινα στα οποία και έφτασε στις 17 Αυγούστου.<sup>367</sup>

Μέχρι αυτή τη φάση πάντως η δράση των Επίστρατων στην Ήπειρο ήταν μάλλον αναίμικη, με την ενεργητικότητά τους να εξαντλείται στην ίδρυση συνδέσμων και την ενίσχυση της κίνησής τους, και σε μία μόνο περίπτωση οργάνωσαν και μία διάλεξη με ομιλίες για να «διαφωτίσουν» το λαό.<sup>368</sup> Στο μεταξύ οι εξελίξεις στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο ήταν καταιγιστικές. Στις 17 Αυγούστου εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας ενώ δύο ημέρες αργότερα η Αντάντ αποβίβαζε στρατεύματα στον Πειραιά που κατέλαβαν κομβικές θέσεις για τον έλεγχο των επικοινωνιών και των μεταφορών της χώρας. Ακολούθησε η απομάκρυνση γνωστών Γερμανών πρακτόρων όπως ο βαρόνος Σεγκ και η προβοκάτσια της 27<sup>ης</sup> Αυγούστου, όταν Γάλλοι πράκτορες και βενιζελικοί σκηνοθέτησαν επίθεση των Επίστρατων στην Γαλλική Πρεσβεία για να απαιτήσουν μετέπειτα τη διάλυση των Συνδέσμων. Η κυβέρνηση Ζαΐμη έσπευσε να ικανοποιήσει τις νέες απαιτήσεις των δυτικών (διάλυση των Επίστρατων, ματαίωση των εκλογών) λίγο πριν καταρρεύσει και η ίδια στις 3 Σεπτεμβρίου. Κάθε δυνατότητα επίλυσης της πολιτικής διαμάχης σε συνταγματικά πλαίσια είχε πλέον εκλείψει· η διχοτόμηση του ελληνικού κράτους είχε δρομολογηθεί.

<sup>364</sup> Ο Κοκός Μελάς ήταν εξάδελφος του Γιαννιώτη πολιτευτή Ιωάννη Μελά. Πήρε τη θέση του (και την εκλογική του πελατεία) στο ψηφοδέλτιο Δαγκλή στις εκλογές του Μαΐου και εκλέχθηκε βουλευτής με τους Φιλελεύθερους των οποίων αποτέλεσε ίσως το πιο μάχιμο στέλεχος στην Ήπειρο: Λέοντας Ι. Μελάς, *Ηπειρωτικές Μελέτες. Μία οικογένεια μία ιστορία*, Αθήνα 1967, σ. 584-585· Για τον βίο του Κ. Μελά, βλ. Laird Archer (επιμ.), *Κωνσταντίνος Μ. Μελάς*, Αθήνα 1954.

<sup>365</sup> Μεράνος, *Το σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη*, σ. 201· εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 14.8.1916. Η μαρτυρία του Μεράνου φαίνεται αξιόπιστη λόγω της μετριοπαθούς τοποθέτησής του υπέρ του Βενιζέλου που αφήνει ελάχιστα να διαφανεί στις σελίδες του ημερολογίου του. Η θέση του ως δασκάλου στο Μέτσοβο τον εμπόδιζε πιθανότατα να εκφραστεί ανοικτά.

<sup>366</sup> Μεράνος, σ. 202.

<sup>367</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 17.8.1916.

<sup>368</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 9, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Βήσανης», 18.7.1916.

## 6.2 Εικονική διάλυση, πραγματική φθορά

Στις 30 Αυγούστου ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων έλαβε δύο τηλεγραφήματα. Το ένα είχε αποστολέα τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο και ζητούσε την άμεση αναστολή λειτουργίας όλων των συνδέσμων, το κλείσιμο των γραφείων και την παράδοση των κλειδιών στις αρχές, ενώ ζητούσε από τους Επίστρατους να παραμείνουν σε επιφυλακή εν όψει νέων εντολών.<sup>369</sup> Το δεύτερο τηλεγράφημα, από το Μέτσοβο και τον Βασίλη Ζαούση, ζητούσε από τον Μέρτζιο να τον ενημερώσει τη στάση του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου.<sup>370</sup> Πιθανότατα το Μέτσοβο είχε επίσης ενημερωθεί απευθείας από την Αθήνα. Σύντομα οι υπόλοιποι Επίστρατοι στην Ήπειρο άρχισαν να ειδοποιούνται είτε από τα Γιάννινα είτε από τις αρχές για την απόφαση της κυβέρνησης περί αναστολής λειτουργίας των συνδέσμων.

Η διάλυση των Επίστρατων ήταν προσχηματική και τούτο γίνεται ξεκάθαρο από τις οδηγίες του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου που καλούσε σε *προσωρινή* παύση λειτουργίας των Συνδέσμων.<sup>371</sup> Οι Επίστρατοι ξεκαθάριζαν πως θα διατηρούσαν στάση αναμονής, έτοιμοι να ανταποκριθούν σε νέο κάλεσμα επαναδραστηριοποίησης:

Φυσικά, συνεμορφώθησαν και οι ενταύθα προς την διαταγή της Σεβ. Κυβερνήσεως. Αλλά θα εξακολουθούν ανταποκρινόμενοι όλως ιδιωτικός μεθ' υμών και παρακαλήσθε και σεις να μη παύσητε πράττοντες τούτο υπό τον αυτόν τίτλον.<sup>372</sup>

Ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος στην Αθήνα, αν και τήρησε προσχηματικά τις κυβερνητικές οδηγίες, εξακολούθησε τη λειτουργία του, στέλνοντας συνεχώς οδηγίες στις επαρχίες, προωθώντας την σύσφιξη των δεσμών των μελών των συνδέσμων και την αναδιοργάνωσή τους σε στρατιωτικά πρότυπα. Ουσιαστικά, η Αθήνα επιχειρούσε να εδραιώσει τους συνδέσμους, καθώς φυσιολογικά το πρώτο ορμητικό κύμα της ίδρυσης συνδέσμων και συρροής μελών θα υποχωρούσε. Οι αρχαιρεσίες του Πανελλήνιου Συνδέσμου έλαβαν χώρα κανονικά, φέρνοντας στην ηγεσία του συνδέσμου τον Ιωάννη Σαγιά, ο οποίος έλαβε τον τίτλο του «Προσωρινού Στρατιωτικού Διοικητή».<sup>373</sup> Η πρώτη πράξη της νέας διοίκησης ήταν να ζητήσει από τους συνδέσμους να αποκτήσουν πλήρως στρατιωτική δομή, οργανώνοντας τα μέλη

<sup>369</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 65, «Τηλεγράφημα Πανελληνίου Συνδέσμου Επιστράτων», 30.8.1916.

<sup>370</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 65, «Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστράτων Μετσόβου», 30.8.1916.

<sup>371</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 62, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δολιανών», 6.9.1916.

<sup>372</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 60, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Τσαμαντά», 6.9.1916.

<sup>373</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 66: Εγκύκλιος υπ' αριθμόν 10/Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων, 16.9.1916.



των συνδέσμων σε διμοιρίες, λόχους, τάγματα κ.λ.π. με την ανάθεση της διοίκησης τους σε άξιους στρατιωτικούς ηγέτες, ζητώντας παράλληλα από τους Επίστρατους να αφήσουν παράμερα προς το παρόν άλλες υποχρεώσεις τους και να φερθούν σαν «ιεραπόστολοι».<sup>374</sup> Στην Αθήνα οι Επίστρατοι εγκαινίασαν την πρακτική των ομαδικών εξορμήσεων στην ύπαιθρο με κοινά γεύματα και ομιλίες υπέρ του Κωνσταντίνου, προσπαθώντας ουσιαστικά να δημιουργήσαν μία κοινότητα.<sup>375</sup> Η Αθήνα προώθησε με εγκυκλίους τις οδηγίες της και στα Ιωάννινα. Είναι ζητούμενο το κατά πόσο οι Γιαννιώτες έφεδροι τις εφάρμοσαν, αν και θα πρέπει να υποθέσουμε πως για τους εφέδρους των χωριών της υπαίθρου, η ιδέα των γευμάτων στην εξοχή, θα φαινόταν μάλλον αστεία και ταιριαστή μόνο για τους εξαστισμένους κατοίκους της Αθήνας και μερικών ακόμη πόλεων.

Αν και η διάλυση των συνδέσμων ήταν εικονική, η φθορά που η απραξία τους προκάλεσε ήταν πραγματική. Ούτως ή άλλως οι Επίστρατοι στην ύπαιθρο της Ηπείρου ήταν εκτεθειμένοι στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Ηπειρώτες γενικότερα: την οικονομική δυσπραγία, που ωθούσε πολλούς από αυτούς στη μετανάστευση, και την εκρηκτική άνοδο των τιμών, ενώ οι δυσκολίες στις μεταφορές και τις επικοινωνίες τους άφηναν ανενημέρωτους και ανήμπορους να αντικρούσουν τους πολυάριθμους πολιτικούς τους αντιπάλους.

Η αποδημία των ανδρών, είτε προς αναζήτηση εποχικής εργασίας είτε ως μόνιμη μετανάστευση, ήταν ανασταλτικός παράγοντας για την ίδρυση και λειτουργία των συνδέσμων από την εμφάνισή τους. Στο χωριό Πλέσσα [σημ. Πλαίσια] των Τζουμέρκων, εκ των 15 εφέδρων στο χωριό παρέμεναν μόλις τέσσερις-πέντε, με τους υπόλοιπους να έχουν εγκαταλείψει την περιοχή αναζητώντας εργασία.<sup>376</sup> Η αποδημία προς εύρεση εργασίας ήταν ο λόγος που οι έφεδροι στο Φλαμπουράρι δεν ίδρυσαν σύνδεσμο, ενώ κάτι παρόμοιο υποστήριζε ο σύνδεσμος Πυρσόγιαννης, αιτιολογώντας την μη εξάπλωση των συνδέσμων στην επαρχία Κόνιτσας.<sup>377</sup> Πέραν των εποχιακών μετακινήσεων, η μόνιμη μετανάστευση που αποψίλωνε το ανθρώπινο δυναμικό της Ηπείρου εξακολούθησε κανονικά, παρά τα εμπόδια που έθετε ο πόλεμος. Οι περιπλοκές του πολέμου, όπως η αναστάτωση του εμπορίου και άνοδος των τιμών με τη συνακόλουθη επισιτιστική κρίση, έκαναν ακόμη πιο θελκτική την προοπτική της φυγής, καθώς οι αγροτικές οικογένειες απλώς δεν είχαν άλλες επιλογές για την επιβίωσή τους. Μόνο τον Ιούλιο του 1916 η νομαρχία Ιωαννίνων εξέδωσε 503 διαβατήρια με τη χώρα που συγκέντρωνε την προτίμηση των μεταναστών να είναι σε συντριπτικό βαθμό οι Ηνωμένες Πολιτείες, όπου και

<sup>374</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 67: Εγκύκλιος υπ' αριθμόν 11/Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων, 18.9.1916.

<sup>375</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 4: Εγκύκλιος υπ' αριθμόν 20/Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων, 15.10.1916.

<sup>376</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 43, «Επιστολή Β. Σαράτση», 14.8.1916.

<sup>377</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 20, «Επιστολή έφεδρων Φλαμπουραρίου», 2.8.1916 και Έγγραφο 45, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πυρσόγιαννης», 16.8.1916.

κατευθύνθηκαν 414 Ηπειρώτες.<sup>378</sup> Αναμενόμενα τη συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών αποτελούσαν νεαροί άνδρες στρατεύσιμης ηλικίας, με αποτέλεσμα η επιλογή απελπισίας εκατοντάδων ανθρώπων να αποτελέσει αντικείμενο πολιτικής διαμάχης, που δεν ακουμπούσε σε καμία περίπτωση τα αίτια της. Οι Φιλελεύθεροι κατηγορούσαν τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις, πως είχαν καταστήσει τόσο τρομακτική την προοπτική του πολέμου στους έφεδρους, ώστε αυτοί έσπευδαν να εγκαταλείψουν τη χώρα για να μη στρατευθούν, ενώ σε άλλες περιπτώσεις απλώς χλεύαζαν τους μετανάστες Επίστρατους, διερωτούμενοι αν θα μπορούσαν να «μαυρίσουν τον Βενιζέλο» από την Αμερική.<sup>379</sup> Από την πλευρά τους οι αντιβενιζελικοί μέσω της *Ηπείρου* απαντούσαν πως οι Ηπειρώτες έφευγαν καθώς αρνούνταν «να φιλούν τα πόδια του Αγγλο-Προξένου» για λίγο καλαμπόκι, και πως εν πάσει περιπτώσει θα έπρεπε οι Φιλελεύθεροι να είναι ικανοποιημένοι από την εξέλιξη αυτή, καθώς ήταν αντιβενιζελικοί ψήφοι αυτοί που έφευγαν.<sup>380</sup>

Ένα ακόμη ζήτημα που υπέσκαπτε το ηθικό των Επίστρατων ήταν η έλλειψη ενημέρωσης από τα Γιάννινα και την Αθήνα. Ακόμη και πριν τη διάλυση των συνδέσμων, οι Επίστρατοι της υπαίθρου ζητούσαν επανειλημμένα την αποστολή ανιβενιζελικών φύλλων, ώστε να ενημερώνονται για τις εξελίξεις και να μπορούν να αντιπαρατεθούν στους βενιζελικούς συγχωριανούς τους:

Αφίχθησαν ενταύθα επίστρατοι αντιπρόσωποι των χωρίων της Υποδιοικήσεως Πωγωνίου (Βομπλά, Δολού, Τεργιαχίου, Μεγγούλης και Κερασόβου) οίτινες μεταξύ άλλων εγνώρισαν ημίν ότι η έλλειψις εφημερίδων δυσχεραίνει μεγάλως το έργον των, καθ' ότι διατελούντες εν αγνοία των εξελισσομένων καθ' ημέραν γεγονότων, ευρίσκονται εν αμηχανία προς αντιμετώπισιν των προβαλλωμένων από τους παρά των αντιφρονούντων επιχειρημάτων.<sup>381</sup>

Ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος προσπάθησε να επιλύσει το πρόβλημα με την αποστολή φύλλων της *Ηπείρου*. Η αποστολή ενημερωτικού υλικού θεωρούνταν απαραίτητη για να «αλλάξουν τα φρονήματα»<sup>382</sup> στη βενιζελική Ήπειρο όπου

<sup>378</sup> Νικολαΐδης, Τόμος Β', σ. 197-198· Ο Σουλιώτης-Νικολαΐδης μάλιστα εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία για να συγκεντρώσει 217 φωτογραφίες διαβατηρίου κατοίκων του νομού Ιωαννίνων με στόχο την έκδοση «ανθρωπολογικής μελέτης». Βλ. Αρχεία ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φακ. 33: Φωτογραφίες και δελτάρια, υποφακ. 3: Συλλογή φωτογραφιών και δελταρίων.

<sup>379</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 20.7.1916 και 27.7.1916.

<sup>380</sup> Η *Ήπειρος* αναφέρεται στον διακανονισμό που πέτυχε ο Παναγιώτης Δαγκλής λίγους μήνες νωρίτερα, μέσω του οποίου οι Ηπειρώτες χωρικοί μπορούσαν να προμηθεύονται αραβόσιτο σε ικανοποιητικές τιμές από το βρετανικό προξενείο. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 5.8.1916.

<sup>381</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 20, «Επιστολή έφεδρων Φλαμπουραρίου», 2.8.1916 και Έγγραφο 33, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 8.8.1916.

<sup>382</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 29, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πάδων», 6.8.1916.

κυκλοφορούσαν μόνο φύλλα φιλελεύθερης τοποθέτησης. Στην Παραμυθιά όπου οι Επίστρατοι δυσκολευόντουσαν πολύ να συγκεντρώσουν υποστήριξη πίστευαν ότι η δωρεάν διανομή κάποιων εφημερίδων και λοιπού έντυπου υλικού θα έδινε ζωντάνια στον σύνδεσμο, ενώ ζήτησαν από τα Γιάννινα να τους αποσταλεί και κάποια μεγάλη εικόνα του Κωνσταντίνου.<sup>383</sup> Εννοείται πως τα φύλλα θα έπρεπε να αποστέλλονται και να διανέμονται δωρεάν στην ύπαιθρο καθώς οι φτωχοί χωρικοί αδυνατούσαν να αγοράσουν εφημερίδες. Μάλιστα οι Επίστρατοι από τις Πάδες ξεκαθάρισαν πως οι αποστολές των φύλλων θα έπρεπε να σταματήσουν εφόσον αναμενόταν από αυτούς τα καταβάλουν το αντίστοιχο αντίτιμο.<sup>384</sup> Αν και δεν αναφέρεται ρητά σε κάποιο έγγραφο, θα πρέπει να υποθέσουμε πως η *Ήπειρος* διανέμονταν δωρεάν στην ύπαιθρο σε τιράζ, το οποίο θα πρέπει να έφθανε οπωσδήποτε κάποιες εκατοντάδες φύλλα, καθώς τουλάχιστον πέντε σύνδεσμοι αναφέρουν πως λαμβάνουν και διανέμουν δωρεάν και σε κοντινά χωριά την εφημερίδα, γεγονός που συνηγορεί στην οικονομική υποστήριξη της *Ηπείρου* και του Γ. Χατζή από κάποια άλλη πηγή.<sup>385</sup>

Ο αποστολές συνέχισαν παρά την εικονική διάλυση των συνδέσμων ενώ στα αποστελλόμενα φύλλα προστέθηκε και η *Φωνή Εφέδρου*, το επίσημο όργανο του Πανελλήνιου Συνδέσμου που ξεκίνησε την κυκλοφορία του τον Αύγουστο και εξακολούθησε την κυκλοφορία του και το φθινόπωρο, αλλάζοντας το όνομά του σε *Άμυνα των Επιστράτων*.<sup>386</sup> Οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι υπεύθυνοι της εφημερίδας με τα πρακτορεία διανομής Τύπου τους ανάγκασαν να αποστέλλουν οι ίδιοι τα φύλλα στα σημαντικότερα επαρχιακά κέντρα, με αυτά να αναλαμβάνουν τη διανομή των φύλλων στους συνδέσμους της οικείων επαρχιών.<sup>387</sup> Κατά αυτό τον τρόπο γνωρίζουμε πως το Νοέμβριο ο Πανεπειρωτικός Σύνδεσμος αγόραζε και διένειμε δωρεάν περίπου 50 αντίτυπα της εφημερίδας.<sup>388</sup>

Παρά τις προσπάθειες του Μέρτζιου και του Πανεπειρωτικού Συνδέσμου, σύντομα οι σύνδεσμοι της επαρχίας άρχισαν να φυλλορροούν. Η εισβολή των γερμανικών και βουλγαρικών στρατευμάτων στην ανατολική Μακεδονία τον Αύγουστο του 1916 και η ταπεινωτική παράδοση της Καβάλας και του Δ' Σώματος

<sup>383</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 46, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων», 16.8.1916

<sup>384</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 29, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πάδων», 6.8.1916.

<sup>385</sup> Πλην της περίπτωσης του συνδέσμου στις Πάδες έχουμε άλλες τέσσερις αναφορές σε δέματα που φθάνουν από τα Ιωάννινα. Βλ. ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 21, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δολιανών», 2.8.1916 Έγγραφο 26, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Άνω Σουδενών», 5.8.1916 Έγγραφο 45, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πυρσόγιαννης», 16.8.1916 Έγγραφο 48, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 17.8.1916 και Έγγραφο 60, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Τσαμαντά», 6.9.1916.

<sup>386</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 39, «Ενημερωτικό δελτίο για την έκδοση της *Φωνής Εφέδρου*», 10.8.1916 και Έγγραφο 59, «Ενημερωτικό δελτίο για τη μετονομασία της *Φωνής Εφέδρου* σε *Άμυνα των Επιστράτων*», 6.9.1916.

<sup>387</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 49, «Επιστολή έκδοσης *Φωνής Εφέδρου*», 15.8.1916.

<sup>388</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 85, «Εκκαθάριση οφειλών στην *Άμυνα των Επιστράτων*», 1.12.1916.

Στρατού εκτός του ώθησε τον Ελευθέριο Βενιζέλο στο να πάρει την απόφαση να ηγηθεί της Εθνικής Άμυνας, διχοτομώντας de facto το ελληνικό κράτος, έστειλε κύματα προσφύγων στην υπόλοιπη χώρα. Αρκετοί εξ αυτών, με καταγωγή κυρίως από τα Ζαγόρια, επέστρεψαν στους τόπους καταγωγής τους, πνέοντας μένεα κατά των αντιβενιζελικών. Στην ανατολική Μακεδονία υπήρχαν σημαντικές κοινότητες Ζαγορίσιων που διατηρούσαν επιχειρήσεις σε πόλεις όπως η Καβάλα, η Δράμα και το Δοξάτο, με τη Λάιστα να αποτελεί μία σημαντική τέτοια περίπτωση.<sup>389</sup> Με την επιστροφή τους στις εστίες τους, συνδράμαν στην αλλαγή του πολιτικού κλίματος. Οι Επίστρατοι στις Πάδες τόνιζαν πως πύκνωσαν τις τάξεις των βενιζελικών, ενώ στη Λάιστα αντέστρεψαν εντελώς το κλίμα, απομονώνοντας πλήρως τους αντιβενιζελικούς και τον τοπικό Σύνδεσμο Επιστράτων.<sup>390</sup>

Στα τέλη Αυγούστου οι Επίστρατοι της Πάργας ενημέρωναν τα Γιάννινα πως ο αρχικός ενθουσιασμός είχε εξατμισθεί και πως στις επαρχίες Παραμυθιάς και Μαργαριτίου δεν υπήρχε καμία υπέρ τους κινητικότητα.<sup>391</sup> Μέσα στο Σεπτέμβριο άρχισαν οι αποχωρήσεις από τους συνδέσμους να λαμβάνουν μαζικό χαρακτήρα: ο σύνδεσμος Λάιστας από 109 μέλη στις 20 Σεπτεμβρίου έχει υποχωρήσει στα 70,<sup>392</sup> ο αντίστοιχος της Βήσανης ειδοποιούσε στις αρχές Νοέμβρη πως «άνω των τεσσαράκοντα εκ των μελών μας ανεχώρησαν προ πολλού» με τον τοπικό σύνδεσμο να συσπειρώνει μόλις δέκα έφεδρους,<sup>393</sup> και στο Δελβινάκι σχεδόν τα μισά μέλη είχαν εγκαταλείψει επίσης τον σύνδεσμο, ρίχνοντας τον αριθμό μελών από τα 30 στα 18.<sup>394</sup> Η πορεία αυτή θα συνεχιζόταν μέχρι τα μέσα Νοεμβρίου· ένα αχρονολόγητο τηλεγράφημα από την Αθήνα, με την υπογραφή του προέδρου του Πανελλαδικού Συνδέσμου, Ιωάννη Σαγιά, έφτασε στα Γιάννινα.<sup>395</sup> Το περιεχόμενό του δε μας αφήνει αμφιβολίες ως προς το πότε έφθασε:

Καταταγήτε Στρατώ - Πρόεδρος Σαγιάς

<sup>389</sup> Γεώργιος Α. Μέρτζιος, *Λάιστα Ζαγορίου Ιωαννίνων*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 37.

<sup>390</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 63, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πάδων», 11.9.1916 και Έγγραφο 77, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 15.11.1916.

<sup>391</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 56, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Πάργας», 2.8.1916.

<sup>392</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 68, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 20.9.1916.

<sup>393</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 75, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Βήσανης», 7.11.1916.

<sup>394</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 76, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 10.11.1916.

<sup>395</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 113, «Τηλεγράφημα Πανελληνίου Συνδέσμου Επιστράτων», χ.χ.

## Κεφάλαιο 7: Τα Νοεμβριανά

Εδώ ο Λαός και οι έφεδροι  
κάμουν το καθήκον αυτών.  
Ελπίζω ότι θα το κάνετε κι  
εσείς εκεί.<sup>396</sup>

Στις 12 Σεπτεμβρίου ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναχώρησε για τα Χανιά. Εκεί σε ένοπλο συλλαλητήριο συγκροτήθηκε η Προσωρινή Κυβέρνηση. Στη συνέχεια αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη όπου και εγκαταστάθηκε με τους συνεργάτες του. Το ελληνικό κράτος χωρίστηκε σε δύο αντιμαχόμενες κρατικές οντότητες: το κωνσταντινικό Κράτος των Αθηνών και τη βενιζελική Προσωρινή Κυβέρνηση. Παρά την δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης, οι Σύμμαχοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν μία ισορροπία και να διατηρήσουν ανοικτούς τους δίαυλους επικοινωνίας με την Αθήνα. Η εξέλιξη προκάλεσε απογοήτευση στο βενιζελικό στρατόπεδο που επιθυμούσε την εξάπλωση του κινήματος, προκειμένου να αποκτήσει βάσεις τροφοδοσίας και στρατολογίας, κάτι που επιχείρησε δια της βίας. Στις 21 Οκτωβρίου του 1916 στρατεύματα της Εθνικής Άμυνας κατέλαβαν την Κατερίνη, μετά από σκληρή σύγκρουση με τον βασιλικό στρατό. Ήταν η μόνη πραγματική μάχη ανάμεσα σε τακτικές δυνάμεις των δύο κυβερνήσεων. Μετά από αυτό το περιστατικό ο Στρατηγός Σαράιγ, διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων του Μακεδονικού μετώπου, παρέμβαλε γαλλικά στρατεύματα ανάμεσα στις δύο πλευρές, δημιουργώντας μία διαχωριστική γραμμή από την Κορυτσά μέχρι και τον Θερμαϊκό.<sup>397</sup> Ο Κωνσταντίνος από την πλευρά του, μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα που άφησε στην πρωθυπουργία τον μετριοπαθή Ν. Καλογερόπουλο, διόρισε στο αξίωμα τον Σπύρο Λάμπρο. Ο Ηπειρώτης καθηγητής ιστορίας, που ήταν ένας εκ των δασκάλων του Κωνσταντίνου, δεν είχε κανένα απολύτως πολιτικό εκτόπισμα και αποτέλεσε ουσιαστικά ανδρείκελο του βασιλιά, που πλέον είχε συγκεντρώσει στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες.

Στο μεταξύ οι Σύμμαχοι συνέχιζαν τις προσπάθειες τους για την ανεύρεση κάποιας συμβιβαστικής λύσης με το κωνσταντινικό καθεστώς, μέσω του Γάλλου βουλευτή Μπεναζέ ο οποίος κλήθηκε από την Γαλλία για να αναλάβει ειδικά αυτή την αποστολή. Οι συνομιλίες με τον βασιλιά σε πρώτη φάση φάνηκαν να έχουν αποτέλεσμα. Ο Γάλλος βουλευτής τόνισε στον Κωνσταντίνο πως αν η Ελλάδα ήθελε να παραμείνει πραγματικά ουδέτερη, θα έπρεπε να παραδώσει σημαντικές ποσότητες οπλισμού στην Αντάντ, σαν αντιστάθμισμα για την παράδοση της Καβάλας στους Γερμανούς και τους Βούλγαρους.<sup>398</sup> Ο Κωνσταντίνος, ανήσυχος από το κίνημα

<sup>396</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 55, «Επιστολή Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη», 25.8.1916.

<sup>397</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 97-98.

<sup>398</sup> Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική Πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, Τόμος Α', Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 127.



της Εθνικής Άμυνας δέχτηκε όχι μόνο να παραδώσει το απαραίτητο στρατιωτικό υλικό αλλά και να εκκενώσει από τον στρατό του την Θεσσαλία, με αντάλλαγμα τον περιορισμό του Βενιζέλου στις Νέες Χώρες καθώς και εγγυήσεις για τον θρόνο του. Παρά την αρχική συμφωνία και τις αλλεπάλληλες συναντήσεις των δυτικών αξιωματούχων με τον Κωνσταντίνο για την παράδοση του πολεμικού υλικού, ο Νοέμβριος κυλούσε χωρίς να διευθετείται το ζήτημα. Ο Φουρνέ, ο Γάλλος διοικητής του στόλου που είχε καταπλεύσει στον Πειραιά για να επιβάλλει τους όρους της Αντάντ στην Αθήνα, προειδοποίησε τον Κωνσταντίνο πως μέχρι τις 18 Νοεμβρίου θα έπρεπε να παραδοθούν οι πρώτες δέκα συστοιχίες πυροβολικού, με τον υπόλοιπο οπλισμό να παραδίδεται μέχρι το τέλος του μήνα.<sup>399</sup> Η κατάσταση πλησίαζε πια σε αδιέξοδο.

Στο μεταξύ το στέμμα έλαβε τα μέτρα του, καλώντας σε κατάταξη εθελοντές (βλέπε Επίστρατους) και παραμονές της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου υπολογίζεται πως πάνω από είκοσι χιλιάδες άνδρες είχαν συρρεύσει στην πρωτεύουσα, προερχόμενοι κυρίως από την Αττικοβοιωτία. Μία ύστατη προσπάθεια των Γάλλων να εκτονωθεί η ένταση έπεσε στις κενό και στις 18 Νοεμβρίου του 1916, με την εκπνοή του τελεσιγράφου του Φουρνέ, συμμαχικές δυνάμεις μεγέθους περίπου τριών χιλιάδων ανδρών, αποβιβάστηκαν στον Πειραιά και επιχείρησαν να καταλάβουν κομβικά σημεία της πρωτεύουσας. Η αρχική προώθηση των Συμμάχων πραγματοποιήθηκε χωρίς περιπλοκές, όμως λίγο πριν το μεσημέρι, στην περιοχή του Ρουφ, άρχισε η ανταλλαγή πυροβολισμών. Παραμένει ως σήμερα άγνωστο το ποια πλευρά άνοιξε πρώτη πυρ· ταυτόχρονα άρχισαν συγκρούσεις στους λόφους της Πνύκας και του Φιλοπάππου, και στη Δάφνη, ενώ το αρχηγείο του Φουρνέ στο Ζάππειο τέθηκε κυριολεκτικά υπό πολιορκία. Οι σύμμαχοι αιφνιδιασμένοι και δεχόμενοι πυκνά πυρά αναγκάστηκαν να αναδιπλωθούν και τελικά να αποχωρήσουν, ενώ ακολούθησε και βομβαρδισμός της Αθήνας από τα πλοία του συμμαχικού στόλου που βρίσκονταν στο Φάληρο ενώ πυροβολικό χρησιμοποίησαν και οι ελληνικές δυνάμεις για να βάλλουν κατά του Ζαππείου.<sup>400</sup> Μετά από αλλεπάλληλες διαβουλεύσεις το απόγευμα έγινε εφικτή η κατάπαυση του πυρός και η απαγκίστρωση των συμμαχικών δυνάμεων στον Πειραιά.<sup>401</sup> Οι απώλειες τους από την σύγκρουση ξεπέρασαν τους διακόσιους άνδρες (62 νεκρούς και 170 τραυματίες)<sup>402</sup> ενώ αδιευκρίνιστες είναι οι ελληνικές απώλειες.

Την επόμενη της σκληρής σύγκρουσης ανάμεσα στα γαλλικά και τα ελληνικά στρατεύματα στην Αθήνα, δόθηκε το σύνθημα για το οριστικό ξεκαθάρισμα λογαριασμών ανάμεσα στους βενιζελικούς και τους μοναρχικούς. Το κράτος δικαίου αυτοκαταργήθηκε, και υπό το πρόσχημα της «βενιζελικής ανταρσίας», εξαπολύθηκε ένα πραγματικό κυνήγι μαγισσών απέναντι σε πραγματικούς και φανταστικούς αντιπάλους, με τους Επίστρατους να πρωτοστατούν και να αποκτούν ουσιαστικά τον

<sup>399</sup> Μουρέλος, σ. 93.

<sup>400</sup> Όπου παραπάνω, σ. 93.

<sup>401</sup> Για αναλυτική περιγραφή των γεγονότων της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου, βλ. Μουρέλος, σ. 97-127· Βεντήρης, Τόμος 2, σ. 248-281.

<sup>402</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 99



έλεγχο της Αθήνας. Από αυτό το ανελέητο κυνήγι δεν εξαιρέθηκαν ακόμα και σεβάσματα πρόσωπα όπως ο δήμαρχος Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκης, την διαπόμπευση του οποίου καταγράφει η κόρη του Πηνελόπη Δέλτα.<sup>403</sup> Πέραν των λεηλασιών και των εισβολών σε οικίες άνευ πραγματικής αφορμής, εκατοντάδες άνθρωποι συλλήφθηκαν και διαπομπεύθηκαν από τον αθηναϊκό όχλο, ενώ αντικείμενο συζητήσεων παραμένει και σήμερα εάν πραγματοποιήθηκαν εκτελέσεις.<sup>404</sup> Παράλληλα διακόπηκε η κυκλοφορία των βενιζελικών φύλλων, με τα γραφεία τους να γίνονται στόχος των Επιστράτων. Κάθε περιθώριο συνεννόησης ανάμεσα στις δύο πλευρές εξέλειψε, με τη σύγκρουση Αθήνας-Θεσσαλονίκης να μετατρέπεται σε παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος, με την επιβολή ενός εκ των Κωνσταντίνου-Βενιζέλου να σημαίνει αυτόχρονα την απομάκρυνση του άλλου.

### 7.1 Προετοιμάζοντας τη σύγκρουση στα Γιάννινα

Η ανάληψη της ηγεσίας της Εθνικής Άμυνας από τον Βενιζέλο, έθεσε τις αρχές της Παλαιάς Ελλάδας σε συναγερμό, ειδικά σε περιοχές όπως η Ήπειρος, που αναμένονταν να προσχωρήσουν στο κίνημα.<sup>405</sup> Οι σχετικές φήμες κυκλοφόρησαν γρήγορα από τις 11 Σεπτεμβρίου το Ε΄ Σώμα Στρατού και οι μονάδες του στα Ιωάννινα άρχισαν να κινητοποιούνται. Την ανησυχία των αρχών μάλλον τροφοδότησε μία μυστική συγκέντρωση προβεβλημένων Φιλελεύθερων, οι οποίοι προσπαθούσαν να καθορίσουν τη στάση τους απέναντι στις εξελίξεις. Η αντίδραση ήταν άμεση: πυροβόλα στραμμένα προς την πόλη τοποθετήθηκαν στις επάλξεις του κάστρου και άρχισαν οι ένοπλες περιπολίες στους δρόμους.<sup>406</sup> Οι Φιλελεύθεροι προσπάθησαν να διασκεδάσουν τις εντυπώσεις, διακηρύσσοντας τη νομιμοφροσύνη τους μέσω του *Ταχυδρόμου*: «Οι Βενιζελικοί παράγοντες ενταύθα απέδειξαν ότι και νομιμόφρονες είναι και συνετοί».<sup>407</sup> Πράγματι, ειδικά βετεράνοι πολιτικοί όπως ο Δημήτριος Κίγκος θεωρούσαν εξωφρενική την ιδέα της στάσης στην έδρα Σώματος Στρατού,<sup>408</sup> ενώ η εικόνα των ευερέθιστων, οπλισμένων αξιωματικών τους προκαλούσε νευρικότητα.<sup>409</sup> Δεν υπάρχει καμία ένδειξη πως οι Επίστρατοι συνδράμαν τον στρατό τις ημέρες εκείνες, παρά μόνο μία χλευαστική αναφορά του *Ταχυδρόμου* σε πολίτες που ενδεδυμένοι τα χακί περιέτρεχαν τα στενά της πόλεως, χωρίς όμως να τους συνδέει με τους Επίστρατους.<sup>410</sup>

<sup>403</sup> Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο, αναμνήσεις, μαρτυρίες, αλληλογραφία*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 17-35.

<sup>404</sup> Μουρέλος, σ. 142-235. Όσον αφορά τις εκτελέσεις ο Μαυρογορδάτος μελετώντας τις διάφορες μαρτυρίες καταλήγει πως εάν υπήρξαν ήταν ελάχιστες και σίγουρα δεν φτάνουν τις εκατοντάδες που ισχυρίζονταν οι Βενιζελικοί. Βλ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 274-276.

<sup>405</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 93.

<sup>406</sup> Δαγκλής, Τόμος Β΄, σ. 239.

<sup>407</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 14.9.1916.

<sup>408</sup> Δαγκλής, Τόμος Β΄, σ. 239.

<sup>409</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 14.9.1916.

<sup>410</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 16.9.1916.

Παρά τις προσπάθειες των Γιαννιωτών Φιλελεύθερων να αποσείσουν κάθε υποψία στάσης, το κλίμα γινόταν όλο και πιο δυσμενές για αυτούς, ενώ οι αρχές δημιουργούσαν μία ασφυκτική κατάσταση εντός της πόλεως των Ιωαννίνων. Αξιωματικοί πραγματοποιούσαν ελέγχους και εξακριβώσεις στοιχείων με τα όπλα «ξεσκαλωμένα» από τις θήκες τους,<sup>411</sup> ενώ υπήρχαν πια και καταγγελίες για την παρεμπόδιση κυκλοφορίας του αθηναϊκού βενιζελικού Τύπου, κάτι που σε αντίθεση με την Παλαιά Ελλάδα, δεν είχε συμβεί έως τότε.<sup>412</sup> Οι ενοχλήσεις που δοκίμαζαν οι βενιζελικοί από τις αρχές κλιμακώνονταν: στις 21 Σεπτεμβρίου η *Ήπειρος* δημοσίευσε καταγγελία που ήθελε τον διευθυντή του *Ταχυδρόμου*, Α. Γεωργιάδη, να είναι φυγόστρατος. Στις 10 Οκτωβρίου χωροφύλακες τον προσήγαγαν βάσει αυτής της καταγγελίας και τον κράτησαν στο τμήμα για μία ημέρα όταν και αποφυλακίστηκε με παρέμβαση του Γάλλου Πρόξενου.<sup>413</sup> Η *Ήπειρος* συμπέρανε πως η χρησιμότητά του ως φιλοανταντικού αρθρογράφου του εξασφάλισε την αποφυλάκισή του.<sup>414</sup> Η ίδια εφημερίδα προειδοποιούσε τους δημοσίους υπαλλήλους που σκεφτόντουσαν να προσχωρήσουν στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας να «καθίσουν ήσυχα».<sup>415</sup> Όσον αφορά τους Φιλελεύθερους, αν και υπήρχαν φωνές που ζητούσαν την ανάληψη δράσης «ώστε να αναπνεύσει η βενιζελικότατη Ήπειρος καθαρό αέρα», ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικοί.<sup>416</sup> Οι σημαντικότεροι παράγοντες των Φιλελεύθερων στα Γιάννινα ήταν βετεράνοι πολιτικοί, ανδρωμένοι κατά την οθωμανική περίοδο, συντηρητικοί και συνηθισμένοι στην προσεκτική συνδιαλλαγή με τις αρχές. Συν τοις άλλοις, τα Γιάννινα ζούσαν υπό το άγχος της καθόδου των ιταλικών στρατευμάτων που εκείνη την περίοδο εξορμούσαν από την Αυλώνα και βάδισαν όλο και νοτιότερα, καταλαμβάνοντας πόλεις της Β. Ηπείρου και απειλώντας να περάσουν τα ελληνο-αλβανικά σύνορα του 1913.

Ακόμη μία νίκη των αντιβενιζελικών ήταν ο διορισμός του Σπυρίδωνος Βλάχου στη θέση του Μητροπολίτη Ιωαννίνων, που είχε χηρεύσει από τον Ιούνιο με το θάνατο του Μητροπολίτη Γεωρβασίου. Ευρισκόμενος στα παρασκήνια, αλλά πάντοτε βαθιά αναμεμιγμένος στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας, ο Σπυρίδωνας αποτελεί ένα από τα άτομα που η πορεία τους αποτελεί συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στον μοναρχικό συντηρητισμό των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα και τη μετεμφυλιακή εθνοφροσύνη και τον αντικομμουνισμό, ενσαρκώνοντας όλα όσα χαρακτηρίζουν τον σκληρό πυρήνα του ελληνικού κράτους, από την συντριβή του βενιζελισμού το 1935 μέχρι και τη Μεταπολίτευση.<sup>417</sup> Με αλυτρωτική δράση από την περίοδο του

<sup>411</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 14.9.1916.

<sup>412</sup> εφ. *Αστήρ*, 19.9.1916.

<sup>413</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 12.10.1916.

<sup>414</sup> εφ. *Ήπειρος*, 11.10.1916.

<sup>415</sup> εφ. *Ήπειρος*, 19.10.1916.

<sup>416</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 239-240.

<sup>417</sup> Ένας κληρικός σημείωνε στον Γερμανό Δημάκο, τον ΕΛΑΣίτη κληρικό που έμεινε γνωστός ως «Παπα-Ανυπόμονος» πως: «Εδώ μια φορά κυβερνούσε ο Αλή Πασάς. Τον διαδέχθηκε ο Δεσπότης Ιωαννίνων. Απλώς αφεντικό αλλάξαμε! Για να ζήσεις στην Ήπειρο έπρεπε να φιλήσεις την παντόφλα του Σπυρίδωνος». Βλ. Αρχιμανδρίτης Γερμανός Κ. Δημάκος, *Στο θουνό, με τον Σταυρό, κοντά στον Άρη*.

Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή της Καβάλας, τοποθετήθηκε στη Μητρόπολη Βελλάς και Κονίτσης το 1906 και γρήγορα εντάχθηκε στην Ηπειρωτική Εταιρεία με το ψευδώνυμο «Δρίνος».<sup>418</sup> Με το ίδιο ψευδώνυμο δημοσίευσε άρθρα στην *Ήπειρο*, σε με φιλοβασιλικό προσανατολισμό.<sup>419</sup> Το 1914 είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στα γεγονότα της Β. Ηπείρου όντας πρωτεργάτης του αυτονομιακού κινήματος και μέλος της κυβέρνησης Χρηστάκη-Ζωγράφου.<sup>420</sup> Ο Σπυρίδων τα επόμενα δύο χρόνια δραστηριοποιήθηκε παρασκηνιακά, τασσόμενος με το στέμμα και υπονομεύοντας τους Φιλελευθέρους και την υποψηφιότητα Δαγκλή.<sup>421</sup> Τη θέση του στα Ιωάννινα την εξασφάλισε χάρις στην υποστήριξη των αντιβενιζελικών και των Κεντρικών Δυνάμεων.<sup>422</sup> Οι αντιβενιζελικοί των Ιωαννίνων ερμηνεύοντας τον διορισμό του, ορθά, σαν δική τους νίκη, φρόντισαν να του κάνουν μία ιδιαίτερα εντυπωσιακή υποδοχή, που προκάλεσε εκνευρισμό στους Φιλελεύθερους.<sup>423</sup>

Παρά το ευνοϊκό για αυτούς κλίμα, οι αντιβενιζελικές αρχές διακατέχονταν επίσης από νευρικότητα. Το *Εμπρός* έκανε λόγο για κίνημα των βενιζελικών, με την παρότρυνση του Δαγκλή που καταπνίγηκε εν τη γένεση του από το στρατό και τη χωροφυλακή. Η εφημερίδα εν τέλει υποχρεώθηκε να παραδεχθεί πως στα Ιωάννινα διατηρούνταν η τάξη, υπό το φόβο της ιταλικής παρέμβασης, με τη συνδρομή μάλιστα των «συνετωτέρων Βενιζελικών».<sup>424</sup> Ακόμα και οι αξιωματικοί του Ε' Σώματος Στρατού, που θεωρούνταν πιστοί στην Αθήνα και δεν άφησαν κανένα περιθώριο σκέψης για δράση στους βενιζελικούς, υποχρεώθηκαν να συντάξουν μία επιστολή νομιμοφροσύνης προς τον Κωνσταντίνο που απέστειλαν στον Παπούλα στην Άρτα, όπου είχε μεταφερθεί η διοίκηση του σώματος.<sup>425</sup>

Τον Οκτώβριο η Αθήνα καταλήφθηκε από τον φόβο αγροτικής εξέγερσης στη Θεσσαλία και την Ήπειρο, που θα έστρωνε το δρόμο στην κατάληψη των ανωτέρω περιοχών από την Αντάντ και τις δυνάμεις της Εθνικής Άμυνας ενώ θα κατέλυε πρακτικά το δικαίωμα της ιδιοκτησίας με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και τη διανομή της γης στους ακτήμονες κολίγους.<sup>426</sup> Ο Μαυρογορδάτος θεωρεί πως η παραπάνω φήμη διαδόθηκε ούτως ώστε να αποτραπεί η εκκένωση των συγκεκριμένων περιοχών από τα πιστά στον Κωνσταντίνο στρατεύματα. Η υπόθεσή του πιθανότατα ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όμως φαίνεται πως στην

---

Στρατιωτικός ιερέυς στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα 2005, σ. 248.

<sup>418</sup> Δαγκλής, Τόμος Α', σ. 401-403· Δημήτρης Σαλαμάγκας, «Σπυρίδων ο Ηπειρώτης. Τα πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας του», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 47 (1956), σ. 303-304.

<sup>419</sup> εφ. *Ήπειρος*, 9.8.1913.

<sup>420</sup> Σοφοκλής Δ. Λώλης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδας Κύρος Σπυρίδων», *Θεολογία*, τόμ. 1, τχ. 27 (1956), σ. 7-8.

<sup>421</sup> Δαγκλή, Τόμος Β', σ. 142.

<sup>422</sup> Ενεπεκίδης, σ. 504-505· Θεοδόσης Α. Τσιρώνης, *Εκκλησία πολιτευόμενη. Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 67-170, *passim*.

<sup>423</sup> Νικολαΐδης, Τόμος Β', σ. 243-248.

<sup>424</sup> εφ. *Εμπρός*, 16.9.1916.

<sup>425</sup> εφ. *Ήπειρος*, 28.9.1916.

<sup>426</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 9.10.1916 και 10.10.1916 και εφ. *Εμπρός*, 11.10.1916.

Αθήνα επικρατούσε πράγματι ανησυχία για τη στάση των αγροτικών πληθυσμών.<sup>427</sup> Η κυβέρνηση φαίνεται πως επιχείρησε να αξιοποιήσει και τους Επίστρατους ώστε να παρέμβει στον αγροτικό κόσμο. Στις 10 Οκτωβρίου ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων απέστειλε εγκυκλίους στους συνδέσμους της Λάρισας, του Βόλου, της Καρδίτσας, των Τρικάλων και των Ιωαννίνων, με την οποία ειδοποιούσε τους Επίστρατους πως αναμένονταν αγροτική εξέγερση, της οποίας θα γινόταν «προδοτική εκμετάλλευσις» και τους ζητούσε να ασκήσουν «άπασαν την ήπιαν επιρροήν» ώστε να αποτραπεί μία τέτοια εξέλιξη. Σύμφωνα με τις οδηγίες του ΠΣΕ οι Επίστρατοι θα έπρεπε να τονίσουν στους κολίγους, πως όταν ομαλοποιούνταν η κατάσταση, θα στέκονταν στο πλάι τους για μία «δίκαιαν διευθέτησιν του ζητήματος».<sup>428</sup> Η υπόθεση δεν είχε συνέχεια μετά και τις διαψεύσεις των βενιζελικών («αρλούμπες» κατά τον *Ταχυδρόμο*)<sup>429</sup> όμως στην Ήπειρο η ανησυχία για τη στάση των ακτημόνων αγροτών ήταν σταθερό μοτίβο. Από τις αρχές του διχασμού κάθε αγροτικό ξέσπασμα θεωρούνταν υποκινούμενο από τους Φιλελεύθερους που επιζητούσαν να καταρρακωθεί το κύρος της κυβέρνησης, με τους αντιβενιζελικούς να μη βλέπουν καμία σύνδεση με την γενικότερη αναταραχή που είχε ξεσπάσει στην ύπαιθρο από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων.<sup>430</sup>

Το Νοέμβριο, οι εξελίξεις στην Αθήνα σε συνδυασμό με την προέλαση των Ιταλών, είχαν δημιουργήσει ένα ηλεκτρισμένο κλίμα. Ο Πανεπειρωτικός Σύνδεσμος σε συνεννόηση προφανώς με την Αθήνα άρχισε να αποστέλλει εγκυκλίους σε συνδέσμους της υπαίθρου, ζητώντας από τους έφεδρους να κατέλθουν στα Ιωάννινα. Σε αυτή τη φάση όμως φαίνεται πως κινητοποιήθηκαν κατά βάση οι Γιαννιώτες έφεδροι, ενώ πρότερα της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου, εγκύκλιοι στάλθηκαν στους οικισμούς, τους πλησιέστερους στα Ιωάννινα με τις απαντήσεις να είναι απογοητευτικές:

Η προς την εγκύκλιων υμών τελεία συμμόρφωσις είναι επί του παρόντος πολύ δύσκολος εις ημάς λόγω των παρεμβαλλομένων πλείστων όσων σπουδαίων προσκομμάτων παρ' όλην την καλήν θέλησιν της τε επιτροπής και των μελών εν γένει του Συνδέσμου. Λαμβανομένον υπ' όψιν ότι απέχομεν είκοσι περίπου ώρας μακράν του Κέντρου (Ιωαννίνων), ότι στερούμεθα παντελώς όπλων (καίτι επανειλημμένως ζητήσαμεν τοιαύτα) και ότι, εν συγκρίσει προς το ολονέν ογκούμενον και εν μέρει ωπλισμένον Βενιζελικόν κόμμα του χωριού μας, είμεθα πολύ ολίγοι και λόγω της αποδημίας πολλών

<sup>427</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 260.

<sup>428</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 71, «Ενημέρωση Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων περί επικείμενης αγροτικής εξέγερσης», 10.10.1916.

<sup>429</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 16.10.1916.

<sup>430</sup> Τον Ιούλιο του 1915 μία ένοπλη ομάδα περιδιάβαινε τσιφλικοχώρια της Ηπείρου καλώντας τους κολίγους να μην καταβάλουν τα γεώμορα, και σε μία περίπτωση έδιωξαν τους εισπράκτορες κάποιου τσιφλικά. Η *Ήπειρος* θεωρούσε πως η συμμορία ήταν υποκινούμενη από τους Φιλελεύθερους. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 8.7.1915 και 11.7.1915· Για τη δημόσια ασφάλεια και τις κατηγορίες των αντιβενιζελικών, βλ. εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 7.8.1916.

επίστρατων και της προσελεύσεως πληθώρας συμπατριωτών μας βενιζελικών εκ της Α. Μακεδονίας, και ότι εξ άλλου η οικονομική κατάστασις του Συνδέσμου είναι οικτροτάτη, πολλοί δε επίστρατοι στερούνται και αυτόν τον επιούσιον, μας είναι αδύνατον να προβώμεν εις όσα η εγκύκλιος υμών διαλαμβάνειν, και δια τούτο καίτι επανειλημμένως συνεδριάσαμεν δεν ηδυνήθημεν εντούτοις να λάβωμεν καμμίαν οριστικήν απόφασιν, ην να ανακοινώσωμεν ημίν.<sup>431</sup>

Στο ίδιο κλίμα ήταν και η απάντηση από το Δελβινάκι, όπου οι ελάχιστοι εναπομείναντες Επίστρατοι αδυνατούσαν να συνδράμουν τον Πανηπειρωτικό.<sup>432</sup> Παρά τις δυσχέρειες, οι Γιαννιώτες Επίστρατοι έπρεπε να προετοιμαστούν: η πόλη χωρίστηκε σε τέσσερις τομείς για να διευκολυνθεί καλύτερα ο έλεγχός της. Ο πρώτος τομέας ήταν η περιοχή του Ταχυδρομείου, με άξονα την οδό Σουλίου [σημ. 28<sup>ης</sup> Οκτωβρίου] όπου βρισκόντουσαν και τα γραφεία των τοπικών εφημερίδων *Ήπειρος* και *Ταχυδρόμος*, το δεύτερο τμήμα η γειτονιά της Καλούτσιανης και η περιοχή κοντά στο φρούριο [σημ. Λιθαρίτσια], το τρίτο το τότε εμπορικό κέντρο της πόλης με άξονα την οδό Ανεξαρτησίας και τη συνοικία Κουρμανιό, και ο τέταρτος τομέας ήταν η περιοχή της πλατείας του Κωνσταντίνου του Ελευθερωτού στο σημερινό κέντρο των Ιωαννίνων, όπου και βρίσκονται τα κυριότερα δημόσια κτήρια. Εντός των τεσσάρων τομέων υπήρχαν σαράντα στόχοι που έπρεπε να τεθούν υπό έλεγχο: τα προξενεία των συμμαχικών δυνάμεων, διοικητικά κέντρα όπως το Δημαρχείο, γνωστά καφενεία και ξενοδοχεία που σύχναζαν Φιλελεύθεροι και φυσικά δεκάδες οικίες και καταστήματα βενιζελικών.<sup>433</sup> Όλα ήταν έτοιμα για το ξεκαθάρισμα των λογαριασμών ανάμεσα στους μοναρχικούς και τους Φιλελεύθερους.

## 7.2 Τα Νοεμβριανά στα Γιάννινα

Παραμονές της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου η κατάσταση στα Ιωάννινα ήταν έκρυθμη. Οι στρατιωτικές αρχές της πόλης είχαν αρχίσει να κινητοποιούνται λίγες ημέρες πριν· στρατιώτες κι Επίστρατοι κατέλαβαν δημόσια κτήρια, ενώ οι αρχές απροκάλυπτα παρενοχλούσαν γνωστούς βενιζελικούς, εισβάλλοντας σε μία περίπτωση σε καφενείο για να κατεβάσουν μία εικόνα του Βενιζέλου.<sup>434</sup> Η *Ήπειρος* δυναμίτιζε το κλίμα ανακαλύπτοντας συνωμοσίες του Δαγκλή για ένοπλη στάση στην ύπαιθρο, ενώ από την πλευρά τους οι Φιλελεύθεροι διαμαρτύρονταν για την έντονη στρατιωτική

<sup>431</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 77, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Λάιστας», 15.11.1916.

<sup>432</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 76, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 10.11.1916.

<sup>433</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 107/13, «Κατάλογος βενιζελικών στόχων στην πόλη των Ιωαννίνων», χ.χ.

<sup>434</sup> Νικολαΐδης, Τόμος Β', σ. 259· εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 13.11.1916.



παρουσία.<sup>435</sup> Το πρωινό της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου στην πόλη επικρατούσε η νηνεμία πριν τη μεγάλη καταιγίδα. Καθώς η ημέρα κυλούσε, άρχισαν να καταφτάνουν τα νέα για την σύγκρουση της Αθήνας. Μόλις ξεκαθάρισε η κατάσταση στην πρωτεύουσα και οι συμμαχικές δυνάμεις άρχισαν να οπισθοχωρούν, κράτος και παρακράτος κινήθηκαν και στην ηπειρωτική πρωτεύουσα.<sup>436</sup>

Η αρχή μάλλον έγινε με την κατάληψη του Ταχυδρομείου, με στόχο να εκδιωχθούν οι Γάλλοι λογοκριτές (κοντρολέδες) και να εξασφαλιστούν οι επικοινωνίες με την Παλαιά Ελλάδα. Το απόγευμα της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου, απόσπασμα περίπου τριάντα οπλιτών, με επικεφαλής δύο αξιωματικούς εισέβαλλαν στο κτήριο και απομάκρυναν τον διευθυντή Ιωάννη Παναγιωτόπουλο. Τη διεύθυνση του Ταχυδρομείου ανέλαβε ένας μέχρι πρότινος τηλεγραφετής ονόματι Άγγελος Φαφούτης, που ήταν εκ των έμπιστων του Ταγματάρχη Γαβαλιά και συμμετείχε στη διακίνηση της αλληλογραφίας των Κεντρικών Δυνάμεων.<sup>437</sup> Έκτοτε το Ε' Σώμα Στρατού ουσιαστικά ανέλαβε τις επικοινωνίες της Ηπείρου. Ο Παναγιωτόπουλος συνελήφθη, ενώ οι υπάλληλοι της λογοκρισίας απομακρύνθηκαν από τα Ιωάννινα.<sup>438</sup> Στο Ταχυδρομείο εργαζόταν και ο Κέντρος Μαρτινάκης, ο οποίος συνελήφθη στο σπίτι του το βράδυ της 18<sup>ης</sup> Νοέμβρη από τη χωροφυλακή και οδηγήθηκε στις φυλακές όπου και βασανίστηκε, όπως κατήγγειλε αργότερα.<sup>439</sup>

Ακολούθησαν δεκάδες συλλήψεις γνωστών Φιλελεύθερων, δημοσίων υπαλλήλων και δημοσιογράφων με πρόσχημα και στην περίπτωση των Ιωαννίνων την απειλή βενιζελικού κινήματος. Το βράδυ της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου στρατιώτες και Επίστρατοι κατέφθασαν σπίτι του βενιζελικού δικηγόρου και εκλεγμένου βουλευτή το Μάιο του 1915, Γεωργίου Γκάλγκου και εισέβαλαν αναζητώντας όπλα και τελικά τον συνέλαβαν «επί εσχάτη προδοσία» και τον οδήγησαν στις φυλακές.<sup>440</sup> Τον Γκάλγκο ακολούθησε στις φυλακές ο δικηγόρος Γ. Κιαγιάς, ο πλέον μαχητικός ίσως Φιλελεύθερος που προσπαθούσε να οργανώσει μία αντίσταση των βενιζελικών, ανήσυχος από την κινητοποίηση των αρχών.<sup>441</sup> Το βράδυ της 18<sup>ης</sup> συνελήφθησαν επίσης οι αρχισυντάκτες των βενιζελικών φύλλων *Ταχυδρόμος και Ελεύθερον Βήμα*,<sup>442</sup> Α. Γεωργιάδης και Ν. Ζωνίδης· ο Χατζής μάλιστα, με διάθεση ειρωνείας,

<sup>435</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 16.11.1916· εφ. *Ήπειρος*, 16.11.1916.

<sup>436</sup> Μουρέλος, σ. 276.

<sup>437</sup> ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Στέφανου Σκουλούδη, φακ. 2: Δίκη Κυβερνήσεως Στεφ. Σκουλούδη, «Εξέταση μάρτυρος Ιωάννη Παναγιωτόπουλου», 25.12.1917. Ο Φαφούτης πάντως δεν είχε την εμπιστοσύνη των ντόπιων αντιβενιζελικών, όπως φαίνεται από ένα τηλεγράφημα του Καζαντζή προς τον Μέρτζιο. Βλ. ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 111, «Τηλεγράφημα Κωνσταντίνου Καζαντζή», 1.1.1917.

<sup>438</sup> εφ. *Ήπειρος*, 23.11.1916 και 19.12.1916.

<sup>439</sup> Τους ισχυρισμούς περί βασανισμού επιβεβαιώνουν και άλλοι βενιζελικοί έγκλειστοι: ΙΔΥΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1918/40.5, «Ατομικός φάκελος Κ. Μαρτινάκη» (Κ. Martin στο γαλλικό πρωτότυπο).

<sup>440</sup> ΙΔΥΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1918/43.4: Ατομικός φάκελος Γ. Γκάλγκου.

<sup>441</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', 239-240.

<sup>442</sup> Η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* κυκλοφόρησε το καλοκαίρι του 1916, διέκοψε την κυκλοφορία της στα Νοεμβριανά και κυκλοφόρησε ξανά το 1917. Δεν έχουν διασωθεί φύλλα από την πρώτη περίοδο της κυκλοφορίας της. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε πως τάχθηκε με φανατισμό υπέρ του Βενιζέλου,



επικροτούσε τη σύνεση των εκδοτών να μην κυκλοφορήσουν φύλλο τη 19<sup>η</sup> Νοεμβρίου.<sup>443</sup> Στις φυλακές οδηγήθηκαν και άνδρες που διατηρούσαν σχέσεις με τα προξενία της Αντάντ, για τους οποίους όμως διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία πλην κάποιων ονομάτων, όπως αυτό κάποιου Μητσοτάκη.<sup>444</sup> Ο συνολικός αριθμός των ανθρώπων που φυλακίστηκαν στα Ιωάννινα τις ημέρες εκείνες είναι άγνωστος όμως ήταν σίγουρα πολύ μεγάλος: Στις 21 Δεκεμβρίου απαγγέλθηκαν κατηγορίες σε 28 βενιζελικούς που κρατούνταν έως τότε στις φυλακές ενώ νωρίτερα είχαν αποφυλακιστεί 15 άτομα εις βάρος των οποίων δεν προέκυψε κάποιο ενοχοποιητικό στοιχείο. Σε αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε και κάποιες περιπτώσεις όπως του Γκάλγκου και του Κιαγιά που δεν εμφανίστηκαν σε κανένα τέτοιο κατάλογο, οπότε πρέπει να υπολογίζουμε πως ίσως προσάχθηκαν πάνω από σαράντα άνθρωποι.<sup>445</sup> Οι βενιζελικοί που συλλαμβάνονταν συγκεντρώνονταν από τις αρχές στην κεντρική πλατεία της πόλης όπου πλήθος κόσμου κι Επίστρατοι τους περίμεναν για να τους προπηλακίσουν, φωνάζοντας συνθήματα περί προδοτών και υπέρ του Κωνσταντίνου.<sup>446</sup> Ο Γάλλος πρόξενος Ντουσάπ με τις παρεμβάσεις του προσπαθούσε όλο το βράδυ να σταματήσουν οι συλλήψεις ή τουλάχιστον οι προπηλακισμοί, χωρίς επιτυχία.<sup>447</sup> Οι αντιβενιζελικοί από την πλευρά τους έδειχναν να απολαμβάνουν αυτό που αντιλαμβάνονταν ως λυτρωτική βία καθώς και την εξαφάνιση του κράτους δικαίου:

Ο κ. Καγιάς καταγίνεται ν' αναπτύξη ποία περίπου κατηγορία θα τους απαγγελθή και ποία η ποινή των. Ένας χωροφύλαξ απέξω διακόπτει. -Στην Αθήνα σκοτώνονται βρε βλάμη. Ποινική δικονομία θαρρείς πως έχουμε τώρα; -Αμμέ τι; Δεν είναι νόμοι; -Να νόμοι: να σ' αδειάσω το γκρα στο κεφάλι και με καταγγείλης έπειτα επί υπερβάσει... εθνικής αμύνης!<sup>448</sup>

Η απόσυρση των κρατικών αρχών έδωσε χώρο στην «ιδιωτική πρωτοβουλία» και προφανώς σε κάθε λογής κατάχρηση και βιαιοπραγίες, ενώ οι έρευνες σε οικείες και επιχειρήσεις βενιζελικών είχαν μετατραπεί σε πρώτης τάξεως ευκαιρία για λεηλασίες, στις οποίες συμμετείχαν αξιωματικοί και Επίστρατοι. Το βράδυ της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου, δύο λοχαγοί της 9<sup>ης</sup> Μεραρχίας συνοδευόμενοι από Επίστρατους εισέβαλλαν στο Ξενοδοχείο «Βενιζέλος» - μία επιλογή ονόματος μάλλον ατυχής σε

---

ενώ η *Ηπειρος* την κατηγορούσε για χρηματοδότηση από τα δυτικά προξενία. Βλ. Νικολαΐδης, Τόμος Β', σ. 178-179.

<sup>443</sup> εφ. *Ηπειρος*, 19.11.1916.

<sup>444</sup> Όπου παραπάνω.

<sup>445</sup> εφ. *Ηπειρος*, 27.11.1916 και 21.12.1916· Ο κατάλογος των 28 ατόμων στους οποίους αποδόθηκαν κατηγορίες, ταυτίζεται σχεδόν πλήρως με τον κατάλογο αιτούντων αποζημίωση για παράνομη κράτηση που κατάρτησε ο Γιάννης Μουρέλος. Βλ. Μουρέλος, Παράτημα 4, σ. 358-361.

<sup>446</sup> ΙΔΥΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1918/40.5, «Ατομικός φάκελος Κ. Μαρτινάκη».

<sup>447</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 240.

<sup>448</sup> εφ. *Ηπειρος*, 23.11.1916.

εκείνη την περίσταση. Ο επικεφαλής της ομάδας, λοχαγός Σταύρος Καλφακάκος, είχε απειλήσει την προηγούμενη ημέρα τον ιδιοκτήτη, Θεοδόση Κοντολώλη, πως αν δεν κατέβαζε την επιγραφή, θα τον «έσπαζε στο ξύλο». Ο Κοντολώλης απέφυγε τον ξυλοδαρμό, το ξενοδοχείο του όμως λεηλατήθηκε. Λιγότερο τυχερός ήταν κάποιος Πολύδωρος Γαυδάς, ιδιοκτήτης παρακείμενου κουρείου που είχε τεθεί στο στόχαστρο εξαιτίας μίας εικόνας του Βενιζέλου. Η ίδια ομάδα αξιωματικών και επίστρατων εισέβαλλε στο κουρείο και προκάλεσε καταστροφές. Ο Καλφακάκος μαζί με τον λοχαγό Κωνσταντίνο Κυβέλλο αφού πρώτα εξήγησαν στον αγνώμονα κουρέα πως όφειλε την ελευθερία του στον Κωνσταντίνο, τον ξυλοκόπησαν με μαστίγια.<sup>449</sup>

Η πρωτοφανής για τα δεδομένα των Ιωαννίνων βία και οι αυθαιρεσίες έφθασαν σε τέτοιο επίπεδο, που σύντομα και οι ίδιοι οι αντιβενιζελικοί άρχισαν τις προσπάθειες να χαλιναγωγήσουν την κατάσταση· πέραν των προφανών προβλημάτων που δημιουργούσε ο εγκλεισμός δεκάδων ανθρώπων που δεν είχαν καταφανώς καμία σχέση με οποιαδήποτε στάση, πραγματική ή υποτιθέμενη, η πρωτόφαντη πολιτική βία που ασκούσαν σε βάρος τόσων πολιτών, στα συμφραζόμενα μίας κλειστής σχετικά κοινότητας, σύντομα άρχισε να κλονίζει ακόμη και τους πιο φανατισμένους. Ο Γ. Χατζής ανέλαβε και πάλι να εξωραΐσει την εικόνα με δύο κεντρικά άρθρα στην *Ηπειρο*, στα οποία αφού ξεκαθάριζε πως κατανοούσε όσους ζητούσαν επιείκεια για τους συμπολίτες τους, εξηγούσε πως τα μέτρα δεν λαμβάνονται κατά των βενιζελικών γενικώς, και πως δεν διώκονται τα πολιτικά φρονήματα [sic] αλλά μόνο όσοι υποκινούσαν στάση κατά του επισήμου κράτους, οι «αναρχικοί» και οι «πράκτορες» που επιζητούσαν ανατροπή του καθεστώτος.<sup>450</sup> Προς επίρρωση των λεγομένων του, επικαλούνταν την περίπτωση του Δ. Κίγκου που έμεινε ανενόχλητος από τις αρχές, καθώς παρότι βενιζελικός, είχε αρνηθεί ρητά να συμμετάσχει σε οποιαδήποτε δυναμική ενέργεια των Φιλελεύθερων στα Ιωάννινα.<sup>451</sup> Καθώς όμως η κατάσταση είχε εκτροχιαστεί εντελώς, ο Χατζής πρότεινε στην αστυνομία να συλλαμβάνονται όσοι πρότειναν συλλήψεις ατόμων χωρίς να προσκομίζουν επαρκείς αποδείξεις για όσα τους καταμαρτυρούσαν.<sup>452</sup>

Παρ' όλα αυτά το κλίμα τρομοκρατίας εξακολούθησε και τις επόμενες ημέρες. Οι αρχές διεξήγαγαν έρευνες σε οικίες βενιζελικών, όπως οι πρώην βουλευτές Ν. Βλαχλείδης, Ε. Χατζής και Σ. Γερομίχας αλλά και στην Τράπεζα Αθηνών, με μόνο αξιόλογο εύρημα ένα τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς τον Βλαχλείδη.<sup>453</sup> Η πίεση εντεινόταν στους Φιλελεύθερους, που όμοια με την υπόλοιπη χώρα, άρχισαν να στέλνουν επιστολές αποκήρυξης του Ελευθερίου Βενιζέλου και της «προδοτικής πολιτικής» του, σε μία σκοτεινή προοικονομία των μεσοπολεμικών δηλώσεων μετανοίας των κομμουνιστών. Οι δηλώσεις ξεκίνησαν από την επομένη των

<sup>449</sup> Αρχείο Σταύρου Καλφακάκου, Πρακτικά Ανακριτικής Επιτροπής Α' Σώματος Στρατού, 30.1.1918.

<sup>450</sup> εφ. *Ηπειρος*, 22.11.1916 και 23.11.1916.

<sup>451</sup> εφ. *Ηπειρος*, 22.11.1916.

<sup>452</sup> εφ. *Ηπειρος*, 23.11.1916.

<sup>453</sup> εφ. *Ηπειρος*, 2.12.1916.

Νοεμβριών, με τον λοχαγό Ν. Δεσπαστά.<sup>454</sup> Ακολούθησαν δεκάδες ακόμη, απλών πολιτών και επιφανών Φιλελεύθερων όπως οι Δ. Κίγκος, ο Ε. Χατζής, Α. Χρηστίδης και οι αδελφοί Βλαχλείδη ενώ δηλώσεις αποκήρυξης του Βενιζέλου έστειλαν στον Τύπο οι έγκλειστοι πρώην βουλευτές Γ. Γερογιάννης, Β. Μπάλκος, Π. Πισπιρής, Σ. Γερομίχας και Ι. Μελάς,<sup>455</sup> με αξία προφανώς αμφίβολη.<sup>456</sup> Οι μέρες κυλούσαν όμως χωρίς να εμφανιστεί κανένα στοιχείο πως οι βενιζελικοί προετοίμαζαν κίνημα: τα πολυδιαφημιζόμενα κρυμμένα όπλα ήταν ανύπαρκτα και πέραν κάποιων ανώνυμων πληροφοριών, κανείς Γιαννιώτης δεν προσκόμιζε αποδείξεις που να στοιχειοθετούν κατηγορίες, στο βαθμό που ο Παπούλας (που στο μεταξύ είχε επανακάμψει σαν τροπαιούχος των Νοεμβριανών της Αθήνας) δημοσίευσε ανακοίνωση με την οποία δήλωνε πως δε θα λάμβανε υπόψη του καμία ανώνυμη καταγγελία, ενώ από τη δική του πλευρά ο Χατζής εξαπέλυε μύδρους κατά των Γιαννιωτών που δεν βοηθούσαν τις αρχές.<sup>457</sup>

Διώξεις εξαπολύθηκαν και στην Πρέβεζα το βράδυ της 18ης προς 19ης Νοεμβρίου. Στους συλληφθέντες συμπεριλαμβάνονταν οι τρεις βενιζελικοί βουλευτές της 31ης Μαΐου (Γερογιάννης, Μπάλκος, Πισπιρής) ο δήμαρχος της πόλης Π. Καρυστινός και άλλοι έντεκα πολίτες.<sup>458</sup> Οι κρατούμενοι οδηγήθηκαν πρώτα στη Φιλιπιάδα από στρατιώτες και χωροφύλακες και από εκεί στις φυλακές των Ιωαννίνων. Διοικητικές εκτοπίσεις που μετατράπηκαν αργότερα σε συλλήψεις σημειώθηκαν και στις Φιλιάτες, με τρεις ανθρώπους να καταλήγουν στα Γιάννενα όπως και στην Άρτα, όπου ένα άτομο, ο Ιωάννης Κοσσυβάκης οδηγήθηκε στις φυλακές των Ιωαννίνων.<sup>459</sup> Κάποια επεισόδια μικρής έκτασης έλαβαν χώρα και σε χωριά της υπαίθρου. Στην Πλέσσα [σημ. Πλαίσια] στα Τζουμέρκα, δυο-τρεις μεθυσμένοι αξιωματικοί περιφέρονταν στην αγορά του χωριού, απειλώντας τους Φιλελεύθερους μαγαζάτορες και κατεβάζοντας εικόνες του Βενιζέλου. Η τοπική δύναμη της χωροφυλακής επενέβη αποφασιστικά, εμποδίζοντας τυχόν επεισόδια και λεηλασίες και συνετίζοντας τους αξιωματικούς.<sup>460</sup>

---

<sup>454</sup> εφ. *Ήπειρος*, 22.11.1916.

<sup>455</sup> Η μόνη ειλικρινής δήλωση αποκήρυξης του Βενιζέλου ήταν, σύμφωνα με τον γιο του, αυτή του Ιωάννη Μελά. Ο Μελάς ήταν γόνος της γνωστής οικογένειας εμπόρων και επιχειρηματιών με υψηλότερες διασυνδέσεις, συγγενής του μακεδονομάχου Παύλου Μελά και του γραμματέα του Κωνσταντίνου, Γεωργίου Μελά. Πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους πολιτευτές των Ιωαννίνων με χρόνια ενασχόληση με τις κοινοτικές υποθέσεις. Ο γιος του ισχυρίζεται πως η αποκήρυξη ήταν ειλικρινής και προϊόν της απογοήτευσης και του θυμού του Ιωάννη από τις συνεχείς παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Μετά τα Νοεμβριανά ο Ιωάννης Μελάς αποσύρθηκε πρακτικά από την πολιτική. Βλ. Λέοντας Ι. Μελάς, *Ήπειρωτικές Μελέτες. Μία οικογένεια μία ιστορία*, σ. 584-585.

<sup>456</sup> εφ. *Ήπειρος*, 22.11.1916, 23.11.1916, 8.12.1916, 11.12.1916, 13.12.1916, 15.12.1916 και 17.12.1916.

<sup>457</sup> εφ. *Ήπειρος*, 11.12.1916 και 15.12.1916.

<sup>458</sup> Μουρέλος, σ. 278.

<sup>459</sup> εφ. *Ήπειρος*, 21.12.1916.

<sup>460</sup> Οι Γ. Γέρος και Π. Ράπτης, έμποροι γαλακτοκομικών, ισχυρίστηκαν στην Μεικτή Επιτροπή Αποζημιώσεων των θυμάτων των Νοεμβριανών πως το κατάστημα τους λεηλατήθηκε και οι ίδιοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις οικίες τους. Άλλοι όμως καταστηματαρχες, βενιζελικοί και οι ίδιοι

Οι κυρίαρχοι επιτέλους στα Γιάννινα αντιβενιζελικοί επιχειρούσαν να σταθεροποιήσουν τη θέση τους στην πόλη, εκκαθαρίζοντας τον κρατικό μηχανισμό από τους βενιζελικούς. Η πρώτη ηχηρή περίπτωση ήταν του δημάρχου Γεωργίου Ιωαννίδη, ο οποίος υποχρεώθηκε σε παραίτηση από πλήθος Επίστρατων και άλλων αντιβενιζελικών, με αιτιολογία την εργασιακή του σχέση με γαλλική εταιρία οδοποιίας.<sup>461</sup> Ο Ιωαννίδης που ήταν μάλλον μετριοπαθής βενιζελικός, ενημέρωσε την Αθήνα πως μία «εικοσάδα πολιτών» τον υποχρέωσε να παραιτηθεί, προκαλώντας την οργή των Επίστρατων, που με επιστολή τους στην *Ηπειρο*, αναρωτιούνταν αν ο δήμαρχος ήθελε κι άλλες λαϊκές κινητοποιήσεις, όχι μόνο εκτός, αλλά αυτή τη φορά και εντός της οικίας του, με «καθόλου ευχάριστες» συνέπειες· μία αποστροφή που δεν άφηνε περιθώρια παρερμηνειών.<sup>462</sup> Παρά τις συνεχείς παραινήσεις του Τύπου όμως, η διαδικασία της εκκαθάρισης προχωρούσε πολύ αργά, ενώ γινόταν ξεκάθαρο πως η κυριαρχία των αντιβενιζελικών και του στέμματος στα Ιωάννινα ήταν εύθραυστη και βασιζόταν στη δύναμη των όπλων, παρά στην κοινωνική συναίνεση: ο Αναθεματισμός του Βενιζέλου, η μεσαιωνική τελετή που έλαβε χώρα στο Πεδίον του Άρεως στις 12 Δεκεμβρίου στην Αθήνα και επαναλήφθηκε σε δεκάδες πόλεις και χωριά της Παλαιάς Ελλάδας,<sup>463</sup> δε βρήκε μιμητές στα Ιωάννινα παρά σε μερικές κωμοπόλεις, όπως το Συρράκο, το Μέτσοβο και η Φιλιππιάδα.<sup>464</sup> Η περίοδος αυτή πάντως αποτελεί το απόγειο της δράσης των Επίστρατων στα Ιωάννινα.

### 7.3 Η συμμετοχή των Επίστρατων

Ο βαθμός της ανάμειξης των Επίστρατων στα γεγονότα ήταν οπωσδήποτε σημαντικός και ακόμη και αν οι έφεδροι της υπαίθρου αρνήθηκαν να προσέλθουν σε κατάταξη, οι άνδρες του Πανηπειρωτικού θα ήταν αρκετοί για να συνδράμουν τον στρατό και τη χωροφυλακή σε μία πόλη του μεγέθους των Ιωαννίνων. Ο Μέρτζιος ωστόσο έκρινε πως έπρεπε να καταφθάσουν ενισχύσεις και στις 18 Νοέμβρη συνέταξε μία εγκύκλιο που στάλθηκε στους συνδέσμους της Ηπείρου καλώντας τους Επίστρατους να καταταγούν σαν εθελοντές στον στρατό.<sup>465</sup> Στο μεταξύ, και εν αναμονή των απαντήσεων από την ύπαιθρο, οι Επίστρατοι στα Γιάννινα συμμετείχαν στην επιτήρηση της πόλης από τις αρχές, συμμετέχοντες στο μπαράζ συλλήψεων που εξακολούθησε τις επόμενες ημέρες, ενώ στις 20 Νοεμβρίου τέθηκαν επικεφαλής

---

που υπέστησαν επίσης οχλήσεις, κατέθεσαν πως η χωροφυλακή διατήρησε την τάξη στο χωριό: ΙΔΥΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1918/29.3, «Υπόθεση Γ. Γέρου και Π. Ράπτη».

<sup>461</sup> εφ. *Ηπειρος*, 23.11.1916.

<sup>462</sup> εφ. *Ηπειρος*, 27.11.1916.

<sup>463</sup> Αφθονούν οι λεπτομέρειες του Αναθεματισμού στη βιβλιογραφία και τον Τύπο της εποχής. Σημαντικότερη συνεισφορά ωστόσο θεωρούμε πως είναι αυτή του Θεοδόση Τσιρώνη, που ασχολείται με το παρασκήνιο και τις διαβουλεύσεις ανάμεσα στην πολιτική και θρησκευτική ηγεσία. Βλ. Τσιρώνης, *Εκκλησία πολιτευόμενη*, σ. 77-80.

<sup>464</sup> εφ. *Ηπειρος*, 25.12.1916 και 29.12.1916.

<sup>465</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 78: Εμπιστευτική εγκύκλιος του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων, 18.11.1916.

πορείας που επιτέθηκε και κατέστρεψε τα γραφεία του *Ταχυδρόμου* και του *Ελεύθερου Βήματος*.<sup>466</sup> Η συνεργασία των αρχών με τους Επίστρατους ήταν τόσο απροκάλυπτη πια, που ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος βρισκόταν σε συνεννοήσεις με τον δήμαρχο Φιλιατών, κωμόπολη όπου δεν υπήρχε Σύνδεσμος Επιστράτων, ώστε να οπλιστούν και να κατέλθουν οι έφεδροι της κωμόπολης στα Ιωάννινα.<sup>467</sup>

Ο αριθμός των Επίστρατων που συμμετείχαν στις επιχειρήσεις των αρχών στα Ιωάννινα και την Ήπειρο γενικότερα και η αναλογία τους σε σχέση με τον τακτικό στρατό και την χωροφυλακή όμως είναι ζήτημα για το οποίο μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Στις αφηγήσεις των βενιζελικών για τα Νοεμβριανά, παντού κυριαρχούν οι *reservistes*. Στην περίπτωση της Αθήνας αυτό είναι απολύτως εξακριβωμένο, όμως στις περιπτώσεις των επαρχιών πρέπει να διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις, καθώς η εντύπωση που δίνεται είναι πως η χωροφυλακή και ο στρατός απλώς εξαφανίστηκαν και έδωσαν τη θέση τους στους συνδέσμους, κάτι που απλούστατα δεν ισχύει. Σε κάποιες περιπτώσεις οι καταθέσεις μπορούν να κριθούν αξιόπιστες: ο Γεώργιος Γκάλγκος παραδείγματος χάριν που ήταν ένας μάχιμος δικηγόρος και πολιτικός στα Ιωάννινα μπορούσε να διακρίνει εάν οι άνδρες που τον συλλάβαν ανήκαν στο Ε' Σώμα Στρατού ή ήταν πολίτες ενδεδυμένοι το χακί. Υπάρχουν και αναξιόπιστες αφηγήσεις, όπως αυτή των εμπόρων του χωριού Πλέσσα, που είδαν επίστρατους εκεί που ήταν μερικοί μεθυσμένοι αξιωματικοί.<sup>468</sup> Παρόμοια περίπτωση είναι αυτή του Φιλελεύθερου πολιτικού, Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου. Ο Ζαβιτσιάνος κατόρθωσε να αποφύγει τη σύλληψη κατά τα Νοεμβριανά και εγκατέλειψε την Αθήνα, με προορισμό την πατρίδα του, την Κέρκυρα. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του πραγματοποίησε στάση στην Πρέβεζα. Εκεί αναγνωρίστηκε και σύμφωνα με την αφήγησή του, καταδιώχθηκε από Επίστρατους.<sup>469</sup> Αν όμως οι Επίστρατοι είχαν καταταχθεί στον στρατό και είχαν λάβει τον ανάλογο εξοπλισμό πως μπορούσε να γνωρίζει αν καταδιώχθηκε από τις αρχές ή ένοπλους πολίτες; Ειδικά σε μία πόλη όπως η Πρέβεζα όπου ο τοπικός σύνδεσμος δεν είχε να παρουσιάσει καμία ιδιαίτερη δραστηριότητα πέραν ενός τηλεγραφήματος στο Βασιλιά. Ο Ζαβιτσιάνος πιθανότατα αντιμετώπισε άνδρες της τοπικής φρουράς και είδε Επίστρατους απλούστατα επειδή αυτή ήταν η κατάσταση που άφησε πίσω του στην πρωτεύουσα.

Το ζήτημα περιπλέκεται από ένα συγχαρητήριο τηλεγράφημα που απέστειλε στον βασιλιά ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος στον Κωνσταντίνο για την «ευτυχή» κατάληξη των Νοεμβριανών. Το τηλεγράφημα υπογράφουν γνωστοί Επίστρατοι όπως ο Παπλωματάς του Συνδέσμου Πάργας και ο Μέρτζιος αλλά και ο υπερπεντηκονταετής Χρηστοβασίλης που σίγουρα δεν επιστρατεύτηκε το 1915 και ο

<sup>466</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 21.11.1916.

<sup>467</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 122, «Τηλεγράφημα δημάρχου Φιλιατών», 5.12.1916.

<sup>468</sup> Βλ. υποσημείωση 459.

<sup>469</sup> Ζαβιτσιάνος, Τόμος 1, σ. 204.



Ν. Λάμπας, συντάκτης της *Σημαίας*.<sup>470</sup> Εάν οι παραπάνω τέθηκαν υπό την ομπρέλα των Επίστρατων στις υπηρεσίες των αρχών, τα ερωτήματα που θέτουμε όσον αφορά τους συνδέσμους αλλάζουν αναγκαστικά. Οι έρευνες για τους Επίστρατους κινούνταν στη βάση της αυθόρμητης κινητοποίησης εκατοντάδων χιλιάδων εφέδρων σε μία οργάνωση-πολιτοφυλακή που προσομοίαζε στα φασιστικά/παραστρατιωτικά μορφώματα που ξεπήδησαν στην Ευρώπη μετά το τέλος του πολέμου. Η συμμετοχή όμως στον Πανηπειρωτικό ατόμων που απλώς διακρίνονταν από αντιβενιζελικά συναισθήματα (που ίσχυε και στην ύπαιθρο όπως είδαμε παραπάνω) αλλοιώνει εντελώς αυτό το χαρακτήρα. Η συμμετοχή στους συνδέσμους ατόμων που δεν προερχόταν από τις τάξεις των εφέδρων, ίσως αποτελεί ιδιαιτερότητα της Ηπείρου. Ωστόσο μία επαναδιαπραγμάτευση του φαινομένου των Επίστρατων θα πρέπει να εξετάσει και αυτή την παράμετρο για να αναπροσαρμόσει αναλόγως τα ιστορικά της ερωτήματα.

Όπως κι αν έχει το ζήτημα, όμοια με την Παλαιά Ελλάδα, οι Επίστρατοι τέθηκαν επικεφαλής των προσπαθειών εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού από τους βενιζελικούς. Τα κίνητρα βέβαια θα πρέπει να σημειωθεί πως κάθε άλλο παρά αγνά ήταν· οι αντιβενιζελικοί φιλοδοξούσαν να καλύψουν τις θέσεις των εκδιωγμένων Φιλελεύθερων δημοσίων υπαλλήλων. Άξαφνα, ενώ οι σύνδεσμοι της υπαίθρου είχαν αδρανήσει εν πολλοίς κατά τα Νοεμβριανά, η αλληλογραφία μεταξύ των Ιωαννίνων και των περιφερειακών συνδέσμων πυκνώνει και το αίτημα είναι οι προσλήψεις Επίστρατων στις θέσεις των βενιζελικών δημοσίων υπαλλήλων, όπως ζητούσε επίμονα και η *Ηπειρος*.<sup>471</sup> Οι Επίστρατοι του χωριού Καπέσοβο Ζαγορίου, που έως τότε δεν είχαν καμία απολύτως παρουσία ήταν ίσως οι πλέον δραστήριοι σε αυτό τον τομέα. Με επιστολές τους στα μέσα Δεκεμβρίου ζητούσαν την απόλυση των βενιζελικών δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων της περιοχής, από δικαστικούς μέχρι ιερείς και πρότειναν τους εαυτούς τους για την πλήρωση των κενών θέσεων, στέλνοντας μάλιστα και κατάλογο των εφέδρων του χωριού που θα μπορούσαν να διοριστούν.<sup>472</sup> Εργασία για έναν συγγενή του ζητούσε από τον Μέρτζιο και ένας έφεδρος δάσκαλος από τον Σύνδεσμο Επιστράτων στο Τσεπέλοβο Ζαγορίου.<sup>473</sup> Οι χαρακτηρισμοί και το ύφος που οι Επίστρατοι υιοθετούν σε αυτές τις επιστολές είναι οξύτατοι αλλά θα πρέπει να αναρωτηθούμε εάν απλώς εναρμονίζονται με την τρέχουσα κατάσταση ώστε να πετύχουν τους στόχους τους ή πράγματι διακατέχονται από μένος κατά των Φιλελεύθερων. Οι Επίστρατοι από το Κοτόρτσι έστειλαν έναν κατάλογο γνωστών βενιζελικών της περιοχής τους με τίτλο «Κατάλογος Ακαθαρμάτων», ενώ ένας έφεδρος δεκανέας σε επιστολή του στον Μέρτζιο,

<sup>470</sup> εφ. *Ηπειρος*, 22.11.1916.

<sup>471</sup> εφ. *Ηπειρος*, 17.12.1916.

<sup>472</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 93, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Καπεσόβου», 9.12.1916 και Έγγραφο 94, «Κατάλογος Επίστρατων Καπεσόβου», 13.12.1916.

<sup>473</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 100, «Επιστολή Δ. Μάου», 7.1.1917.



αναφερόμενος στους δασκάλους που στην Ήπειρο ήταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία Φιλελεύθεροι, προέτρεπε: «κτυπάτε αλύπητα και κατακέφαλα». <sup>474</sup>

Φυσικά οι λόγοι για τους οποίους οι έφεδροι ζητούσαν απομάκρυνσεις δημοσίων λειτουργών δεν ήταν πάντα πολιτικοί ή δεν είχαν σχέση με την τρέχουσα πολιτική κατάσταση. Οι Επίστρατοι του Καπεσόβου ζητούσαν την απομάκρυνση του ειρηνοδίκη Γεωργίου Σαρηγιάννη ο οποίος ήταν «μάστιξ» της περιοχής από την «Τουρκοκρατία» και είχε καταχραστεί το τοπικό εκκλησιαστικό ταμείο. <sup>475</sup> Μία παράξενη και σκανδαλιστικής υφής ιστορία απασχολούσε τους έφεδρους του μικρού χωριού Καβαλλάρι στο Ζαγόρι. Πιο συγκεκριμένα, οι έφεδροι του χωριού ζητούσαν την απομάκρυνση ενός χωροφύλακα που αποφάσισε να ξορκίσει την ανία της παραμονής στην ύπαιθρο, συνάπτοντας σχέσεις με τη σύζυγο ενός ξενιτεμένου στη Ρουμανία με την οποία έπραττε «τα όργια» [sic]. Ο ζωηρός χωροφύλακας όμως μάλλον δεν περιορίστηκε εκεί, αναγκάζοντας τους εφέδρους του χωριού να ζητήσουν από τον Μέρτζιο την απομάκρυνσή του για να διασωθούν οι οικογένειες τους και η τιμή του χωριού και να σταλεί στη θέση του κάποιος χωροφύλακας με μεγαλύτερη προσήλωση στα καθήκοντά του... <sup>476</sup>

Ο βαθμός στον οποίο οι Επίστρατοι έτειναν να υποκαθιστούν της κρατικές αρχές φανερώνεται από την υφή των αιτημάτων που φθάνουν πλέον στον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο αλλά και τους ρόλους που επιτελούν στις κοινότητες όπου οι σύνδεσμοι λειτουργούν ακόμη. Ο Συμμαχικός Αποκλεισμός που επιβλήθηκε σαν αντίποινα για τα Νοεμβριανά, οδήγησε πολύ σύντομα στην κατάρρευση του ανεφοδιασμού της Ηπείρου. Στο ναυτικό αποκλεισμό προστέθηκε ο χερσαίος, όταν οι σφοδρές χιονοπτώσεις έκλεισαν τη διάβαση του Ζυγού που αποτελούσε τη σημαντικότερη οδική αρτηρία προς τη Θεσσαλία. Ο επισιτισμός της επαρχίας Μετσόβου στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στις εισαγωγές των θεσσαλικών σιτηρών, οπότε οι αρχές των Ιωαννίνων έπρεπε να ειδοποιηθούν και να συνδράμουν με την αποστολή αλεύρων. Την ενημέρωση του νομάρχη δεν ανέλαβαν οι πολιτικές αρχές, αλλά ο Βασίλης Ζαούσης, πρόεδρος του τοπικού Συνδέσμου Επιστράτων, ο οποίος με τηλεγράφημα ενημέρωσε όχι μόνο τις αρχές αλλά και τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο· ακόμη και αν υπάρχουν παρόμοιες εκκλήσεις από τις πολιτικές αρχές, οι Επίστρατοι επιτελούν λειτουργίες που υπό ομαλές συνθήκες θα αποτελούσαν αποκλειστική αρμοδιότητα του κράτους. <sup>477</sup>

Τα Νοεμβριανά αποτέλεσαν σημείο καμπής για την πορεία των γεγονότων με τρόπους που οι λιγότερο διορατικοί αντιβενιζελικοί απέτυχαν να κατανοήσουν. Οι

<sup>474</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 97: Κατάλογος Ακαθαρμάτων, 15.12.1916 και Έγγραφο 96, «Επιστολή Γ. Νάκου», 15.12.1916.

<sup>475</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 95, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Καπεσόβου», 14.12.1916.

<sup>476</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 101, «Επιστολή εφέδρων Καβαλλαρίου», 7.1.1917.

<sup>477</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 126, «Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστράτων Μετσόβου», χ.χ.

μήνες που ακολούθησαν, πέραν των σκληρών στερήσεων του αποκλεισμού και της αγωνίας για την κάθοδο των ιταλικών στρατευμάτων, θα αποτελούσαν μία περίοδο νευρικότητας και ανασφάλειας, καθώς το Κράτος των Αθηνών κατέρρεε και ο θρίαμβος που κέρδισαν οι Επίστρατοι στους δρόμους της πρωτεύουσας θα μετατρεπόταν σε πλήρη ήττα με την επάνοδο του Βενιζέλου.

## Κεφάλαιο 8: Φθορά και οριστική διάλυση

Η περίοδος που ακολούθησε τα Νοεμβριανά αποτέλεσε το απόγειο της κυριαρχίας των αντιβενιζελικών και των Επιστρατών, όμως σηματοδότησε και την αποσύνθεσή τους. Η πρώτη εντολή περί κλεισίματος των συνδέσμων είχε εντείνει της διαλυτικές τάσεις στην επαρχία, που έγιναν ορατές ακριβώς στα Νοεμβριανά. Οι ασφυκτικές συνθήκες που δημιουργήσαν ο αποκλεισμός και η απειλή της ιταλικής κατοχής, άφηναν ελάχιστα περιθώρια δράσης στην ύπαιθρο, ενώ στα Ιωάννινα οι Επιστράτοι αναζητούσαν τον καλύτερο δυνατό τρόπο για να ενσωματωθούν στο πολιτικό σύστημα και να διατηρήσουν τον αναβαθμισμένο ρόλο τους, την επόμενη της αναμενόμενης οριστικής διάλυσης των συνδέσμων.

### 8.1 Η αποσύνθεση στην ύπαιθρο

Ενόσω τα γεγονότα ξεδιπλωνόντουσαν στα Ιωάννινα και την Πρέβεζα ο Μέρτζιος ανέμενε την κινητοποίηση των Επιστράτων της υπαίθρου όπως είδαμε παραπάνω. Η κατάσταση όμως ήταν απογοητευτική και σε αντίθεση με ότι συνέβη στην Παλαιά Ελλάδα και κυρίως την Αττικοβοιωτία, ελάχιστοι Επιστράτοι έσπευσαν στο κάλεσμα του Κωνσταντίνου και του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου. Πρότερα των Νοεμβριανών ο Μέρτζιος είχε απευθυνθεί στους συνδέσμους της Λάιστας και του Δελβινακίου για να εισπράξει απογοητευτικές απαντήσεις. Στις 18 Νοεμβρίου νέα εγκύκλιος συντάχθηκε και στάλθηκε σε όλους τους συνδέσμους που συνεργάζονταν με τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο και καλούσε τους Επιστρατούς να προσέλθουν στα Ιωάννινα όσο το δυνατόν πιο γρήγορα γίνεται και να καταταχθούν ως εθελοντές στον στρατό.

Η πρώτη χρονικά απάντηση ήλθε από την Παραμυθιά. Ο σύνδεσμος εκεί βρισκόταν πια στα πρόθυρα της διάλυσης, με τα μέλη του να μην ξεπερνούν τα δέκα και το ηθικό τους εντελώς καμφθέν από την συντριπτική υπεροχή των Φιλελεύθερων στην περιοχή. Παράλληλα οι ελλείψεις και η ακρίβεια δεν τους άφηναν κανένα περιθώριο να εγκαταλείψουν τις εργασίες τους, ενώ το ζήτημα που τους απασχολούσε ήταν η ιταλική προέλαση και η κινητικότητα των Τσάμηδων και ζητούσαν οπλισμό για να αντιμετωπίσουν αυτή την απειλή.<sup>478</sup> Την επιστολή συνόδευε ένα σημείωμα, ο συντάκτης του οποίου κατακεραύνωνε τον Μέρτζιο:

Δεν ηξεύρω τι σου ήλθε κατά νουν κι ενόμισες ότι δι' ενός και μόνον τηλεγραφήματος σας θα ηδύνασθε να φέρεis όλους τους επιστρατούς της περιφέρειας μας αυτού. Είναι φύσει αδύνατον

<sup>478</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 79, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Παραμυθιάς», 20.11.1916.

αγαπητέ μου και το αποτέλεσμα είναι μηδέν και ο εξευτελισμός προ των άλλων.<sup>479</sup>

Στο Δελβινάκι ο Α. Πατσέλης, πρόεδρος του τοπικού συνδέσμου είχε ουσιαστικά απομείνει μόνος του σε ένα περιβάλλον όλο και πιο εχθρικό για τους αντιβενιζελικούς:

Εξήτασον Κώστα, εάν δύναμι να καταταγώ από τούδε ως εφ. Ανθ/γός, απάντησον μοι θετικώς και ορισμένως. Πίστευσόν με είμαι πολύ εκτεθειμένος απέναντι όλων των συμπολιτών μου, πρέπει ν' απομακρυνθώ από τον κύκλον αυτόν με απασχολήσεις κι ενεργείας μου. Οι εδώ κ. αξιωματικοί κάθε στιγμήν το πάνε γκιρ-γκιρ [sic]. Συ και μόνο είσαι υπεύθυνος όλων αυτών μου λένε.<sup>480</sup>

Στις Πάδες Κόνιτσας οι Επίστρατοι ήταν απορροφημένοι από εσωτερικές διαμάχες με τον πρόεδρο του συνδέσμου Αναγνώστου να καταγγέλλει τον γραμματέα Τζουβελέκα για μεταστροφή στον βενιζελισμό και υπονόμευση του συνδέσμου.<sup>481</sup> Περιττό να προσθέσουμε πως ουδείς εκ των Επίστρατων μετέβη στα Ιωάννινα. Στα Δολιανά κάποιοι Επίστρατοι ετοιμάστηκαν να μεταβούν στα Ιωάννινα, ωστόσο η τοπική χωροφυλακή τους συμβούλεψε να παραμείνουν στις εστίες τους, με αποτέλεσμα να επικρατήσει σύγχυση.<sup>482</sup> Στο Τσεπέλοβο οι πλέον ένθερμοι Επίστρατοι ζήτησαν αυστηρότερες εντολές από τα Ιωάννινα καθώς οι λιγοστοί άνδρες που παρέμεναν στα χωριά της περιοχής αρνούνταν να προσέλθουν επικαλούμενοι διάφορες δικαιολογίες.<sup>483</sup> Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο στην περίπτωση της Λάιστας. Κατά την ίδρυσή του ο τοπικός σύνδεσμος διέθετε πάνω από εκατό μέλη και η πρόσκληση των εφέδρων να κατέλθουν στα Γιάννινα πριν τα Νοεμβριανά, δείχνει πως ο Πανηπειρωτικός υπολόγιζε ιδιαίτερα στη συνδρομή τους. Η αδράνεια τους τότε δεν εμπόδισε τον Μέρτζιο να τους καλέσει εκ νέου με την εγκύκλιο της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου. Οι γενικές συνελεύσεις που ακολούθησαν τις επόμενες ημέρες καταγράφονται σχολαστικά από τον πρόεδρο του συνδέσμου Π. Έξαρχο και μας δίνουν μία εξαιρετική εικόνα του κλίματος που επικρατούσε στις τάξεις των

<sup>479</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 80, «Επιστολή έφεδρου από Παραμυθιά», 20.11.1916.

<sup>480</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 84, «Επιστολή Αριστοτέλη Πατσέλη», 27.11.1916.

<sup>481</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 87, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Παδών», 4.12.1916, Έγγραφο 88, «Επιστολή Στέργιου Τζουβελέκα», 4.12.1916 και Έγγραφο 90, «Επιστολή Αθανασίου Αναγνώστου», 5.12.1916.

<sup>482</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 121, «Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστράτων Δολιανών», 2.12.1916 και Έγγραφο 118, «Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστράτων Δολιανών», 7.12.1916.

<sup>483</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 117, «Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστράτων Τσεπελόβου», 8.12.1916 και Έγγραφο 120, «Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστράτων Τσεπελόβου», χ.χ.

Επίστρατων της περιοχής αλλά και γενικότερα της ατμόσφαιρας στις συνελεύσεις των συνδέσμων στους οικισμούς της υπαίθρου, που θύμιζαν περισσότερο κοινοτικές διαδικασίες με συμμετοχή και των γυναικών, χωρίς να υπόκεινται στους αυστηρούς έμφυλους διαχωρισμούς<sup>484</sup> που έτεμναν την πολιτική ζωή των αστικών κέντρων:

Την 20ην του ιδίου μηνός ελάβομεν το τηλεγράφημα υμών μετά ειδικού απεσταλμένου εκ Τσεπελόβου. Ευθύς μετά την λήψιν του τηλεγραφήματος προσκαλέσαμεν Γενικήν Συνεδριάσιν των μελών του Συνδέσμου [...] Ευθύς εξ αρχής τινές μεν εφάνησαν πρόθυμοι να σπεύσωμεν αμέσως, άλλοι δε απήντισαν ότι θα σκεφθώσιν, εάν πρέπει να μας ακολουθήσωσιν ή όχι, καθ' ότι είχαν και άλλες υποχρεώσεις. Κατόπιν της διχογνωμίας αυτής των μελών και της ανταλλαγής πλείστων όσων γνωμών, εκρίναμεν κατάλληλον να αναβάλωμεν επί μίαν έως δύο ημέρας την αναχώρησιν επί τη ελπίδι ότι και οι αρνηθέντες ήθελον μεταβάλη γνώμιν [...] Ψες το εσπέρας έφθασεν ο αγγελιοφόρος κομίζων εις ημάς την από της 22ας του ιδίου επιστολήν σας. Μόλις έλαβον αυτήν παρά του αγγελιοφόρου [...] έσπευσα να προσκαλέσω εις Γεν. Συνέλευσιν άπαντα τα μέλη, εις τα οποία αφού δια μακρόν εξέθηκα, είτε εγώ, και ο συνεργάτης μου Μιχ. Παπαθανασίου την κρισιμότητα της καταστάσεως, τους κινδύνους, ους διατρέχει η πατρίς μας και τους εκ τούτων συνέπειαι, εις περιπτώσει δεν δείξωμεν την απαιτούμενην προθυμίαν και ότι πρώτος εγώ παρά την ασθένειαν μου ήθελον σπεύση, εάν όλοι ήσαν πρόθυμοι να μας ακολουθήσωσιν, εν τούτοις οι περισσότεροι ήρχισαν πάλιν προτείνοντες διάφορας υπεκφυγάς και αντιρρήσεις προβάλλοντες συγχρόνως και απαντήσεις ανεπίδεκτους ικανοποιήσεως, παρασύροντως ούτοι εις ψυχρότητα και τους ολίγους εναπομείναντας πρόθυμους. Και ωςάν να μην ήρκεν τούτο πολλάι μητέρες και σύζυγοι των δυστροπούντων επιστράτων ήρχισαν να κατακραυγάζουσιν εναντίον εμού και του Μ. Παπαθανασίου ως παρασύροντες τους υιούς και τους συζύγους των εις τον πόλεμον άνευ ουδενός λόγου και ανάγκης.<sup>485</sup>

Παρατηρούμε πως η συνοχή των συνδέσμων της υπαίθρου είχε καταρρεύσει και ελάχιστη συνδρομή παρείχαν οι έφεδροι στους ομοϊδεάτες τους στα Ιωάννινα. Οι λόγοι που επικαλούνταν οι απρόθυμοι χωρικοί δεν ήταν απλώς προσχηματικοί. Στη δεδομένη ένδεια της αγροτικής ενδοχώρας, ειδικά των ορεινών περιοχών της

<sup>484</sup> Δεν παραβλέπουμε σε καμία περίπτωση την σκληρά πατριαρχική κοινωνική δομή της ελληνικής υπαίθρου. Οι συνθήκες όμως σε οικισμούς όπου η ανδρική εποχική μετανάστευση ήταν πάγια πρακτική, ίσως τα όρια της γυναικείας παρουσίας στη δημόσια σφαίρα ήταν πιο ευρεία, σε σχέση με τα αστικά κέντρα ή οικισμούς με χαμηλή κινητικότητα.

<sup>485</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επίστρατων Ηπείρου 1915-17, Έγγραφο 82, «Επιστολή Συνδέσμου Επίστρατων Λάιστας», 22.11.1916.

υποδιοικήσεως Ιωαννίνων, είχε προστεθεί η ακρίβεια και οι ελλείψεις των τροφίμων, σε βαθμό που η καθημερινότητα είχε καταστεί αφόρητη. Συν τοις άλλοις είναι ευδιάκριτη η αποστασιοποίηση των χωρικών από τη βία που είχε εξαπολυθεί κατά των βενιζελικών. Αν υπήρξε κάποια έξαρση του αντιβενιζελισμού, αυτή είχε υποχωρήσει και οι φανατικότεροι βασιλόφρονες δεν ήταν παρά μειοψηφία στη Φιλελεύθερη Ήπειρο. Τέλος, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως η ιταλική προώθηση δημιουργούσε μεγάλη νευρική κατάσταση σε όλους τους Ηπειρώτες ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης. Με εξαίρεση την κινητικότητα που προκάλεσε το ενδεχόμενο της εξασφάλισης κάποιας θέσης στον κρατικό μηχανισμό με τις εκκαθαρίσεις των βενιζελικών, οι σύνδεσμοι της υπαίθρου άρχισαν να αποσυντίθενται: στις αρχές του 1917, όταν η Αθήνα διατάζει την οριστική διάλυση των Συνδέσμων Επιστράτων, ο Μέρτζιος σημειώνει ως ενεργούς μόλις εννέα συνδέσμους, εκ των οποίων κάποιοι, όπως της Λάιστας και της Παραμυθιάς, ήταν ήδη υπό διάλυση.<sup>486</sup>

## 8.2 Βγάζοντας το χακί

Στα Ιωάννινα ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος μετά τις μεθυστικές ημέρες του Νοεμβρίου άρχισε να αναζητά τρόπους μετασχηματισμού της πολιτικής του δράσης, εγκαταλείποντας κάθε πρόσχημα αυτόνομης δράσης και ταυτιζόμενος πλήρως με τις τοπικές αντιβενιζελικές δυνάμεις. Φυσικά η πολιτική τοποθέτηση των Επιστράτων δεν ήταν ποτέ υπό διαπραγμάτευση, ωστόσο, τουλάχιστον στην περίπτωση της Αθήνας, υπήρξαν συγκρούσεις και ανακατατάξεις που καταδεικνύουν μία τάση αυτονόμησης των πλέον φανατικών επιστράτων. Μία μερίδα στελεχών του Πανελλήνιου Συνδέσμου Εφέδρων αποσχίστηκε και δημιούργησε τον *Ριζοσπαστικό Σύνδεσμο* με αξιολογή παρουσία και αριθμό μελών και πολιτικό πατρόνα τον αντιεισαγγελέα και κυνηγό βενιζελικών κεφαλών, Ανδρέα Λιβιεράτο. Τα κίνητρα τους ήταν σε μεγάλο βαθμό υλικά, όπως έχει καταδείξει ο Μαυρογορδάτος, καθώς οι, παραδομένοι στις ορέξεις των Επιστράτων, Αθηναίοι υποχρεώνονταν να καταβάλλουν συνεχώς ποσά σε εράνους και να δέχονται έρευνες στις οικίες και τα καταστήματα τους (βλέπε πλιάτσικο).<sup>487</sup> Όμως ίσως η νίκη της 18<sup>ης</sup> Νοεμβρίου να δημιούργησε μία τάση αυτονόμησης σε σχέση με τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις, που ο Ιωάννης Σαγιάς και ο ΠΣΕ απέρριπταν και προσπαθούσαν να χαλιναγωγήσουν.<sup>488</sup>

<sup>486</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β. «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-17», Έγγραφο 106, «Προσχέδιο εγκυκλίου περί διάλυσης των Συνδέσμων Επιστράτων», χ.χ.

<sup>487</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 103-115.

<sup>488</sup> Η Δέσποινα Παπαδημητρίου παρατηρεί πως παρά τους μαξιμαλισμούς των Επιστράτων, που διακήρυτταν τη «χρεωκοπία της συντηρητικότητας» και την αποτυχία της πολιτικής των υποχωρήσεων των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων, ουδέποτε διαχώρισαν τη θέση τους από αυτές και την επίσημη κυβερνητική πολιτική. Βλ. Παπαδημητρίου, «Οι Επιστράτοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και «ακροδεξιές» συμπεριφορές», σ. 18.



Ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος αντίθετα προσπάθησε να κινηθεί σε πλαίσια νομιμότητας, συμμετέχοντας στη δημιουργία πολιτικών φορέων που θα επέστρεφαν στις καθιερωμένες μεθόδους πολιτικής πάλης, απεμπολώντας τον ακτιβιστικό χαρακτήρα των Επιστρατών. Στις αρχές Δεκεμβρίου ομάδα αντιβενιζελικών βουλευτών προχώρησε στη δημιουργία Πολιτικής Λέσχης για «ομοφρονούντες πολίτες Έλληνες», με τους επιστρατούς να καλούνται να συμμετάσχουν άνευ συνδρομής.<sup>489</sup> Η Λέσχη άνοιξε τα γραφεία της λίγες ημέρες αργότερα και στις πρώτες αρχαιρεσίες ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος αναδείχθηκε γραμματέας.<sup>490</sup> Την προσπάθεια αναβάπτισης των Επιστρατών σε υπεύθυνους πολιτικούς παράγοντες συνέδραμε και ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων, ο φιλανθρωπικός οργανισμός που διοργάνωνε συσσίτια και εράνους υπέρ των λαϊκών στρωμάτων. Το προεδρείο του παραρτήματος Ιωαννίνων κλήθηκε να στείλει έναν κατάλογο μελών του στην Αθήνα και η πρόεδρος του, Ιουλία Αράπη, δοθείσης της ευκαιρίας, πρότεινε στον Μέρτζιο να εγγραφούν στον Σύνδεσμο οι σύζυγοι των επιστράτων για να τονιστούν «οι αγαθές και πατριωτικές διαθέσεις των κ. επιστράτων».<sup>491</sup> Γνωστοί αντιβενιζελικοί και Επιστρατοί στελέχωσαν και τις επιτροπές διανομής τροφίμων που δημιουργήθηκαν τον Απρίλιο του 1917, σε μία απέλπιδα προσπάθεια των αρχών να περιοριστεί η ανθρωπιστική καταστροφή που προκαλούσε ο αποκλεισμός.<sup>492</sup> Η επικείμενη διάλυση των Συνδέσμων ωθούσε τους Επιστρατούς προς την πλήρη ενσωμάτωση στο κράτος, κάτι που αφενός εξυπηρετούσε τους αντιβενιζελικούς που θα κυριαρχούσαν απόλυτα επί του κρατικού μηχανισμού αφετέρου και τους Επιστρατούς που εκμεταλλεύτηκαν πλήρως την ευκαιρία για να κερδίσουν την κοινωνική τους ανέλιξη.

Οι εξελίξεις ωστόσο με το γύρισμα του έτους δεν προμήνυαν θετική έκβαση των γεγονότων για τον Κωνσταντίνο. Οι ελλείψεις είχαν κυριολεκτικά γονατίσει τους κατοίκους της υπαίθρου και κυρίως αυτούς των ορεινών περιοχών. Οι ληστείες και λεηλασίες σε μύλους και αποθήκες είχαν γίνει καθημερινό φαινόμενο: στο Χάνι Εμίν Αγά, λίγο έξω από τα Ιωάννινα, συμμορία άρπαξε 350 οκάδες αραβόσιτου ενώ πλήθος χωρικών εισέβαλε σε μύλο στο Κουτσελιό.<sup>493</sup> Στις 25 Ιανουαρίου σειρά είχε αποθήκη τροφίμων στην Ζαγόριανη Κουρέντων.<sup>494</sup> Η παραγωγή της Τσαμουργιάς εξυπηρετούσε τις ανάγκες των Ιωαννίνων όμως η μεταφορά των τροφίμων ήταν μία δύσκολη υπόθεση. Οι επιθέσεις στις εφοδιοπομπές ήταν τόσο συχνές που για να σταλεί ρύζι από το Μαργαρίτι στα Γιάννινα, απαιτήθηκε η κινητοποίηση

<sup>489</sup> εφ. *Ηπειρος*, 2.12.1916.

<sup>490</sup> εφ. *Ηπειρος*, 21.12.1916.

<sup>491</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστρατών Ηπείρου 1915-17, Έγγραφο 99, «Επιστολή Ιουλίας Αράπη», 29.12.1916.

<sup>492</sup> Η επιτροπή της ενορίας Αρχιμανδρείου είχε σαν αντιπρόεδρο της τον Αναστάσιο Βλαχόπουλο και μέλος τον Κυριάκο Ξανθό, αμφότερα μέλη της διοικούσας επιτροπής του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου, ενώ μέλος της συγκεκριμένης επιτροπής ήταν και ο Γεώργιος Χατζής. Βλ. εφ. *Ηπειρος*, 2.4.1917.

<sup>493</sup> εφ. *Ηπειρος*, 28.1.1917 και 20.1.1917.

<sup>494</sup> εφ. *Ηπειρος*, 7.2.1917.

στρατιωτικών δυνάμεων.<sup>495</sup> Τις οδεύσεις ανάμεσα στην Τσαμουργιά και το λιμάνι της Πρέβεζας και τα Γιάννινα ήλεγχαν ουσιαστικά οι κάτοικοι των ορεινών χωριών του Σουλίου. Αυτοί πρέπει να είχαν περιέλθει σε δεινή θέση και υπέρ τους διεξήγαγε έρανο στην Αθήνα ο Σουλιώτης βουλευτής Ιωαννίνων Αθανάσιος Μπότσαρης.<sup>496</sup> Στα μέσα Φεβρουαρίου οι επιθέσεις των ορεσίβιων στις εφοδιοπομπές απέκτησαν τέτοια έκταση που θεωρήθηκαν ανοικτή εξέγερση υπέρ της Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης και συνεπώς ανταρσίας κατά του στέμματος και ο στρατός πραγματοποίησε εκτεταμένες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην περιοχή, που κατέληξαν σε ένοπλες συγκρούσεις με νεκρούς και τραυματίες.<sup>497</sup> Το Ε' Σώμα Στρατού αναγκάστηκε να διασπείρει τις δυνάμεις του σε όλη την Ήπειρο και κυρίως στις εύφορες παραποτάμιας εκτάσεις του Λούρου και του Άραχθου «προς προστασίαν κτημάτων κατοίκων Άρτης» με αποτέλεσμα να μην υπάρχει καμία δυνατότητα άμυνας απέναντι στην Αντάντ που τον Ιούνιο έστειλε δυνάμεις για την κατάληψη της Πρέβεζας.<sup>498</sup> Ακόμη όμως και στο στράτευμα το ηθικό ήταν χαμηλό και οι στρατιώτες δοκίμαζαν επίσης τις στερήσεις του αποκλεισμού.<sup>499</sup>

### 8.3 Η ιταλική κατοχή, η καθαίρεση του Κωνσταντίνου και το τέλος των Επίστρατων

Στο μεταξύ ο κίνδυνος της ιταλικής προέλασης γινόταν όλο και πιο απτός. Το ιταλικό ενδιαφέρον για την περιοχή προϋπήρχε ακόμη και των Βαλκανικών Πολέμων, από την έναρξη του πολέμου όμως εντάθηκε, με τη Ρώμη να είναι ιδιαίτερα ανήσυχη για τις ελληνικές βλέψεις.<sup>500</sup> Με το ξέσπασμα του πολέμου η Ελλάδα επικαλούμενη την ανάγκη προστασίας των τοπικών πληθυσμών κατόρθωσε να επανέλθει στα εδάφη της Βορείας Ηπείρου, αποσπώντας τη σχετική συναίνεση από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ η Ιταλία κατέλαβε σαν αντιστάθμισμα το λιμάνι του Αυλώνα και την ενδοχώρα του.<sup>501</sup> Προϋπόθεση για την έγκριση των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν η ρητή υπόσχεση του Βενιζέλου πως η Αθήνα δε θα προχωρούσε σε μονομερή κίνηση προσάρτησης της περιοχής, κάτι που έσπευσε να πράξει η κυβέρνηση Σκουλούδη το 1916 για προφανείς ψηφοθηρικούς λόγους.<sup>502</sup> Οι αντιβενιζελικοί όμως είχαν αναγνώσει

<sup>495</sup> Για την ασφαλή μεταφορά εγγυήθηκε ο Δήμος και η Νομαρχία. Βλ. ΙΑΔΙ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου, Αρ. απόφ. 31/15.2.1917· εφ. *Ήπειρος*, 22.2.1917.

<sup>496</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 20.2.1917, 23.2.1917, 25.2.1917 και 1.3.1917.

<sup>497</sup> εφ. *Ήπειρος*, 25.2.1917· εφ. *Νέα Ημέρα*, 24.2.1917.

<sup>498</sup> ΙΔΥΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1917/7.7, «Αναφορά Ένατης Μεραρχίας προς το Υπουργείο Στρατιωτικών», 10.6.1917.

<sup>499</sup> ΙΔΥΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1917/Αρχείο Θεσσαλονίκης/Α/VI.3, Δελτίον Πληροφοριών, 6.1.1917.

<sup>500</sup> Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 105-108.

<sup>501</sup> George B. Leon, «Greece and the Albanian Question at the outbreak of the First World War», *Balkan Studies*, τόμ. 11, τχ. 1 (1970), σ. 78-80.

<sup>502</sup> Ενδεικτικές οι θριαμβολογίες του αντιβενιζελικού Τύπου που ακολουθήθηκαν από αμνηχανία όταν οι Μεγάλες Δυνάμεις αντέδρασαν έντονα για τη μονομερή κίνηση της Αθήνας: Ευάγγελος Σήτος, *Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο την εποχή του Εθνικού Διχασμού, 1914-1917*, διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2012, Κεφάλαιο Γ.

εντελώς λανθασμένα την κατάσταση: η Ιταλία οργισμένη από την κίνηση της Αθήνας, θεώρησε πως ήταν απαλλαγμένη από τη δέσμευσή της να περιοριστεί στον Αυλώνα και άρχισε τις προετοιμασίες για περαιτέρω εδαφική εξάπλωση, με στόχο την εξασφάλιση πλεονεκτημάτων σε τυχόν επαναδιαπραγμάτευση των ελληνοαλβανικών συνόρων.<sup>503</sup> Η παράδοση της ανατολικής Μακεδονίας στα γερμανοβουλγαρικά στρατεύματα έδωσε το κατάλληλο πρόσχημα και το φθινόπωρο του 1916 οι Ιταλοί κατέλαβαν σειρά πόλεων στην Βόρεια Ήπειρο, από όπου εκδιωκόντουσαν οι ελληνικές αρχές.<sup>504</sup> Την άνοιξη του 1917 οι Ιταλοί είχαν πια περάσει τα σύνορα του 1913 και βρισκόντουσαν λίγα χιλιόμετρα έξω από τα Ιωάννινα, έχοντας καταλάβει και τη στρατηγική θέση του Καλπακίου στον ποταμό Καλαμά.

Η στάση των Γιαννιωτών απέναντι στην επικείμενη κατάληψη της πόλης, καθορίζονταν πια από την πολιτική τους τοποθέτηση. Η Ιταλία, έχοντας τη δική της ατζέντα, από την αρχή του πολέμου υποστήριζε διακριτικά τον Κωνσταντίνο, έναντι του Βενιζέλου που θεωρούνταν απειλή για τις ιταλικές βλέψεις στην Αδριατική και την ανατολική Μεσόγειο.<sup>505</sup> Ως εκ τούτου οι πλέον αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί έφθασαν να καλοβλέπουν την κατάληψη της Ηπείρου, θεωρώντας την ιταλική παρουσία σαν ανάχωμα κατά της εξάπλωσης του κινήματος της Εθνικής Άμυνας.<sup>506</sup> Η υποστήριξη των Ιταλών από τους αντιβενιζελικούς κύκλους της Αθήνας άρχισε να γίνεται αντιληπτή και στα Ιωάννινα, προκαλώντας διχογνωμίες στο βασιλικό στρατόπεδο. Ο Γ. Χατζής και οι συν αυτό, βετεράνοι αλυτρωτιστές και πάντα καχύποπτοι απέναντι στις ιταλικές βλέψεις, αιφνιδιάστηκαν εντελώς από την εξέλιξη και αναρωτιόντουσαν: «τι συμβαίνει εις Αθήνας;»<sup>507</sup> Ακόμη όμως και εντός του αντιβενιζελικού στρατοπέδου ο Χατζής αποτελούσε μειοψηφική τάση. Η *Σημαία* του Καζαντζή τάχθηκε αναφανδόν υπέρ της ιταλικής προέλασης και καλούσε τους Ηπειρώτες να υποδεχθούν με «ευγνωμοσύνη» τους Ιταλούς, που θα ανέστειλαν την επέκταση του Κινήματος της Θεσσαλονίκης.<sup>508</sup> Την ίδια λύση μάλλον προωθούσε παρασκηνικά και ο Μητροπολίτης Σπυρίδων.<sup>509</sup> Η συνοχή του, ούτως ή άλλως ανομοιογενούς, αντιβενιζελικού στρατοπέδου δοκιμάστηκε έντονα: στη δοξολογία της 25<sup>ης</sup> Μαρτίου γνωστοί αντιβενιζελικοί παράγοντες διαπληκτίστηκαν έντονα εντός της Μητροπόλεως με τον Χ. Χρηστοβασίλη να αποχωρεί, πνέοντας μένεα κατά του Καζαντζή και των υποστηρικτών του.<sup>510</sup> Από την πλευρά της η Αθήνα, μέσω της *Νέας Ημέρας* καθυσύχαζε τους Ηπειρώτες, ισχυριζόμενη πως μία ενδεχόμενη κατοχή της

<sup>503</sup> Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 394-405.

<sup>504</sup> Μαντά, «Η Ήπειρος κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ιταλική κατοχή, 1917», σ. 93-94.

<sup>505</sup> Σφήκα-Θεοδοσίου, σ. 108-115.

<sup>506</sup> Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 395-396· Σφήκα-Θεοδοσίου, σ. 314.

<sup>507</sup> εφ. *Ήπειρος*, 4.2.1917.

<sup>508</sup> εφ. *Ήπειρος*, 7.2.1917.

<sup>509</sup> Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 417.

<sup>510</sup> Νικολαΐδης, Τόμος Γ', σ. 46-47.

Ηπείρου από τους Ιταλούς, δε θα ήταν παρά ένα ακόμη επεισόδιο του πολέμου χωρίς μακροπρόθεσμες συνέπειες.<sup>511</sup>

Οι τελευταίες ημέρες του Κωνσταντίνου ήταν μέρες έντασης και για την Ήπειρο. Τον Απρίλιο ξέσπασαν γενικευμένα επεισόδια στα Ιωάννινα εξαιτίας των ελλείψεων και οι λεηλασίες αποφεύχθηκαν μόνο χάρις στην έγκαιρη παρέμβαση της χωροφυλακής που απαγόρευσε κάθε δημόσια συνάθροιση.<sup>512</sup> Οι πολιτικοί παράγοντες της πόλης στο μεταξύ παρέμεναν διχασμένοι ως προς την ενδεχόμενη στάση απέναντι στους Ιταλούς, όμως η Αθήνα εξακολουθούσε ακόμη και την ύστατη ώρα να αποθαρρύνει δυναμικές αντιδράσεις, φοβούμενη πως κάθε αναταραχή θα ευνοούσε τον Βενιζέλο.<sup>513</sup> Στα τέλη Μαΐου οι Ιταλοί κινήθηκαν εκ νέου: στις 26 τα Ιωάννινα και το σύνολο του ομώνυμου νομού καταλήφθηκαν από τα ιταλικά στρατεύματα. Μία ύστατη προσπάθεια να υπάρξει συνεννόηση ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς ώστε να προσχωρήσει η Ήπειρος στο Κίνημα της Θεσσαλονίκης και να αποφύγει την κατάληψη, δεν καρποφόρησε.<sup>514</sup> Οι ελληνικές αρχές και δημόσιοι λειτουργοί και υπάλληλοι συγκέντρωσαν τα αρχεία των υπηρεσιών και αποχώρησαν προς την Άρτα. Τους δημόσιους υπαλλήλους ακολούθησε και ο Γ. Χατζής που δεν ένωθε καμία «ευγνωμοσύνη» για την κάθοδο των Ιταλών.<sup>515</sup>

Σχεδόν ταυτόχρονα, στις 30 Μαΐου, ο Κωνσταντίνος υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τον θρόνο και γαλλικά στρατεύματα κατέλαβαν κομβικές θέσεις για να εξασφαλίσουν την ομαλή επάνοδο του Βενιζέλου. Η ιταλοκρατούμενη Ήπειρος θεωρητικά παρείχε μία σχετική ασφάλεια στους αντιβενιζελικούς, και υπάρχουν μαρτυρίες για συνεργασία Γιαννιωτών με τις ιταλικές αρχές. Ο βενιζελικός γιατρός Β. Δ. Ρέκκας ανέφερε στον Δαγκλή πως η «μεσαία κοινωνική τάξις» δοκίμαζε περιορισμούς και αυθαιρεσίες ενώ αναφορές έκαναν λόγο για κακή συμπεριφορά των Ιταλών προς τους βενιζελικούς.<sup>516</sup> Ακόμη και αν δεν υπήρξε εκτεταμένη συνεργασία αντιβενιζελικών και Ιταλών, παραμένει γεγονός πως οι πρώτοι παρέμεναν προστατευμένοι, την ώρα που οι βενιζελικοί εξαπέλυαν διώξεις σε όλη την υπόλοιπη χώρα, με την πρώτη λίστα προσώπων προς απέλαση να περιλαμβάνουν και τον Κ. Καζαντζή.<sup>517</sup> Η αποχώρηση των Ιταλών συνεπώς σήμαινε πως θα επεκτείνονταν οι διώξεις και στην Ήπειρο· ο μητροπολίτης Σπυρίδων δε δίστασε να διερευνήσει το ενδεχόμενο αυτονόμησης της Ηπείρου μόνο και μόνο για να εμποδιστεί η επανένωση με την υπό βενιζελική διακυβέρνηση Ελλάδα.<sup>518</sup> Τελικά τον Σεπτέμβριο και μετά από πυρετώδεις διαβουλεύσεις ο Βενιζέλος πέτυχε την

<sup>511</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 12.3.1917.

<sup>512</sup> εφ. *Ήπειρος*, 16.4.1917 και 27.4.1917.

<sup>513</sup> Μαντά, σ. 96.

<sup>514</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 242.

<sup>515</sup> εφ. *Ήπειρος*, 1.8.1917.

<sup>516</sup> Δαγκλής, Τόμος Β', σ. 247· Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 403.

<sup>517</sup> εφ. *Εστία*, 5.6.1917.

<sup>518</sup> Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 417-418.

αποχώρηση των Ιταλών, με εξαίρεση το περίφημο τρίγωνο του Πωγωνίου, η κατοχή του οποίου κρινόταν ως απαραίτητη από τους Ιταλούς για την εξασφάλιση των οδεύσεων από τον Αυλώνα στην Κορυτσά και τη δυτική Μακεδονία.<sup>519</sup>

Η επιστροφή των ελληνικών αρχών σήμανε και το τέλος της άτυπης ασυλίας που βίωναν οι αντιβενιζελικοί των Ιωαννίνων, ειδικά με την τοποθέτηση του Αριστείδη Στεργιάδη στη θέση του Γενικού Διοικητή Ηπείρου. Ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος γνώριζε εκ των προτέρων ποια θα ήταν η τύχη του. Πριν καν επιστρέψουν οι ελληνικές αρχές, απευθύνθηκε στους Ιταλούς και αφού έλαβε τα κατάλληλα έγγραφα αναχώρησε για τη Ρώμη, όπου παρέμεινε μέχρι το 1919 όταν και εγκαταστάθηκε στη Βενετία. Θα επέστρεφε στην Ελλάδα και τα Ιωάννινα μόνο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και δε θα λογοδοτούσε ποτέ για τη δράση του σαν Επίστρατος.<sup>520</sup> Ο Γ. Χατζής αποτόλμησε την επιστροφή του στα Γιάννινα τον Αύγουστο και ξανακυκλοφόρησε την *Ήπειρο*. Στα τέλη Σεπτεμβρίου όμως εκτοπίστηκε στη Λευκάδα όπου και παρέμεινε μέχρι τις αρχές του 1919.<sup>521</sup> Ο Χρήστος Χρηστοβασίλης κατόρθωσε να αποφύγει για λίγους μήνες τη σύλληψη περιφερόμενος στην ύπαιθρο. Τελικά συλλήφθηκε, και τον Γενάρη του 1918 εκτοπίστηκε στη Νάξο όπου συνάντησε τον πρόεδρο του Συνδέσμου Επιστράτων Πλησιβίτσας, Κωνσταντίνο Θάνο μεταξύ άλλων Ηπειρωτών αντιβενιζελικών, ενώ ο Στεργιάδης -κινούμενος με απίστευτη σκληρότητα- απαγόρευσε κάθε κοινωνική συναναστροφή των Γιαννιωτών με την οικογένεια του.<sup>522</sup> Στη Νάξο εκτοπίστηκε και ο Κωνσταντίνος Καζαντζής όπου παρέμεινε μέχρι το 1920.<sup>523</sup> Όσο για τον Σπυρίδωνα, τέθηκε σε υπερορία και παρέμεινε στην Αθήνα, με τον βενιζελικό μητροπολίτη Δωδώνης Πανάρετο να ορίζεται τοποτηρητής του μητροπολιτικού θρόνου των Ιωαννίνων.<sup>524</sup> Μετά τη νοεμβριανή μεταβολή του 1920 επανήλθε στα Γιάννινα για να λάβει δυσμενή μετάθεση το 1922 στη μητρόπολη Αμάσειας όπου παρέμεινε μέχρι το 1924 όταν και επέστρεψε και κατοχύρωσε τη θέση του στην Ήπειρο.<sup>525</sup> Ο Παπούλας επιχείρησε να οργανώσει ένοπλη αντίσταση σε συνεννόηση με τον εξόριστο Κωνσταντίνο χωρίς επιτυχία και τελικά συλλήφθηκε και παρέμεινε φυλακισμένος μέχρι το 1920.<sup>526</sup>

Η σύντομη περίοδος κυριαρχίας των αντιβενιζελικών στην Ήπειρο έληξε, και ο Πανεπειρωτικός Σύνδεσμος Εφένδρων εξαφανίστηκε από το προσκήνιο. Το αγροτικό ζήτημα, η επισιτιστική κρίση και η πείνα στην ύπαιθρο θα έδιναν τον τόνο των

<sup>519</sup> Όπου παραπάνω, σ. 409-411.

<sup>520</sup> Τωμαδάκης, «Νεκρολογία: Κωνσταντίνος Μέρτζιος (1886-1971)», σ. 397-398.

<sup>521</sup> Νικολαΐδης, Τόμος Γ', σ. 116-117.

<sup>522</sup> Κατσίδα, σ. 120-124.

<sup>523</sup> Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, σ. 128.

<sup>524</sup> Νικολαΐδης, Τόμος Γ', σ. 130.

<sup>525</sup> Κωνσταντίνος Φρόντζος, «Σπυρίδων Βλάχος», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 20-21 (1976-1977), σ. 8-9· Δημήτριος Αργυρός, «Η σχολαρχία του αρχιμανδρίτου Δημητρίου Ευθυμίου-Παππά (1912-1924) και η πρώτη περίοδος λειτουργίας της Σχολής Βελλάς», στο *Εκατονταετηρίς Σχολής Βελλάς (1911-2011). Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: 6-9 Οκτωβρίου 2011*, Ανώτατη Εκκλησιαστική Σχολή Βελλάς Ιωαννίνων, Βελλά Ιωαννίνων 2013, σ. 125-126.

<sup>526</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 331· Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι*, σ. 272· Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 131.



πολιτικών συγκρούσεων. Οι αγρότες που έμειναν απαθείς μπροστά στα γεγονότα του διχασμού, ενθαρρυσμένοι από τις εξαγγελίες περί διάλυσης των τσιφλικιών της Προσωρινής Κυβέρνησης, ετοιμάστηκαν να εισέλθουν ξανά στον στίβο της μαζικής κινητοποίησης, μόνο για να αντιμετωπίσουν την κρατική καταστολή.<sup>527</sup> Η πολεμική συνθήκη, με την Ελλάδα να ετοιμάζεται να εισέλθει στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν επέτρεπε στην Αθήνα να αφήσει κανένα περιθώριο διατάραξης της δημόσιας ασφάλειας. Η στρατιωτική παρουσία εντάθηκε στις πεδιάδες της Πρέβεζας και της Άρτας, εξασφαλίζοντας τις οδεύσεις προς τα Ιωάννινα αλλά και τη διατήρηση της τάξης.<sup>528</sup> Ο στρατός και η χωροφυλακή ανέλαβαν κατ' εντολές του νέου Γενικού Διοικητή Ηπείρου, του Αριστείδη Στεργιάδη, να συνδράμουν τους τσιφλικάδες για να αρχίσει η είσπραξη των γεώμορων και των άλλων δοσιμάτων που είχαν καθυστερήσει εξαιτίας του πολέμου: στα 16 χωριά της Μουργκάνας που είχαν κατορθώσει να αποφύγουν την απόδοση των δοσιμάτων κατά τη διάρκεια του διχασμού, οι καμπάνες χτυπούσαν πένθιμα καθώς μία στρατιωτική φάλαγγα συνόδευε τους εισπράκτορες στα χωριά.<sup>529</sup>

Παρά την επαμφοτερίζουσα στάση των Φιλελεύθερων, οι Ηπειρώτες θα έμεναν πιστοί στον Ελευθέριο Βενιζέλο: την ώρα της απόλυτης συντριβής του, το Νοέμβριο του 1920, ο Βενιζέλος λέγεται πως αναφώνησε «Ηπειρώτες, οι αιώνιοι Έλληνες», μαθαίνοντας τα αποτελέσματα του νομού Ιωαννίνων, όπου οι Φιλελεύθεροι κέρδιζαν όλες τις διαθέσιμες έδρες.<sup>530</sup> Στο μεταξύ η συνεχιζόμενη κρίση στον αγροτικό χώρο λάμβανε οξύτερο χαρακτήρα. Οι περιορισμοί που οι ΗΠΑ έθεσαν στη μετανάστευση το 1921, αχρηστεύσαν μία βαλβίδα εκτόνωσης του πλεονάζοντος αγροτικού πληθυσμού, ενώ η αγροτική μεταρρύθμιση δεν πέτυχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Η δράση ληστρικών συμμοριών που εμφανίζεται περιθωριακά στην Ήπειρο του διχασμού, μετατράπηκε σε εκρηκτικό κοινωνικό πρόβλημα κατά τη δεκαετία του '20, ρίχνοντας βαριά τη σκιά της και στην κεντρική πολιτική σκηνή με μία όμως σημαντική υποσημείωση: η διαμάχη στην Ήπειρο, αφορούσε τον πολυδιασπασμένο χώρο των Φιλελεύθερων. Το Λαϊκό Κόμμα θα παρέμενε στο περιθώριο της πολιτικής ζωής της περιοχής. Οι Επίστρατοι δεν κατόρθωσαν σε καμία περίπτωση να διεμβολίσουν την κυριαρχία των Φιλελεύθερων που θα παρέμεναν κυρίαρχοι του πολιτικού παιχνιδιού στα Ιωάννινα και την Ήπειρο.

<sup>527</sup> Τον Αύγουστο του 1917 οι κάτοικοι της Κουρήτιανης Πρέβεζας [σημ. Άνω Σκαφιδωτή] αρνήθηκαν να καταβάλλουν την δεκάτη στον ενοικιαστή Π. Δρακούση. Η χωροφυλακή ανέλαβε να τον ενισχύσει: ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου, φακ. 32, υποφακ. 7, Έγγραφο 7, «Αναφορά Δρακούση προς ΓΔΗ», 3.9.1917.

<sup>528</sup> Από τα αρχεία της ΓΔΗ προκύπτει η έντονη κινητοποίηση του στρατού και συγκεκριμένα της 9<sup>ης</sup> Μεραρχίας η οποία στάθμευσε την Ήπειρο και ανέλαβε να αποκαταστήσει την δημόσια ασφάλεια ασκώντας αστυνομικά καθήκοντα κυρίως επί των οικισμών κατά μήκος των κυριότερων οδικών αρτηριών: ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου, φακ. 39, υποφακ. 5, 1917.

<sup>529</sup> Σκόπας, Χαραμόπουλος. σ. 151-155.

<sup>530</sup> Διαμαντόπουλος, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, σ. 52.



Για την πλειοψηφία των ιστορικών και των μελετητών του Εθνικού Διχασμού, οι Επίστρατοι αποτέλεσαν την πλέον μαχητική πολιτική έκφραση των μικροαστικών στρωμάτων της Παλαιάς Ελλάδας: των επαγγελματιών, τεχνητών και μικροεμπόρων των αστικών κέντρων και κυρίως της Αθήνας και των μικροϊδιοκτητών αγροτών στην ύπαιθρο.<sup>531</sup> Η διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και η συνεπαγόμενη διαδικασία συσσώρευσης και συγκέντρωσης του κεφαλαίου, έθεταν τα στρώματα αυτά ενώπιον του κινδύνου της προλεταριοποίησης και αποστέρησης των μέσων παραγωγής τους, ενώ παράλληλα η τοποθέτηση τους εντός του οικονομικού οικοδομήματος τα έκανε φύσει καχύποπτα απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις και την ένταση της ταξικής πάλης. Συνεπώς τα μεσοαστικά και μικροαστικά στρώματα στρέφονταν αντανakλαστικά τόσο κατά του χρηματιστικού και μεταπρατικού καπιταλισμού του *laissez faire* όσο και κατά των σοσιαλιστικού τύπου λύσεων, αποτελώντας την ιδανική πρώτη ύλη φασιστικών μορφωμάτων· ο φασισμός ως μαξιμαλισμός των μεσαίων τάξεων όπως υπογραμμίζει ο Εμίλιο Τζεντίλε.<sup>532</sup>

Η υπόθεση πως οι Σύνδεσμοι Επιστράτων αποτελούσαν δυνάμει φασιστικό κίνημα έχει διερευνηθεί, με τον Μαυρογορδάτο να καταλήγει πως ο φασισμός των Επιστράτων ήταν «προδρομικός μα ατελής»,<sup>533</sup> ενώ ο Μαρκέτος χαρακτηρίζει ως «φασιστικό πείραμα» την αντιβενιζελική διακυβέρνηση της διετίας 1920-1922 όπου τον ρόλο της μαζικής οργάνωσης έπαιξαν οι διάδοχοι των Συνδέσμων Επιστράτων, οι *Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι*.<sup>534</sup> Η Δέσποινα Παπαδημητρίου καταλήγει σε παρόμοια συμπεράσματα, σημειώνοντας πως τα χαρακτηριστικά που διέκριναν τους Επίστρατους «δίνουν μία πρόγευση αλλά όχι τη γεύση του φασισμού», καταλήγοντας πως αποτέλεσαν «ένα αντεπαναστατικό κίνημα θεμελιωμένο στην ιδέα της προληπτικής επανάστασης του βενιζελισμού».<sup>535</sup> Πέραν της ιστοριογραφίας, την εκδοχή περί φασιστικής οργάνωσης αγκάλιασε η μεταδικτατορική Ακροδεξιά, με το νεοναζιστικό κόμμα της Χρυσής Αυγής να θεωρεί τους Επίστρατους πολιτικούς της προγόνους ενώ ο Μιχαλόπουλος θεωρεί τον *Κωνσταντινισμό* «ιδεώδη φασισμό».<sup>536</sup> Η συζήτηση για το κατά πόσον οι Επίστρατοι ήταν φασιστικό ή μάλλον πρωτοφασιστικό κίνημα δεν αφορά ακριβώς την παρούσα εργασία, καθώς είναι

<sup>531</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 266· Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, Κεφάλαιο 6<sup>ο</sup>, Μέρος Α΄· Βεντήρης, Τόμος 2, 150-152· Διαμαντόπουλος, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, σ. 29-32.

<sup>532</sup> Gentile, σ. 30-33· Παρόμοια είναι και η ανάλυση του Eric Hobsbawm. Βλ. Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, σ. 153-164.

<sup>533</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 135-147.

<sup>534</sup> Μαρκέτος, *Πως φίλησα το Μουσσολίνι*, σ. 119-130.

<sup>535</sup> Παπαδημητρίου, «Οι Επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και «ακροδεξιές» συμπεριφορές», σ. 20.

<sup>536</sup> Παπαδημητρίου, «Οι Επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και «ακροδεξιές» συμπεριφορές», σ. 13-23· Μιχαλόπουλος, *Η ξεχασμένη επανάσταση*, σ. 125-126.

αδύνατο να εξάγουμε συμπεράσματα από ένα και μόνο παράδειγμα και ίσως το λιγότερο ενδεικτικό. Μπορούμε όμως να εντοπίσουμε τον τρόπο που οι Επίστρατοι και οι αντιβενιζελικοί προσάρμοσαν τις κυριότερες πτυχές του αντιβενιζελικού λόγου όπως διαμορφώθηκε στο κεντρικό επίπεδο.

### 9.1 Κράτος, λαός και κεφαλαιοκράτες

Καίριο σημείο που προσδιόρισε το αντιβενιζελικό στρατόπεδο κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, είναι ο εσωστρεφής ορίζοντας: ο αντιβενιζελικός πατριωτισμός είχε στο επίκεντρό του το κράτος,<sup>537</sup> ενώ οι αντιβενιζελικοί εμφορούνταν από αυτό που έχει χαρακτηριστεί ως «ενδοστρεφής εθνικισμός».<sup>538</sup> Τούτο είναι αλληλένδετο με μία ακόμη σημαντική διαφοροποίηση των δύο αντιμαχόμενων στρατοπέδων: για τους βενιζελικούς το «έθνος» ήταν υπεράνω του «λαού», των κατοίκων δηλαδή του ελληνικού κράτους, και για χάρη του έθνους θα έφθαναν στο σημείο να διασπάσουν το κράτος.<sup>539</sup> Αντίθετα, για τους αντιβενιζελικούς τίποτα δε νομιμοποιούσε στάση ενάντια στο κράτος και το μονάρχη και η πίστη προς το κράτος ανάγονταν σε ύψιστη αξία: ακόμη και μετά την επάνοδο του Βενιζέλου, στις πρώτες συνεδρίες της Βουλής των *Λαζάρων* οι αντιβενιζελικοί (όσοι δεν είχαν εκτοπιστεί τουλάχιστον) επέμεναν να επικρίνουν το Κίνημα της Θεσσαλονίκης.<sup>540</sup>

Υπό αυτή την έννοια Βενιζέλος δε θα μπορούσε να είναι παρά ένας προδότης, που προτίμησε να διασπάσει το κράτος και να εμπλέξει στα εσωτερικά της χώρας αλλότριες δυνάμεις, για να επιβάλει την εξωτερική πολιτική του. Η προδοσία κυριαρχεί στον λόγο των Επίστρατων όπως αποτυπώθηκε στην εσωτερική τους επικοινωνία: *νέο Αλκιβιάδη* τον χαρακτηρίζει κάποιος Ν. Νίτσος από τον Τσαμαντά, ανακαλώντας την αυτομολία του Αθηναίου πολιτικού προς την Σπάρτη,<sup>541</sup> ενώ οι Επίστρατοι του Καπέσοβου Ζαγορίου αποκαλούσαν τον αρχηγό των Φιλελεύθερων «υβριστή του Άνακτος» και προειδοποιούσαν πως θα αντιτάσσονταν σε κάθε «προδότη» και «υπονομευτή του καθεστώτος».<sup>542</sup> Χολωμένοι από τη διαταγή για κλείσιμο των Συνδέσμων κατόπιν απαίτησης της Αντάντ, οι Επίστρατοι του Τσαμαντά ξεσπούσαν σε επιστολή τους στον Μέρτζιο για τον «μαινόμενο δημαγωγό» και

<sup>537</sup> Διονύσιος Τσιριγώτης, «Από την παράδοση του οχυρού Ρούπελ στην κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης. Μια περιπτωσιολογική ανάλυση των αιτιών του Εθνικού Διχασμού», στο Δημήτριος Κ. Γιαννακόπουλος, Ευάνθης Σ. Χατζηβασιλείου, 1915-2015. 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις, Άργος 2018, σ. 93-94.

<sup>538</sup> Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο εθνικισμός στον βενιζελικό και αντιβενιζελικό Τύπο και η εσωτερική διαμάχη 1914-1917», στο Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο-Μπενάκειο Μουσείο, Αθήνα 1988, σ. 99.

<sup>539</sup> Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων*, σ. 61-63.

<sup>540</sup> Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ. 98.

<sup>541</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 50, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Τσαμαντά», 19.8.1916.

<sup>542</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 51, «Τηλεγράφημα Συνδέσμου Επιστράτων Καπεσόβου», 21.8.1916.

«ασυνείδητο εγωιστή» που «κουρέλιασε» τα συμφέροντα του έθνους για να επιβάλει την προσωπική του πολιτική,<sup>543</sup> ενώ «προδότη» χαρακτήριζαν τον Βενιζέλο οι Επίστρατοι στο Δελβινάκι.<sup>544</sup> Η ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας είναι φανερό πως είχε εξοργίσει σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας και στην Ήπειρο, όπου ακόμη και ορισμένοι υποστηρικτές του Βενιζέλου του γύρισαν την πλάτη, με σημαντικότερο ίσως παράδειγμα τον βετεράνο πολιτικό Ιωάννη Μελά.

Είδαμε πως οι ίδιοι οι Επίστρατοι στην Ήπειρο είχαν ελάχιστη παρέμβαση στο δημόσιο λόγο. Μπορούμε ωστόσο να ανατρέξουμε στην Ήπειρο που αποτέλεσε πρακτικά το ημι-επίσημο όργανο του Πανεπειρωτικού Συνδέσμου. Στην αρθρογραφία της *Ηπείρου* είναι ευδιάκριτη η ιεράρχηση του κράτους πάνω από το έθνος, με πιο ενδεικτικό ίσως το πρωτοσέλιδο άρθρο που κυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο του 1917 με αφορμή τον αγροτικό ξεσηκωμό του Σουλίου και το οποίο έχει ιδιαίτερα σκληρό ύφος:

Ο γενναίος στρατός, φρουρός της τάξεως και της πατρίδος, έπραξε και πάλι το υπέρτατον καθήκον. Απομένει και αι άλλαι Αρχαί προς οιαδήποτε διεύθυνσεις ευρίσκονται να μη σταθούν κατά των περιστάσεων. *Ή Κράτος, Κράτος ή άλλο τίποτε οι Έλληνες οι γνήσιοι δεν θέλουν. Ας μείνη Κράτος έστω με 10 ανθρώπους, αλλά να 'ναι Έλληνες σωστοί, όχι μπάσταρδοι.* [...] Διαλύσατε αυτό το άτιμον προζύμι της προδοτικής σπείρας μέσα στη φωτιά του Νόμου και του Κράτους.<sup>545</sup>

Όσον αφορά τη στάση των Ηπειρωτών αντιβενιζελικών προς τους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αυτό είναι περίπλοκο ζήτημα. Κατά την περίοδο του διχασμού εμφανίστηκε με ένταση ένας λόγος με ρατσιστικά χαρακτηριστικά απέναντι στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατά συνέπεια τους πρόσφυγες. Η καχυποψία προς τους *Τουρκομερίτες* ήταν ενδημικό φαινόμενο και στο 19<sup>ο</sup> αιώνα συνδεόταν και με την επικαιρότητα, με τα *Λαυρεωτικά* να αποτελούν αφορμή για να καθιερωθεί μέσω του Τύπου η εικόνα του ομογενούς κεφαλαιούχου σαν «ληστή» και «χρυσοκάνθαρου» κερδοσκόπου.<sup>546</sup> Όμως αυτού του τύπου ο ρατσισμός δεν είχε το ψευδοεπιστημονικό περίβλημα του εθνοφυλετισμού και κοινωνικού δαρβινισμού των τελών του 19<sup>ου</sup> αιώνα: μόνο στο διχασμό άρχισαν να καταλαμβάνουν χώρο στο δημόσιο λόγο και τέτοιες θεωρήσεις, με τον Βενιζέλο να παρουσιάζεται σαν «εκλεκτός σημίτης» με «διανοητική θηλυκότητα».<sup>547</sup> Το

<sup>543</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 60, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Τσαμαντά», 6.9.1916.

<sup>544</sup> ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β, «Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917», Έγγραφο 61, «Επιστολή Συνδέσμου Επιστράτων Δελβινακίου», 6.9.1916.

<sup>545</sup> εφ. *Ήπειρος*, 25.2.1917.

<sup>546</sup> Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, σ. 77-85.

<sup>547</sup> Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, Κεφάλαιο 6<sup>ο</sup>, Μέρος Α΄: Η ταύτιση της θηλυκότητας με τον εκφυλισμό είναι ένα από τα μοτίβα που καθιερώθηκε στον λόγο της ριζοσπαστικής δεξιάς του

αποκορύφωμα ήρθε στα Νοεμβριανά, όταν και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στοχοποιήθηκαν από τους Επίστρατους, αν και οι φημολογούμενες «αθρόες εκτελέσεις» προσφύγων, μάλλον δε συνέβησαν ποτέ.<sup>548</sup> Κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού Αποκλεισμού κάθε διαμαρτυρία για τις ελλείψεις θα αποδίδονταν στους πρόσφυγες: στη Λαμία διεξήχθη συλλαλητήριο με τη *Νέα Ημέρα* να σημειώνει λακωνικά πως παρόντες ήταν μόνο «ολιγάριθμοι πρόσφυγες, όργανα αισχροκερδών εργοστασιαρχών».<sup>549</sup> Το μεσοπολεμικό μοτίβο της ταύτισης των προσφύγων με τους βενιζελικούς είχε αρχίσει να κάνει την εμφάνισή του.

Από την πλευρά τους οι Ηπειρώτες είχαν δεχθεί παρόμοιες παρενοχλήσεις και λοιδορίες από τους Παλαιοελλαδίτες, στρατιώτες κυρίως, που τις πρώτες ημέρες της κατάληψης των Ιωαννίνων περιφέρονταν στην πόλη υπενθυμίζοντας στους χριστιανούς κατοίκους της, ότι ήταν οι απελευθερωτές τους.<sup>550</sup> Αυτό δεν εμπόδισε όμως την *Ηπειρο* να υιοθετήσει και αυτή την αντιβενιζελική ρητορική, εγκαινιάζοντας σειρά «σατυρικών» άρθρων με τα οποία επιτίθονταν στον Α. Γεωργιάδη, τον Κωνσταντινουπολίτη εκδότη του *Ταχυδρόμου*, τον οποίο χαρακτήριζε «αστράτευτο Ανατολίτη» και «Ανατόλογλου».<sup>551</sup> Αργότερα δημοσίευσε φανταστικές επιστολές του Γεωργιάδη προς τον Βενιζέλο, με τον πρώτο να υπογράφει σαν *Ανατολίτης Ενσταντανέ*, οι οποίες ήταν γραμμένες σε ένα επινοημένο ελληνοτουρκικό ιδίωμα, συμπυκνώνοντας όλα τα ελλαδικά στερεότυπα για τους Πολίτες.<sup>552</sup> Η παραπάνω ρητορική δε μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσον κέρδισε έδαφος ανάμεσα στον πληθυσμό της Ηπείρου που παρουσίαζε έντονα στοιχεία κινητικότητας, από τις μετακινήσεις προς εποχιακή εργασία, μέχρι τις εμπορικές παροικίες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι όμως γεγονός πως είχε αναπτυχθεί σε κάποιο βαθμό μία απέχθεια για τους Κρητικούς: η απαράδεκτη συμπεριφορά της Κρητικής Χωροφυλακής, η παρουσία αρκετών περιθωριακών στοιχείων που εργάζονταν για λογαριασμό των δυτικών προξένων και η μεγάλη παρουσία τους στις δημόσιες υπηρεσίες είχε δημιουργήσει εντάσεις με τους ντόπιους: κάποιος έμπορος ονόματι Κατσάνος που βρισκόταν σε διάσταση με τον βενιζελικό μητροπολίτη Παραμυθιάς κατηγορούσε τους «διαφόρους «ακης»

---

Μεσοπολέμου. Βλ: Enzo Traverso, *Δια πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού πολέμου, 1914-1945*, μετάφραση Γιάννης Ευαγγέλου, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013, σ. 275-278.

<sup>548</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 274-276.

<sup>549</sup> εφ. *Νέα Ημέρα*, 8.2.1917.

<sup>550</sup> Για τη συμπεριφορά των Ελλήνων στρατιωτικών, βλ. Νικολαΐδης, Τόμος Α', σ. 37-38· εφ. *Ηπειρος*, 12.2.1914. Σε μία περίπτωση δεν ήταν καν στρατιωτικοί οι Παλαιοελλαδίτες που λοιδορούσαν τους ντόπιους Ηπειρώτες, όπως σε συνέβη στο χωριό Μπισδούνι [σημ. Ελεούσα] όπου εργάτες συνεπλάκησαν με κατοίκους του χωριού, επεισόδιο που έληξε με πυροβολισμούς και τραυματίες. Βλ. εφ. *Ηπειρος*, 25.5.1914.

<sup>551</sup> εφ. *Ηπειρος*, 7.9.1916.

<sup>552</sup> εφ. *Ηπειρος*, 8.9.1916 και 14.9.1916.

οίτινες υπάρχουν εν τη Νομαρχία» για διαφθορά και συνδιαλλαγή με τοπικούς παράγοντες.<sup>553</sup>

Ο αντιβενιζελικός δημόσιος λόγος διακρίνονται και από ταξικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, αν και η διαταξικότητα της βασιλικής παράταξης, δεν επέτρεπε την εμφάνιση εκλεπτυσμένης κριτικής στον καπιταλισμό, και περιορίζονταν σε αντι-εμπορευματικές εξάρσεις, ιδιαίτερα όταν οι συμμαχικές παρεμβάσεις δημιουργούσαν προβλήματα στον επισιτισμό της χώρας.<sup>554</sup> Η Ήπειρος αντιμετώπισε τρομακτικό επισιτιστικό πρόβλημα καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Τούτο έπαιξε βασικό ρόλο στην εμφάνιση ενός αντι-εμπορευματικού ιδιώματος, που όμως δεν περιορίστηκε στον αντιβενιζελικό Τύπο. Ο *Ταχυδρόμος* ανέφερε πως η Ήπειρος είχε αφεθεί:

εις το έλεος του Θεού και της Παναγίας, καθώς και εις το έλεος μερικών εμπόρων, οι οποίοι τρώνε το αίμα του πληθυσμού ξεγδέρνοντας αυτόν.<sup>555</sup>

Φυσικά η Ήπειρος με το πιο λαϊκίστικο ύφος της άσκησε οξύτατη κριτική στο εμπορικό κόσμο, ανοίγοντας ακόμη και το ζήτημα της ελεύθερης αγοράς, όταν τον Ιούνιο του 1916 ξέσπασαν επεισόδια και έγιναν λεηλασίες στην αγορά:

Περί ελευθερίου εμπορίου θα ομιλώμεν τώρα, περί ελεύθερου συναγωνισμού και ενώ άνθρωποι αυτοχειριάζονται ή κακουργούν εκ της πείνης, ημείς θα αναμασσώμεν, αντί αλεύρου, θεωρίας, που εγράφησαν όχι δια να χορτάσωσι κανένα πειναλέο αλλά μάλλον δια να προσθέτωσιν εις καιρούς σκληρούς και άλλας αφορμάς βασάνων;<sup>556</sup>

Ακόμη πιο επιθετική ήταν η τοποθέτηση της *Ηπείρου* σε ένα επεισόδιο που έλαβε χώρα σε φούρνο της πόλης. Στις 27 Μαΐου του 1916 μία ομάδα χωρικών περικύκλωσε φούρνο ζητώντας ψωμί, με τον ιδιοκτήτη να ισχυρίζεται πως δεν διαθέτει άλευρα. Προς μεγάλη του ατυχία, εκείνη την ώρα κατέφτασε άμαξα φορτωμένη με άλευρα για λογαριασμό του, οπότε το αφηνιασμένο πλήθος άρπαξε τα άλευρα, έσκισε τους σάκους και τα ποδοπάτησε, καταστρέφοντάς τα. Η φαινομενικά ακατανόητη αυτή

<sup>553</sup> ΑΣΚΣΑ, Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη, φακ. 2: Νομάρχης Ιωαννίνων (1915-1916)-Νομάρχης Φλώρινας (1934-1935), υποφακ. 1: Νομάρχης Ιωαννίνων 1915-1915, Έγγραφο 12, «Επιστολή Σ. Γ. Κατσάνου», 22.3.1916.

<sup>554</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 141-142· Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων*, σ. 61-63· Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι*, σ. 464-469· Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Το πολιτικό και κοινωνικό μήνυμα του βενιζελισμού της Ανόρθωσης», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο-Μπενάκειο Μουσείο, Αθήνα 1988, σ. 28· Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, σ. 14.

<sup>555</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 20.12.15.

<sup>556</sup> εφ. *Ήπειρος*, 1.6.1916.

κίνηση ήταν συχνή πρακτική στην Βρετανία του 18ου αιώνα και σύμφωνα με τον ιστορικό E. P. Thompson στόχευε στην δημόσια ταπείνωση του αρτοποιού, ερμηνεία που μάλλον ταιριάζει και την περίπτωση των Ιωαννίνων.<sup>557</sup> Αναφερόμενος στο περιστατικό ο Γ. Χατζής σημειώνει:

Έβγαλαν λέγει, μαχαίρια κι έσχισαν τους σάκκους με τ' αλεύρια άνθρωποι πειναλέοι! Έκαμαν καλά! *Λυπηρόν ότι δεν άρχισαν να σχίζουν κι εκείνους, που τα κρύβουν.* Έχεις κάθε δικαίωμα κ. αλευρέμπορε, να κερδίσης ό,τι σου δίνει το δίκιο σου το εμπορικό. Δεν έχεις κανένα δικαίωμα να σκοτώνεις ανθρώπους από την πείναν, να συμπληγνύης απολυταρχίαν ολίγων, τυρανικήν επί του δικαιώματος της ζωής των πολλών, να εμπαίξεις τον πόνον πεινώντος στομάχου.<sup>558</sup>

Σε γενικές γραμμές ωστόσο δε μπορούμε να υποστηρίξουμε πως δημιουργήθηκε αντι-εμπορευματικός λόγος καθ' αυτός. Η απελπιστική κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι Ηπειρώτες από την έναρξη του πολέμου, ήταν λογικό να προκαλέσει την αντανakλαστική αντίδραση τους, ειδικά όσο υποψιάζονταν (δικαίως) πως μία δράκα εμπορών αποκόμιζε τεράστια κέρδη, μεταφέροντας τρόφιμα από την Ήπειρο στη Μακεδονία και το περιχαρακωμένο στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης.

Ο κοινωνικός και ταξικός χαρακτήρας που επιχειρήθηκε να αποδοθεί στους Επίστρατους είχε πιο ευδιάκριτα χαρακτηριστικά στο επίπεδο της ανάδειξής τους σαν «εξέγερση των λαϊκών τάξεων»<sup>559</sup> και κίνηση που συμμετείχε ο «μικρός κοσμάκης»:

Αλλά ποιοι είναι οι Επίστρατοι; Ποιους υβρίζει ο Βενιζελισμός; Μήπως είναι μία μικρά προνομιούχος τάξις εφοπλιστών, υποψηφίων νομαρχών, ή καλαμποκάδων; Οι επίστρατοι είναι το άνθος και η ολότης, η ακμή και η ρώμη, η ζωή και το «άπαντον» της όλης Ελλάδος. Αι μεγάλοι και συμπαγείς τάξεις των εμπορών, εργατικών, επιστημόνων, ο αγρότης - ο αγνότερος στρατευόμενος λαός, η ψυχή της Ελλάδος.<sup>560</sup>

Η ρητορική λάμβανε πιο ξεκάθαρα ταξικά χαρακτηριστικά όταν γινόταν υπόμνηση των ταλαιπωριών της επιστράτευσης, με τους Φιλελεύθερους να ταυτίζονται με τους «αστούς εμπορευόμενους» που ζητούσαν την εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο με απώτερο σκοπό τα πολεμικά κέρδη:

<sup>557</sup> E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18° αιώνα*, μετάφραση Γιάννης Βογιατζής, Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, Αθήνα 2020 [1971], σ. 93-95.

<sup>558</sup> Εφ. *Ήπειρος*, 31.5.1916. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

<sup>559</sup> Εφ. *Ακρόπολις*, 22.6.1916.

<sup>560</sup> Εφ. *Ήπειρος*, 27.8.1916.



Μας λένουν: -Σεις κύριοι επίστρατοι, που επολεμήσατε χθες, εστρατεύθητε και θα στρατευθήτε και θα πολεμήσετε αύριο καθίστε στ' αυγά σας. [...] Τι άλλο χρειάζεσθε σεις παρά να πάτε να σκοτώνησθε; Η γνώμη η ιδική μας φθάνει και παραφθάνει. Γράφομεν άρθρα εν τω μεταξύ, εμπορευόμεθα, κερδίζομεν, ενοικιάζομεν τα κτήματά μας, κάμομεν αποθήκας, τοκίζομεν με 15 και 20 τοις εκατόν τας χήρας και τα ορφανά σας, όταν εσείς επεινάτε, διψάτε, τσακίζησθε, σκοτώνησθε, αρρωσταίνετε!<sup>561</sup>

Μία ακόμη πτυχή της ρητορικής των αντιβενιζελικών, με έντονα κοινωνικά χαρακτηριστικά, ήταν η επίθεση σε αυτό που αντιλαμβάνονταν ως ελιτισμό των Φιλελεύθερων απέναντι στις λαϊκές μάζες. Η κατηγορία αυτή προέρχονταν από τους αντιβενιζελικούς, και αν δεν ανταποκρινόταν ακριβώς στην πραγματικότητα, ήταν ενδεικτική της διαφορετικής αντίληψης των δύο μερίδων ως προς την πολιτική πρακτική. Το ζήτημα ανέκυψε με ιδιαίτερη σφοδρότητα το 1915, και αφορούσε την ερμηνεία των εκλογικών αποτελεσμάτων: σύμφωνα με την αντίληψη των Φιλελεύθερων, ο λαός δεν καλούνταν να αποφασίσει με δημοψηφισματικό τρόπο επί ειδικών ζητημάτων, αλλά να εγκρίνει ευρύτερα τη χάραξη πολιτικής, συνεπώς η ψήφος που είχαν λάβει τους έδινε το δικαίωμα να διευθύνουν τις εξωτερικές υποθέσεις ακόμη κι εάν αυτό σήμαινε τη συμμετοχή στη διεθνή σύρραξη.<sup>562</sup> Ο τρόπος όμως που οι βενιζελικοί επικοινωνούσαν τις απόψεις τους, έδινε κάθε περιθώριο για να κατηγορηθούν ως ελιτιστές. Ακόμη και στα Ιωάννινα, ο τοπικός *Ταχυδρόμος* σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τον εύγλωττο τίτλο «Λαός και Άρχοντες», αποφαίνονταν πως ο λαός ήταν αναρμόδιος και ελλιπώς ενημερωμένος ούτως ώστε να μπορεί να αποφασίσει για τη συμμετοχή ή όχι της χώρας στην πολεμική αναμέτρηση:

Ποιος όμως λαός μέχρι σήμερα είναι γνωστόν ότι απεφάσισε περί του συμφέροντος αυτού, όταν το συμφέρον του έχει εξωτερικήν χροιάν; Και ποιοι άρχοντες εσκέφθησαν να τον ερωτήσουν ποτέ; Η Γερμανία ηρώτησε τον λαόν της όταν εκήρυττε τον πόλεμον; Η Ρωσσία έπραττε το ίδιον; [...] Η ιστορία των τελευταίων τουλάχιστον χρόνων δεν αποδεικνύει ότι οι λαοί απεφάσισαν τον πόλεμον. Ουδ' υπάρχει πράδειγμα κράτους, το οποίον δεν επολέμησε διότι ο λαός του ηρωτήθη και απεφάνθη κατά του

<sup>561</sup> εφ. *Ήπειρος*, 3.7.1916.

<sup>562</sup> Η συζήτηση παρέμενε ανοικτή ακόμη και μετά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου και συνεχίστηκε στις εργασίες της Βουλής των *Λαζάρων*. Βλ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Πόλεμο*, σ. 99-101.

πολέμου. Και δεν ηρωτήθη ποτέ, διότι ο λαός με όλην την ευφυΐαν του και την γνώσιν του, δεν ημπορεί να αποφανθεί.<sup>563</sup>

Μοιάζει λοιπόν με απάντηση στον *Ταχυδρόμο* η αρθρογραφία της *Ηπείρου* μήνες μετά, όταν κατακεραυνώνει τους Φιλελεύθερους υπερασπιζόμενη τους Επίστρατους που εκφράζουν δυναμικά πια την αντίθεση τους στον πόλεμο και έχουν κερδίσει μία ορατότητα στον δημόσιο χώρο και λόγο που όμοιά της καμία λαϊκή κίνηση δεν είχε πετύχει.

Εναρμονισμένη με την Αθήνα ήταν η *Ήπειρος* και στον υπερθεματισμό της μαχητικότητας των Επίστρατων, που πήγαζε από την εμπειρία της επιστράτευσης και των στρατιωτικών αξιών και κυρίως μίας αντίληψης για την αρρενωπότητα, που ιεραρχούσε υψηλότερα τους βετεράνους των Βαλκανικών Πολέμων και τους έφεδρους εν γένει από αυτό που εύστοχα ο Μαυρογορδάτος ονομάζει «αντιηρωική ύπαρξη των άμαχων πολιτών».<sup>564</sup> Στο ίδιο πνεύμα η *Ήπειρος* επιτίθονταν στους «απαλλαγέντες, εξηρημένους, κουραμπιέδες» και όλους όσους ήσαν απαλλαγμένοι «πάσης πολεμικής θυσίας».<sup>565</sup> Παρόμοιες εκφράσεις χρησιμοποιούσαν και οι Φιλελεύθεροι επιτιθέμενοι στους Συνδέσμους Επιστράτων, όμως οι αντιβενιζελικοί έδειξαν μεγαλύτερη επιμονή σε αυτή τη ρητορική, ειδικά όταν διαφάνηκε πως το εγχείρημα των συνδέσμων είχε στεφθεί με επιτυχία.

## 9.2 Το αντιβενιζελικό αφήγημα: αλυτρωτισμός και Βόρεια Ήπειρος

Ο αντιβενιζελισμός ωστόσο στην Ήπειρο θα έπρεπε να κατασκευάσει και ένα αφήγημα γειωμένο στις κοινωνικές πραγματικότητες και τους πολιτικούς συσχετισμούς της περιοχής και τούτο ακριβώς είχε επιχειρήσει ο Χατζής στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού. Η προσπάθεια αυτή είχε ατονήσει πια το καλοκαίρι του 1916 ωστόσο έχει νόημα να την εξετάσουμε, στο βαθμό που διαφωτίζει την πολιτική συγκρότηση επιφανών στελεχών του αντιβενιζελισμού και των Επίστρατων στην Ήπειρο. Οι δύο άξονες γύρω από τους οποίους κινήθηκε ο Χατζής ήταν η στάση των πολιτικών ελίτ κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο και η στάση του Ελευθερίου Βενιζέλου απέναντι στο ζήτημα της Βορείας Ηπείρου.

Στο πρώτο επίπεδο έντονη ήταν η προσπάθεια ταύτισης των Φιλελεύθερων με τις πολιτικές παρατάξεις της οθωμανικής περιόδου, την «Κόσσα» και τη «Βλιώρα» που υποτίθεται πως εκπροσωπούσαν τη συντήρηση, την αδράνεια και τη συνεργασία -στα όρια της εθνικής προδοσίας- με τις οθωμανικές αρχές.<sup>566</sup> Ο Χατζής και μία

<sup>563</sup> εφ. *Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων*, 8.11.1916· Κάτι παρόμοιο ισχυρίζεται και ο Ζαβιτσιάνος, αν και αντιμετωπίζει την λαϊκή δυσαρέσκεια προς τον πόλεμο με μεγαλύτερη κατανόηση. Βλ. Ζαβιτσιάνος, Τόμος 1, σ. 93.

<sup>564</sup> Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση*, σ. 139.

<sup>565</sup> εφ. *Ήπειρος*, 25.6.1916.

<sup>566</sup> Οι δύο παρατάξεις διαμορφώθηκαν στο τελευταίο τέταρτο του 19<sup>ου</sup> αιώνα και ανταγωνίζονταν για την κυριαρχία στα όργανα της χριστιανικής κοινότητας των Ιωαννίνων και της ευρύτερης επαρχίας,

υπολογίσιμη μερίδα των αντιβενιζελικών, ταύτιζαν τους βενιζελικούς των Ιωαννίνων με τους *Μητροπολιτικούς*, ενώ οι ίδιοι θεωρούσαν πως αποτελούσαν φυσική συνέχεια των *Προξενικών*. Η διαίρεση αυτή, που δεν περιγράφει στέρεες παρατάξεις αλλά τάσεις εντός της κοινότητας, προέκυψε στο τέλος της οθωμανικής περιόδου. Σημείο καμπής ήταν η εμφάνιση της *Ηπειρωτικής Εταιρείας*, ενός αλυσωτικού κομιτάτου που ιδρύθηκε το 1906 εν μέσω του εθνικιστικού πυρετού του Μακεδονικού Αγώνα με τον αξιωματικό της χωροφυλακής Σπύρο Σπυρομήλιο να αποτελεί τον *de facto* ηγέτη της.<sup>567</sup> Η εμφάνιση της Ηπειρωτικής Εταιρείας σήμανε μεταξύ άλλων την ενεργή ανάμειξη του ελληνικού κράτους στα εσωτερικά της κοινότητας μέσω του προξενείου, το οποίο αποτέλεσε έναν εναλλακτικό πόλο έναντι της Μητρόπολης, που αντλώντας την ισχύ και την αυθεντία της από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, αποτελούσε τον καθιερωμένο φορέα εξουσίας της χριστιανικής κοινότητας. Οι δύο φορείς έδωσαν και το όνομά τους στις μερίδες, με τους Μητροπολιτικούς, να έχουν σαν πυρήνα τους την κατεστημένη πολιτική ελίτ (δηλαδή τις δύο παρατάξεις της Κόσσας και της Βλιώρας) των Ιωαννίνων που εξακολουθούσε να συσπειρώνεται γύρω από τη Μητρόπολη, ενώ οι Προξενικοί, άνθρωποι της Ηπειρωτικής Εταιρείας κατά βάση, δρούσαν βάση των οδηγιών του ελληνικού προξενείου. Η επιλογή ανάμεσα στο Προξενείο και τη Μητρόπολη, ανάμεσα στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη, αποτελεί σταθερό μοτίβο για τους «αλύτρωτους» Έλληνες της ύστερης οθωμανικής περιόδου,<sup>568</sup> αλλά ταυτόχρονα

---

που εκπροσωπούσε τους Χριστιανούς στις οθωμανικές αρχές και ως κύρια αρμοδιότητα είχε τη διαχείριση των πλούσιων κληροδοτημάτων και ευαγών και παιδαγωγικών ιδρυμάτων της πόλης. Η «Κόσσα» εκπροσωπούσε τα εύπορα εμπορευματικά στρώματα που διαμορφώθηκαν στα Ιωάννινα κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Αλή Πασά και γενικότερα τους *αυτόχθονες* Γιαννιώτες και την ηγεσία της κατείχε η οικογένεια Μελά. Η «Βλιώρα», η παράταξη που ηγεμόνευε η οικογένεια Κίγκου, συσπειρώνει τους επαρχιώτες (Ζαγορίσιους κυρίως) που εγκαθίσταντο στην πόλη με επιταχυνόμενους ρυθμούς από τα μέσα του 19<sup>ου</sup> αιώνα και απασχολούνταν σε τεχνικά κυρίως επαγγέλματα. Βλ.: Δημήτρης Σ. Σαλαμάγκας, «Η Κόσσα και η Βλιώρα», στο Δημήτρης Σ. Σαλαμάγκας, *Άπαντα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1983, σ. 18-32· Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ηπειρος*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 73-77.

<sup>567</sup> Η Ηπειρωτική Εταιρεία ιδρύθηκε στην Αθήνα στις 25 Μαρτίου του 1906 με πρωτοβουλία Ηπειρωτών πολιτών και αξιωματικών, με σημαντικότερους τον Παναγιώτη Δαγκλή και τον αξιωματικό της χωροφυλακής Σπύρο Σπυρομήλιο, με τον δεύτερο να αποτελεί τον *de facto* καθοδηγητή της. Βλ. Λιβαδεύς, *Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον*, σ. 30-32.

<sup>568</sup> Η σύγκρουση αυτή είχε την ίδια ηλικία με το ίδιο το ελληνικό κράτος και διεξήχθη σε πολλαπλά επίπεδα: από το ζήτημα της Αυτοκέφαλου Εκκλησίας της Ελλάδας μέχρι την εκπαίδευση και φυσικά το ελληνικό εθνικό αφήγημα και τη θέση που το Βυζάντιο (και συνεπώς το Πατριαρχείο, ο μόνος ζώντας συνδετικός κρίκος με το βυζαντινό παρελθόν) καταλάμβανε σε αυτό. Βλ. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, σ. 99-158 και 175-189· Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 239-285 και κυρίως σ. 267-284. Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα η διαπάλη λαμβάνει πιο συγκεκριμένη μορφή καθώς η Αθήνα επιχειρεί να μεταβληθεί στο μοναδικό κέντρο του ελληνισμού, τόσο σε πολιτικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο, με κύριο απότοκο τη σκληρή σύγκρουση ανάμεσα στον Χαρίλαο Τρικούπη και τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ': Σία Αναγνωστοπούλου, «Η σύγκρουση Χ. Τρικούπη-Ιωακείμ Γ'. Όψεις τη πολύπλοκης και αντιφατικής διαδικασίας για την επιβολή της Αθήνας ως πολιτικο-εθνικού κέντρου», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 99-106· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895»,

υποδηλώνει εντελώς διαφορετική θέαση του κόσμου: οι Προξενικοί εισερχόμενοι ορμητικά στα πολιτικά πράγματα της κοινότητας θεωρούσαν πως έβγαλαν τα Γιάννινα από την ακινησία ετών, την οποία επέβαλλαν άνθρωποι που λειτουργούσαν με ιδιοτελή (και ταπεινά) κίνητρα, σε σχέση με τους ιδεαλιστές εθνικιστές της Ηπειρωτικής Εταιρείας. Χαρακτηριστική είναι η κρίση του Αλέξανδρου Λιβαδεύ, που σαν νεαρός δικηγόρος εντάχθηκε στην Εταιρεία, για τον Δημήτρη Κίγκο, πολιτευτή της οθωμανικής περιόδου και μετέπειτα βουλευτή των Φιλελεύθερων:

Ο Κίγκος όπως και οι περισσότεροι άνθρωποι της ηλικίας του και της τάξεως του δεν επίστευον εις τον αγώνα· αντιθέτως εθεώρουν την απελευθερωτικήν προσπάθειαν ως εγκυμονούσαν συμφοράς δια τον τόπον άνευ ελπίδων αποτελέσματος, εκθέτουσαν δε και τους ιδίους εις μεγάλους κινδύνους.<sup>569</sup>

Η διάσταση ανάμεσα στις δύο μερίδες πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερη από όσο η ισχυρή ιστοριογραφική παραγωγή αφήνει να φανεί,<sup>570</sup> ενώ ακόμη πιο έντονη ήταν η δυσπιστία των αγροτικών πληθυσμών, που ως συνήθως καλούνταν να πληρώσουν τις συνέπειες της δράσης των αλυτρωτικών σωμάτων που εξόπλιζε η Ηπειρωτική Εταιρεία.<sup>571</sup> Το κίνημα των Νεότουρκων το 1908 και το προνουντσιαμέντο των αξιωματικών στου Γουδί διευκόλυνε ακόμη περισσότερου τους αλυτρωτιστές. Στα Γιάννινα ιδρύθηκε ο Πολιτικός Συνταγματικός Σύλλογος και η εξασφαλίστηκε μέσο για τη διάχυση του λόγου τους, μέσω της *Ηπείρου*, που δημοσίευε άρθρα που

---

στο Γεώργιος Χριστόπουλος, Ιωάννης Μπαστιάς (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 19-20.

<sup>569</sup> Λιβαδεύς, *Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον*, σ. 100.

<sup>570</sup> Ο Σπύρος Σπυρομήλιος το καλοκαίρι του 1912 συνέταξε ένα κατάλογο με 13 πρόσωπα τα οποία θα έπρεπε να καταβάλουν σαν εισφορά στην Εταιρεία ένα συγκεκριμένο ποσό, ειδάλλως θα έπρεπε να δεχθούν τις κυρώσεις του «εκτελεστικού», με ό,τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτό. Ο δραστήριος πρόξενος (1909-1913) Άγγελος Τυπάλδος Φορέστης που αναμείχθηκε ενεργά στα της Εταιρείας μάλλον αγνόησε την προτροπή του Σπυρομήλιου. Βλ: Αλέξανδρος Λιβαδεύς, «Η Ηπειρωτική Εταιρεία και η συμβολή των Ηπειρωτών κατά τους αγώνες 1912-13», *Ηπειρωτική Εστία*, 11/(1953), σ. 241· Ο Φορέστης από την πλευρά του σημείωνε για τον Ιωάννη Μελά πως αν και μέλος της Η.Ε. δεν ενέπνεε εμπιστοσύνη αλλά θα μπορούσαν να χειραγωγήσουν: Λέοντας Ι. Μελάς, *Ηπειρωτικές Μελέτες. Μία οικογένεια μία ιστορία*, σ. 583.

<sup>571</sup> Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα οι λεηλασίες και καταστροφές που υπέστησαν οι αγροτικοί πληθυσμοί της Ηπείρου και της Θεσσαλίας κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου το 1854 με πρωταγωνιστή τον αγαπημένο των Ρουμελιωτών, Θεόδωρακη Γρίβα. Βλ. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς*, σ. 99-143. Παρόμοια η δράση των «σταυραετών», των άτακτων σωμάτων της Εθνικής Εταιρείας που έδρασαν στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897. Βλ. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*», σ. 76-79, υποσημείωση 13· Για τις αδυναμίες του ελληνικού στρατεύματος και το ιδεολογικό πλαίσιο που τις εξωράιζε και εκλογίκευε τη χρήση άτακτων σωμάτων: Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδερφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881-1897)», σ. 107-118. Για τη δυσφορία των αγροτικών πληθυσμών προς την Ηπειρωτική Εταιρεία και τις καταγγελίες για τις καταχρήσεις των άτακτων που δρούσαν υπό την επίβλεψή της: Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ηπειρος*, σ. 579·

«εγγράφοντο κατ' έμπνευσιν του Ελληνικού Προξενείου».<sup>572</sup> Παράλληλα ο Σπυρομήλιος απέσπασε το διορισμό του δραστήριου Άγγελου Τυπάλδου Φορέστη στο προξενείο.<sup>573</sup> Το αποτέλεσμα ήταν να ενταθεί η πίεση στα εσωτερικά της κοινότητας,<sup>574</sup> με σημαντική μερίδα των Μητροπολιτικών να αποδεχτούν τα τετελεσμένα και απρόθυμα να θέσουν εαυτούς στις υπηρεσίες της Εταιρείας.<sup>575</sup> Η ενσωμάτωση της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος δεν άμβλυσε όμως την παλαιά έχθρα και οι Μητροπολιτικοί αντεπιτέθηκαν στρεφόμενοι προς το Βενιζέλο, ζητώντας του την απομάκρυνση του Φορέστη από τα Γιάννινα (που στο μεταξύ είχε αναλάβει τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου) και ανακινώντας υποθέσεις από την οθωμανική περίοδο, με σκοπό να καυτηριάσουν δημόσια τις μεθόδους της Εταιρείας.<sup>576</sup>

Επιπρόσθετα, οι αλυτρωτικοί κύκλοι εξακολούθησαν να έχουν λόγο ύπαρξης, εξαιτίας του βορειοηπειρωτικού ζητήματος. Οι συμφωνίες που τερμάτισαν τις εχθροπραξίες των Βαλκανικών Πολέμων άφηναν σε εκκρεμότητα το ζήτημα της κατοχής των σαντζακίων του Αργυρόκαστρου και της Κορυτσάς, που είχαν καταληφθεί από τον ελληνικό στρατό και κατοικούνταν (τουλάχιστον στην περίπτωση του Αργυρόκαστρου) από σημαντικούς ελληνόφωνους πληθυσμούς. Η απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για την δημιουργία ανεξάρτητου αλβανικού κράτους στις 20 Δεκεμβρίου του 1912 μετέβαλλε τις ισορροπίες και κατοχή της Βόρειας Ηπείρου από την Ελλάδα αμφισβητήθηκε. Το παρασκήνιο πίσω από την ίδρυση της Αλβανίας ήταν έντονο και στη χάραξη των νοτίων συνόρων του νέου κράτους ενεπλάκησαν Ιταλία και Αυστροουγγαρία που θέλαν τη συνοριακή γραμμή όσο νοτιότερα ήταν δυνατό, ώστε να αποφευχθεί η κυριαρχία μία και μόνο χώρας στα στενά της Κέρκυρας.<sup>577</sup> Η πρεσβευτική συνδιάσκεψη του Λονδίνου, υπεύθυνη για την ειρήνευση των Βαλκανίων, κατόπιν γερμανικών πιέσεων, κατέληξε πως η Ελλάδα

<sup>572</sup> Σαλαμάγκας, *Καθώς χάραζε η λευτεριά*, σ. 152-155.

<sup>573</sup> Αλέξανδρος Λιβαδεύς, «Η Ηπειρωτική Εταιρεία και η συμβολή των Ηπειρωτών κατά τους αγώνες 1912-13», *Ηπειρωτική Εστία*, 9/(1953), σ. 21.

<sup>574</sup> Μεγάλο εκνευρισμό προκάλεσε στα Γιάννινα η παρέμβαση της Αθήνας στις πρώτες εκλογές του οθωμανικού κοινοβουλίου όταν, κόντρα στις βουλές τόσο των Προξενικών όσο και των Μητροπολιτικών, επέβαλλε τις υποψηφιότητες Δ. Κίγκου και Α. Σούρλα. Βλ: Κολοκάκης, σ. 84· Λιβαδεύς, *Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον*, σ. 91-92.

<sup>575</sup> Με την ανακήρυξη του οθωμανικού συντάγματος τα στελέχη της Βλιώρας και ο Δ. Κίγκος προσχώρησαν στην Ηπειρωτική Εταιρεία, αν και απέναντί τους εξακολουθούσε να υπάρχει δυσπιστία: Λιβαδεύς, *Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον*, σ. 54-55.

<sup>576</sup> Στην επιστολή τους στον Ελευθέριο Βενιζέλο οι Μητροπολιτικοί αφήνουν βαρύτατες υπόνοιες για τη δράση του Φορέστη, αναφερόμενοι σε «γελοίας ψευτοκομιτατικές οργανώσεις των μόνων αποτέλεσμα υπήρξεν αφειδής σπατάλη χρήματος και ανηλεής διωγμός των ατυχών χωρικών πληθυσμών υπό των Τουρκικών αρχών, ταύτα δε άνευ ουσιώδους σκοπού». Βλ: Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 220, Έγγραφο 33: Επιστολή των κατοίκων της Ηπείρου προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με τη μετάθεση του Α. Φορέστη, 13.9.1913· Το καλοκαίρι του 1914 κατά τη διάρκεια δίκης ενός ατόμου κατηγορούμενου για ανθρωποκτονία που διέπραξε πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, η υπεράσπισή του επιχείρησε να εμπλέξει τον κατηγορούμενο με την Ηπειρωτική Εταιρεία και το άτακτο σώμα Πουτέτση. Η ξεκάθαρη προσπάθεια να συνδεθεί ένας εγκληματίας του κοινού ποινικού δικαίου με τους «λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών» προκάλεσε την οργή των βετεράνων της Εταιρείας. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 20.8.1914 και 10.10.1914.

<sup>577</sup> Φλιτούρης, *Popolo Albanese*, σ. 34-46.



θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις βλέψεις της είτε στην Ήπειρο, είτε στο Αιγαίο, αλλά όχι και στις δύο περιπτώσεις.<sup>578</sup> Το Δεκέμβριο του 1913 η Βόρεια Ήπειρος κατοχυρώθηκε στην Αλβανία και τα νησιά του Αιγαίου στην Ελλάδα. Η Αθήνα από την πλευρά της δεσμεύτηκε να αποδεχθεί την διευθέτηση και να εκκενώσει το Αργυρόκαστρο και την Κορυτσά, ζητώντας εγγυήσεις για την προστασία των ελληνικών πληθυσμών των παραπάνω περιοχών.<sup>579</sup>

Σημαντική μερίδα των Ελλήνων της Βορείας Ηπείρου ωστόσο δεν είχε καμία πρόθεση να αποδεχθεί την απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων και με τη συνδρομή Ελλαδιτών εθνικιστών και στρατιωτικών (και μελών της Ηπειρωτικής Εταιρείας φυσικά) ανακήρυξαν το Φεβρουάριο του 1914 την Αυτόνομη Δημοκρατία της Βορείας Ηπείρου με έδρα το Αργυρόκαστρο. Την ηγεσία του κινήματος ανέλαβε ο Γεώργιος Χρηστάκης-Ζωγράφος που παραιτήθηκε από τη θέση του Γενικού Διοικητή Ηπείρου ενώ στη προσωρινή κυβέρνηση συμμετείχαν ο Αλέξανδρος Καραπάνος σαν υπουργός εξωτερικών και ο αντισυνταγματάρχης Δημήτρης Δουλής σαν υπουργός πολέμου.<sup>580</sup> Η ελληνική κυβέρνηση αποφασισμένη να τηρήσει τις δεσμεύσεις της άρχισε να εκκενώνει τα εδάφη που κατοχυρώθηκαν στην Αλβανία, ενώ οι αρχές εμπόδιζαν την ενίσχυση των αυτονομιστών, όπως τουλάχιστον ισχυριζόταν στον Βενιζέλο ο Χρηστάκης-Ζωγράφος.<sup>581</sup> Την 1<sup>η</sup> Μαρτίου ο ελληνικός στρατός παρέδωσε την Κορυτσά στην αλβανική χωροφυλακή, αφού πρώτα κατέστησε σαφές στους κατοίκους ότι οποιαδήποτε προσπάθεια σύμπραξης με τους αυτονομιστές θα αντιμετωπιζόταν με καταστολή.<sup>582</sup> Η χαοτική κατάσταση στην υπόλοιπη Αλβανία και η δράση άτακτων σωμάτων και από τις δύο πλευρές προσέδωσε έναν ιδιαίτερα αιματηρό χαρακτήρα στη σύγκρουση που παρατάθηκε μέχρι το φθινόπωρο του 1914.<sup>583</sup> Σαν αποτέλεσμα, πάνω από 25.000 πρόσφυγες, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, εγκατέλειψαν τις εστίες τους και κατέφυγαν στα Ιωάννινα, φέρνοντας τον ανεφοδιασμό της πόλης στα πρόθυρα της κατάρρευσης.<sup>584</sup> Χωρίς την υποστήριξη της ελληνικής κυβέρνησης τα περιθώρια ελιγμών της Αυτόνομης Δημοκρατίας ήταν περιορισμένα και υπό τις πιέσεις του Βενιζέλου επήλθε συμφωνία

<sup>578</sup> Leon, «Greece and the Albanian Question at the outbreak of the First World War», σ. 63.

<sup>579</sup> Κόντης, σ. 78-79.

<sup>580</sup> Όπου παραπάνω, σ. 84-85.

<sup>581</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φάκελος 7, Έγγραφο 80: Τηλεγράφημα του Γ. Χρηστάκη-Ζωγράφου προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με την παρεμπόδιση της οργάνωσης της Άμυνας στην Ήπειρο, 17.2.1914.

<sup>582</sup> Κόντης, σ. 86.

<sup>583</sup> Μια αναλυτική εξέταση των εκατέρωθεν βιαιοτήτων στο Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 77-85.

<sup>584</sup> Ο Φορέστης φοβόταν πως πάνω από 40.000 πρόσφυγες θα κατέφευγαν στα ελληνικά εδάφη. Βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 7, Έγγραφο 7: Επιστολή του Α. Φορέστη προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικό με τον αναμενόμενο εκπατρισμό των χριστιανών της Β. Ηπείρου, 9.2.1914. Σχετικά με τον αριθμό των προσφύγων, βλ. εφ. *Ήπειρος*, 23.4.1914, 27.4.1914, 30.5.1914, 4.5.1914 και 9.5.1914. Για τον επισιτισμό των Ιωαννίνων, βλ. ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου, Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, φακ. 31, υποφακ. 4: Δημοπρασίες-Προμήθειες ΓΔΗ, «Τηλεγράφημα προς Στρατηγό Παπούλα», 22.4.1914 και «Τηλεγράφημα προς Γεώργιο Κωστάκη» 29.4.1914.



ανάμεσα στον Χρηστάκη-Ζωγράφου και τον εκλεκτό των Μεγάλων Δυνάμεων για το θρόνο της Αλβανίας, τον Πρώσο πρίγκηπα Γουλιέλμο Βηδ (Wied).<sup>585</sup> Στις 17 Μαΐου υπογράφηκε το Πρωτόκολλο της Κέρκυρας που καθιέρωνε την διοικητική και εκπαιδευτική αυτονομία της Βορείας Ηπείρου, το οποίο επικυρώθηκε από τους Αυτονομιστές μόλις τον Ιούλιο.<sup>586</sup> Το Πρωτόκολλο όμως έμεινε κενό γράμμα, καθώς το ξέσπασμα του πολέμου και πολιτική αστάθεια στην Αλβανία δεν επέτρεψαν την εφαρμογή του. Το φθινόπωρο του 1914 ο ελληνικός στρατός ανακατέλαβε τα διαφιλονικούμενα εδάφη.

Η στάση του Βενιζέλου απέναντι στο θέμα της Βορείας Ηπείρου καθόρισε ουσιαστικά την πολιτική τοποθέτηση ορισμένων μελών της Ηπειρωτικής Εταιρείας, οι οποίοι σταδιακά άρχισαν να συντάσσονται στο υπό διαμόρφωση αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Η περίοδος της αυτονομίας και τα εδάφη της Βορείας Ηπείρου αποτέλεσαν το χρόνο και τον τόπο όπου ζυμώθηκε η ηπειρωτική εκδοχή του αντιβενιζελισμού. Στον πυρήνα της σκέψης των αντιβενιζελικών της Ηπείρου βρισκόταν η βεβαιότητα πως ο βασιλιάς δε θα επέτρεπε την παραχώρηση της Βορείας Ηπείρου στην Αλβανία, σε αντίθεση με το Βενιζέλο που βιαζόταν να ξεγράψει τις όποιες ελπίδες για προσάρτηση της περιοχής στο ελληνικό κράτος. Οι αντιλήψεις αυτές είχαν εκφραστεί και στην Αθήνα με το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων, σε μία προσπάθεια της αντιπολίτευσης να μειώσει το κύρος του Βενιζέλου και της συνεισφοράς του, προβάλλοντας ως αρχιτέκτονα των ελληνικών στρατιωτικών επιτυχιών τον Κωνσταντίνο.<sup>587</sup> Οι μαξιμαλισμοί της αντιπολίτευσης, που ελλείπει επιχειρημάτων κατέφευγε στην εθνική πλειοδοσία, (προσφιλής τακτική του ελληνικού πολιτικού κόσμου) δεν έμεναν αναπάντητοι από τον πρωθυπουργό. Ο Βενιζέλος τόνιζε πως η επιμονή στο ζήτημα της Βορείας Ηπείρου θα μπορούσε να οδηγήσει σε ανεξέλεγκτες περιπλοκές με τις Μεγάλες Δυνάμεις, σε μία περίοδο όπου το ζήτημα των νησιών του ανατολικού Αιγαίου θα μπορούσε να προκαλέσει νέα ένοπλη σύρραξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.<sup>588</sup>

Το 1913 και εν αναμονή των αποφάσεων της πρεσβευτικής διάσκεψης του Λονδίνου, έντονες ήταν οι διεργασίες σε Αθήνα και Ήπειρο. Ο Κωνσταντίνος προέβαινε σε αμφιλεγόμενες δηλώσεις χωρίς καμία συνεννόηση με την υπεύθυνη κυβέρνηση, υποστηρικτικές προς τους κύκλους των Αυτονομιστών.<sup>589</sup> Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα οι δηλώσεις του από την Κρήτη, με τις οποίες διαβεβαίωνε τους Ηπειρώτες πως εάν αγωνίζονταν για τη Βόρεια Ήπειρο θα είχαν

---

<sup>585</sup> Κόντης, σ. 86.

<sup>586</sup> Όπου παραπάνω, σ. 98.

<sup>587</sup> Marianna Christopoulos, «Anti-Venizelists criticism of Venizelos' policy during the Balkan Wars (1912-13)», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τόμ. 39, τχ. 2 (2015), σ. 249-265.

<sup>588</sup> Βεντήρης, Τόμος 1, σ. 184-191.

<sup>589</sup> Ο Κωνσταντίνος μεταξύ άλλων, δήλωνε στον επιτετραμμένο της αυστριακής πρεσβείας πως σκόπευε να παραιτηθεί του θρόνου για να ηγηθεί άτακτων σωμάτων στην Ήπειρο: Ενεπεκίδης, σ. 271-275. Για τις παρεμβάσεις του Κωνσταντίνου στην εξωτερική πολιτική, βλ. Παύλος Πετρίδης, *Ξένη εξάρτηση και εθνική πολιτική 1910-1918*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 64-65.

την βοήθεια «ολόκληρου του Έθνους». <sup>590</sup> Στα Γιάννινα η *Ήπειρος* έσπευσε να δημοσιεύσει τις βασιλικές δηλώσεις, ενώ είχε φιλοξενήσει αρκετά άρθρα που επιχειρούσαν να αναδείξουν το στέμμα και συγκεκριμένα τον Κωνσταντίνο σε παράγοντα χάραξης πολιτικής.<sup>591</sup> Σε γενικές γραμμές ωστόσο, και μέχρι την έναρξη του αυτονομιακού αγώνα είχε προσπαθήσει να τηρήσει μετριοπαθή στάση απέναντι στην κυβέρνηση, αναγνωρίζοντας το αδύνατο μίας ολομέτωπης σύγκρουσης με τις Μεγάλες Δυνάμεις με επίδικο τη Β. Ήπειρο.<sup>592</sup>

Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις άλλων φορέων και προσώπων που επιδίωξαν επαφές με το βασιλιά, εναποθέτοντας σε αυτόν τις ελπίδες τους για τη θετική έκβαση του βορειοπειρωτικού. Τον Αύγουστο ο μητροπολίτης Δρυϊνουπόλεως Βασίλειος μαζί με αντιπροσώπους διαφόρων κοινοτήτων της περιοχής του Αργυρόκαστρου απέστειλαν τηλεγράφημα στο Κωνσταντίνο, ζητώντας του να τεθεί επικεφαλής του στρατού και να υπερασπιστεί τη Β. Ήπειρο.<sup>593</sup> Ο Βασίλειος δεν ήταν τυχαίο πρόσωπο και αυτή η επαφή ήταν η αρχή για ευρύτερη συμπόρευση με το στέμμα. Το 1916 θα συμμετάσχει στον Αναθεματισμό του Βενιζέλου μαζί με τον μητροπολίτη Αθηνών στο Πεδίον του Άρεως.<sup>594</sup> Τόσο ο Βασίλειος, όσο και οι μητροπολίτες Βελλάς και Κονίτσης Σπυρίδων και Κορυτσάς Γερμανός, που πρωταγωνίστησαν στον αυτονομιακό αγώνα ενεπλάκησαν ενεργά στο διχασμό στην πλευρά των αντιβενιζελικών.

Το 1915, κι ενώ ο διχασμός βαθαίνει, η *Ήπειρος* διαλέγοντας πια την πλευρά του Κωνσταντίνου, πρόβαλλε ένα αφήγημα σύμφωνα με το οποίο οι βενιζελικοί αποτελούσαν την παλιά άρχουσα τάξη των Ιωαννίνων, τη συντηρητική, συνεργαζόμενη με τις οθωμανικές αρχές, την αποτελούμενη από τους τσιφλικάδες, ενώ από την άλλη οι αντιβενιζελικοί προέρχονταν από τις τάξεις των αλυτρωτιστών, των αγωνιστών της Βορείας Ηπείρου και του απλού λαού των Ιωαννίνων που αντιμετώπιζε τους αποκλεισμούς που επέβαλλε στη συμμετοχή στα κοινά η καθεστηκυία τάξη.<sup>595</sup> Η ρητορική του Γ. Χατζή μπορούσε να συμπυκνωθεί στο σύνθημα «Μαύρο στο Γέννημα-Θρέμμα» που έριξε παραμονές των εκλογών της 31<sup>ης</sup> Μαΐου, ανακαλώντας τον ομώνυμο συντηρητικό θεσμό, σύμφωνα με τον οποίο δικαίωμα συμμετοχής στις εκλογές της κοινότητας των Ιωαννίνων είχαν μόνο οι

---

<sup>590</sup> εφ. *Ήπειρος*, 7.12.1913.

<sup>591</sup> Σαν «πρώτο, ανώτατο και πραγματικό υπερασπιστή των εθνικών δικαίων» παρουσίαζε τον Κωνσταντίνο ανώνυμο άρθρο. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 6.11.1913.

<sup>592</sup> Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι άρθρο του ίδιου του Γιώργου Χατζή, με το οποίο επιτίθεται με βαρύς χαρακτηρισμούς στην αντιπολίτευση, κατηγορώντας την για εκμετάλλευση του βορειοπειρωτικού και εμπάθεια προς το Βενιζέλο. Βλ. εφ. *Ήπειρος*, 17.11.1913.

<sup>593</sup> ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 7, Έγγραφο 26: Τηλεγράφημα του Μητροπολίτη Δρυϊνουπόλεως προς το Βασιλιά της Ελλάδας σχετικά με την υπεράσπιση των ελληνικών περιοχών της Ηπείρου, 5.8.1913.

<sup>594</sup> Η παρουσία του Βασιλείου προκάλεσε μάλιστα «ρίγη συγκινήσεως» μιας και εκπροσωπούσε μία περιοχή ιδιαίτερου εθνικού ενδιαφέροντος. Ο Τύπος πάντως τον αναφέρει εσφαλμένα ως μητροπολίτη Αργυρόκαστρου, όπου και βρισκόταν η έδρα της Μητρόπολης. Βλ. εφ. *Νέα Ημέρα*, 13.12.1916.

<sup>595</sup> εφ. *Ήπειρος*, 13.5.1915.

αυτόχθονες Γιαννιώτες.<sup>596</sup> Οι αντιβενιζελικοί σε αυτή την περίπτωση επιχείρησαν να εμφανιστούν σαν ένας νέος πολιτικός κόσμος που αγωνίστηκε κόντρα στην αδράνεια του παραδοσιακού, παλιού πολιτικού κόσμου και αυτή η ανάλυση των πολιτικών συγκρούσεων της πρώτης δεκαετίας του 20<sup>ου</sup> αιώνα ομοιάζει εντυπωσιακά με τις απόψεις του Σουλιώτη-Νικολαΐδη:

Πάντα έχω την συναίσθηση της πάλης που έγινε στην Ελλάδα μεταξύ των νέων και των παλιών του καιρού μου. Οι παλιοί ήταν όλο αδράνεια και άρνηση σαν να φοβούνταν μη καταστούν άχρηστοι αν άλλαζαν αι συνθήκαι του παρόντος. Στον Μακεδονικό αγώνα όλο άρνηση και ειρωνεία ήταν οι παλιοί, οι νέοι κινδύνευαν και σκοτώνονταν. Στην πολιτική των Εθνοτήτων στην Πόλη όλο αδιαφορία και ειρωνεία οι παλιοί, οι νέοι όλο θέληση και πείσμα. [...] Ό,τι ως τώρα (1913) έγινε δεν είναι παρά αποτέλεσμα των ενεργειών των νέων, των μακρών ενεργειών, όπως είναι η προσπάθεια του Διαδόχου, ο Μακεδονικός Αγών, ο Αγών των Εθνοτήτων. [...] Οι νέοι που έκαναν τις μακρές προσπάθειες δεν έχουν ακόμα τον πολιτικό τους. Ο Βενιζέλος δεν είναι παρά ο επιτηδειότερος παλιός.<sup>597</sup>

Η προσπάθεια όμως της *Ηπείρου* ηττήθηκε εμφατικά. Όχι μόνο θριάμβευσαν οι Φιλελεύθεροι, αλλά ακόμη και ο μοναδικός ανεξάρτητος βουλευτής που εξελέγη, ο Καζαντζής, εκπροσωπούσε μία εντελώς διαφορετική εκδοχή του αντιβενιζελισμού, που σε καίρια σημεία της ήταν επικριτική προς την Ηπειρωτική Εταιρεία και τον αλυτρωτισμό που αυτή εκπροσωπούσε.

Ο πολυγραφότατος Κ. Καζαντζής, εκτός από τις παρεμβάσεις του σχετικά με τα κεντρικά πολιτικά ζητήματα, άρθρωσε μία τοπικής υφής κριτική προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, μέσω της αρθρογραφίας του στη *Σημαία* και στην *Ακρόπολη*. Κεντρικός άξονας της ρητορικής Καζαντζή, ήταν αυτό που αντιλαμβανόταν ως αποτυχία των Φιλελεύθερων να προωθήσουν την αποτελεσματική ενσωμάτωση των νεοπροσαρτηθείσων επαρχιών στο ελληνικό κράτος. Θίγοντας δε, το ζήτημα της εκπροσώπησης των Νέων Χωρών στη Βουλή τη συγκεκριμένη περίοδο, διαμαρτύρεται για τη «φορολογία άνευ αντιπροσωπίας» απηχώντας το σύνθημα των

<sup>596</sup> εφ. *Ηπειρος*, 29.5.1915. Συγκεκριμένα δικαίωμα ψήφου είχαν οι γεννηθέντες εντός των ορίων της Τάφρου (ή ντάπιας) του Βοημούνδου, μίας οχύρωσης που ανάγεται στον Θυρλικό Νορμανδό επιδρομέα του 11<sup>ου</sup> αιώνα και επαναχρησιμοποιήθηκε το 1820 από τον Αλή Πασά και περικλείει την έκταση του ευρύτερου οικισμού των Ιωαννίνων, και όχι μόνο του κάστρου. Η Ηπειρωτική Εταιρεία κατήγγειλε τον θεσμό εξαρχής και πέτυχε την κατάργησή του 1909. Βλ. Λιβαδεύς, *Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον*, σ. 98-99· Για την ίδια την τάφρο και τη συμβολική λειτουργία της ως διαχωριστικού ορίου ανάμεσα στην πόλη των Ιωαννίνων και την ύπαιθρο βλ: Στέφανος Τσιόδουλος, «Η ντάπια ή η τάφρος του Βοημούνδου: Πραγματική και συμβολική οχύρωση της πόλης των Ιωαννίνων (19ος-20ός αιώνες)», *Δωδώνη* 37 (2008), σ. 270-280.

<sup>597</sup> Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Γράμματα από τα βουνά. Σημειωματάριον*, σ. 117.

αποίκων παραμονές της Αμερικάνικης Επανάστασης.<sup>598</sup> Κατά αυτό τον τρόπο ο Καζαντζής κατόρθωσε να συγκεντρώσει πολιτικό κεφάλαιο και να διεμβολίσει τους Φιλελεύθερους, κερδίζοντας μία βουλευτική έδρα το Μάιο του 1915. Ταυτόχρονα όμως, ήρθε σε σύγκρουση με τη μερίδα των μελών της Ηπειρωτικής Εταιρείας που συσπειρώνονταν στην *Ήπειρο*. Ο Καζαντζής είχε καταγγείλει την Αυτόνομη Δημοκρατία της Βορείας Ηπείρου σαν αντιπολιτευτικό τέχνασμα αντιβενιζελικών πολιτικών όπως ο Χρηστάκης-Ζωγράφος και ο Άγγελος Φορέστης, ενώ θεωρούσε πως η τακτική του ελληνικού κράτους αποξένωνε τους Αλβανούς, που δυνητικά θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στο ελληνικό έθνος -ένα έθνος όχι στατικό, αλλά δυναμικό, με βολονταριστικό χαρακτήρα.<sup>599</sup> Η κριτική του Καζαντζή στην ελληνική κρατική μηχανή και τους εκπροσώπους της στην *Ήπειρο* και οι συνεχείς αναφορές το στην «μικρογραφική Ελλάδα» και το «πνεύμα μικροελλαδισμού», μοιραία τον έφεραν σε σύγκρουση με την Ηπειρωτική Εταιρεία.<sup>600</sup> Τα μέλη της Εταιρείας στο κάτω-κάτω είχαν αγωνιστεί ακριβώς υπέρ της ενσωμάτωσης της Ηπείρου σε αυτή τη «μικρογραφική» Ελλάδα. Είναι γεγονός όμως, πως ανάδειξη των τοπικών προβλημάτων που βίωναν οι κάτοικοι των Νέων Χωρών, όπως η φορολογία και η διοίκηση, έκανε τον Καζαντζή πολύ πιο δημοφιλή από τους ιδεαλιστές εθνικιστές της Ηπειρωτικής Εταιρείας.

Συνολικά πάντως, οι αντιβενιζελικοί της Ηπείρου και οι Επίστρατοι, απέτυχαν να δημιουργήσουν μία αφήγηση γειωμένη στις τοπικές συνθήκες. Ο δημόσιος λόγος που διατύπωναν μέσω του Τύπου, από ένα σημείο και μετά, είναι πανομοιότυπος με τον λόγο του αθηναϊκού αντιβενιζελικού Τύπου. Φυσικά υπήρχαν διαφοροποιήσεις. Ο Γ. Χατζής και η *Ήπειρος*, επιχείρησαν να εμφανιστούν σαν κληρονόμοι της Ηπειρωτικής Εταιρείας, των αλυτρωτικών κινημάτων και του αυτονομιακού αγώνα της Βορείας Ηπείρου. Όταν φάνηκε πως αυτή η προσέγγιση δεν είχε ερείσματα στο εκλογικό σώμα, στράφηκαν προς τους κεντρικούς άξονες του αντιβενιζελισμού. Αντίθετα, ο Κ. Καζαντζής και η *Σημαία*, από τις πηγές που διαθέτουμε, κατόρθωσαν να κερδίσουν κάποια υποστήριξη αναδεικνύοντας ζητήματα τοπικής υφής, θυμίζοντας σε ένα βαθμό τους πολιτευτές της Μακεδονίας που στράφηκαν προς τον αντιβενιζελισμό και χρεώνοντας στους Φιλελεύθερους την αυτό που αντιλαμβάνονταν σαν κακοδιοίκηση των Νέων Χωρών. Εντελώς διαφορετική ήταν και η στάση των δύο μερίδων απέναντι στην προοπτική της ιταλικής κατοχής με τον Καζαντζή να ευθυγραμμίζεται πλήρως με την Αθήνα, την ώρα που η *Ήπειρος*, απηχώντας απόψεις διαμορφωμένες από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων καταδίκασε κάθε συναλλαγή με τους Ιταλούς: εν τέλει όμως εκεί θα στραφεί και ο

<sup>598</sup> Καζαντζής, *Ο Αντίχριστος του Βενιζέλου*, σ. 43.

<sup>599</sup> Για τις απόψεις του Καζαντζή για τα εθνικά ζητήματα, βλ. Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, σ. 62-65. Για τη Βόρεια *Ήπειρο*, βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φακ. 2, Έγγραφο 129: Επιστολή του Κ. Καζαντζή προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με το ηπειρωτικό κίνημα και την κατάσταση που επικρατεί στην *Ήπειρο*, 3.4.1914.

<sup>600</sup> Καζαντζής, *Ο Αντίχριστος του Βενιζέλου*, σ. 12.

φίλος και συνεργάτης του Γ. Χατζή, ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος για να αποφύγει τις βενιζελικές διώξεις.

## Κεφάλαιο 10: Συμπεράσματα

Η επισκόπηση της σύντομης πορείας των Συνδέσμων Επιστράτων στην Ήπειρο μας παρέχει μία σειρά συμπερασμάτων. Κάποια εξ αυτών μπορούν να αξιοποιηθούν για την συνολική διερεύνηση του κινήματος των Επιστράτων και βάσει αυτών να διατυπωθούν υποθέσεις που θα μας βοηθήσουν στην ερμηνεία του φαινομένου. Υπάρχουν όμως και κάποιες διαπιστώσεις για τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο, που είναι προϊόντα των τοπικών συσχετισμών. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε προσπάθεια αξιοποίησης αυτών, σαν εργαλείο για την ευρύτερη ερμηνεία του φαινομένου των Επιστράτων θα ήταν λανθασμένη και θα απέδιδε παραπλανητικά αποτελέσματα. Τέλος, η διερεύνηση που πραγματοποιήσαμε, επιβεβαίωσε πέραν πάσης αμφιβολίας υποθέσεις που είχαν υποστηριχθεί από άλλους ερευνητές.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να συνοψίσουμε κάποια από τα ιδιαίτερα στοιχεία της Ηπείρου, που μας εμποδίζουν να εξάγουμε συνολικά συμπεράσματα για τους Επίστρατους από τη μελέτη και μόνο της συγκεκριμένης περίπτωσης. Η Ήπειρος αποτέλεσε τη μοναδική εκτεταμένη περιφέρεια των Νέων Χωρών που παρέμεινε υπό τον έλεγχο του Κωνσταντίνου μέχρι σχεδόν την εκθρόνισή του. Ο χαρακτήρας της ήταν κατά συντριπτική πλειοψηφία αγροτικός, αλλά σε αντίθεση με τη Θεσσαλία ή άλλες αγροτικές περιφέρειες, απουσίαζαν εντελώς τα αστικά κέντρα, με μόνη εξαίρεση τα Ιωάννινα και πολύ λιγότερο την Πρέβεζα. Στο πολιτικό πεδίο η κυριαρχία των Φιλελεύθερων ήταν ξεκάθαρη, όμως σε γενικές γραμμές το πολιτικό προσωπικό και οι πρακτικές τους, είχαν διαμορφωθεί κατά την οθωμανική περίοδο και ο βαθμός ενσωμάτωσης στο ελλαδικό πολιτικό σύστημα ήταν πολύ χαμηλός. Σε αντίθεση με την Παλαιά Ελλάδα όπου οι πληθειακές μάζες των αστικών κέντρων και οι μικροϊδιοκτήτες της αγροτικής ενδοχώρας (που εν πολλοίς γέννησαν τους Επίστρατους) είχαν μία παράδοση κινητοποίησης και παρέμβασης στη δημόσια σφαίρα, που έλαβε έντονα χαρακτηριστικά στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα και εκφράστηκε πολιτικά κυρίως μέσω του δηλιγιαννικού κόμματος, οι Ηπειρώτες ενηλικιώθηκαν πολιτικά στα πλαίσια του οθωμανικού συστήματος της κοινοτικής διαχείρισης, με τις εξουσίες των κοινοτήτων ψαλιδισμένες και στα χέρια μίας χούφτας ανθρώπων προερχόμενων από τζάκια. Η αγροτική κινητοποίηση ήταν η μόνη περίπτωση διεκδίκησης που ενέπλεκε τις μάζες, όμως σε γενικές γραμμές διακρίνονταν από προνεωτερικά χαρακτηριστικά.<sup>601</sup> Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, οι Ηπειρώτες κολλήγοι υπολείπονταν της εμπειρίας της πολιτικής εκπροσώπησης και διεκδίκησης των Θεσσαλών ή και των Αρτινών ακόμη ομολόγων τους.<sup>602</sup>

<sup>601</sup> Γεωργάκης, «Η ηθική της πείνας. Ο αγροτικός χώρος της Ηπείρου κατά τον Εθνικό Διχασμό (1915-1917)», σ. 119-123.

<sup>602</sup> Η διατύπωση δεν είναι αξιολογικού χαρακτήρα: οι αγροτικές κινητοποιήσεις του 19<sup>ου</sup> και των αρχών του 20<sup>ου</sup> αιώνα στην Ήπειρο είχαν σαφώς ορισμένα αιτήματα και καθιερωμένο ρεπερτόριο δράσης. Όμως δεν διακρίνονται από τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών κινημάτων των ώριμων καπιταλιστικών κοινωνιών, όπως η διάρκεια, η συνάρθρωση πολιτικών δικτύων και ενώσεων και οι συντονισμένες δημόσιες παρεμβάσεις. Τέτοια χαρακτηριστικά διέκριναν σε μεγάλο βαθμό το



Συνεπώς, θα πρέπει να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί στη χρήση των συμπερασμάτων της υπό εξέταση περίπτωσης, σε σχέση με τη διερεύνηση ευρύτερα των Επιστρατών, αν και οπωσδήποτε μας παρέχει στοιχεία ιδιαίτερα βοηθητικά για να αποσαφηνιστούν αρκετά ζητήματα και υποθέσεις παλαιότερων ερευνητών να αποκτήσουν θεμελίωση.

### 10.1 Το μοναρχικό παρακράτος στην Ήπειρο

Στον τίτλο της παρούσας εργασίας αναφερθήκαμε στον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο Επιστρατών, ως μηχανισμό του μοναρχικού παρακράτους. Στην ελληνική ιστοριογραφία υπάρχει ασυμφωνία ως προς τον δέοντα τρόπο χρήσης του όρου «παρακράτος». Μία πρώτη δυσκολία έγκειται στην ίδια τη φύση ενός όρου που δεν απαντάται σε άλλες γλώσσες, παρά μόνο σπάνια ως *parastate*. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές και για την ελληνική περίπτωση, ο όρος έχει συνδεθεί τόσο στενά με το καχεκτική δημοκρατία της μετεμφυλιακής περιόδου, που θεωρείται αδόκιμη η χρήση του για περιπτώσεις πέραν της περιόδου 1944-1967. Οι ίδιοι ερευνητές προκρίνουν τη χρήση του όρου «βαθύ κράτος» εκ του τουρκικού *derin devlet*.<sup>603</sup> Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία κυριαρχεί το *parallel state* με το ελληνικό αντίστοιχο του να είναι το «παράλληλο κράτος». Πλησίον αυτού του όρου βρίσκεται το «παράλληλο κρατικό δίκτυο», οι μηχανισμοί δηλαδή, παρακρατικοί και μη, που διαπερνούν την κρατική μηχανή και εξασφαλίζουν τη συνέχεια του κράτους και του αστικού καθεστώτος.<sup>604</sup>

Σε γενικές γραμμές όμως υπάρχει συμφωνία ως προς την έννοια του παρακράτους, που ορίζεται ως η εξωθεσμική λειτουργία ομάδων, που δρουν παράλληλα προς τους κρατικούς μηχανισμούς, και αντιποιούνται τις επίσημες αρχές, υπό την ανοχή ή και την ενθάρρυνση του συνόλου ή έστω μερίδας του ίδιου του κράτους. Όσον αφορά τις παρακρατικές οργανώσεις, αυτές αναλαμβάνουν να δράσουν κατά τρόπο που η νομιμότητα εμποδίζει το κράτος και τους μηχανισμούς, πάντα υπέρ της άρχουσας τάξης και ενάντια στον «εσωτερικό εχθρό».<sup>605</sup>

Ο Γιάννης Γιανουλόπουλος προκρίνει τη χρήση του όρου «παρακράτος» και εμείς τείνουμε να συμφωνήσουμε μαζί του. Ο Γιανουλόπουλος θεωρεί πως το «βαθύ κράτος» περιγράφει πολύ συγκεκριμένα το τουρκικό παράδειγμα, ενώ παρόμοιες

---

αγροτικό κίνημα στη Θεσσαλία ή ακόμη και τους Επιστρατούς. Για τα κοινωνικά κινήματα στη νεωτερικότητα, βλ. Charles Tilly, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, μετάφραση Θανάσης Τσακίρης, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ. 19-25.

<sup>603</sup> Δημήτρης Χριστόπουλος, «Πρόλογος», στο Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά. Αστυνομία, Δικαιοσύνη, Στρατός, Εκκλησία*, Εκδόσεις Νήσος-Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα 2014, σ. 9-12· Δημήτρης Κουσουρής, «Ο φασισμός στην Ελλάδα: Συνέχειες και ασυνέχειες κατά τον ευρωπαϊκό 20<sup>ο</sup> αιώνα», στον ίδιο τόμο, σ. 37.

<sup>604</sup> Νίκος Πουλιαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών. Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία*, Εκδόσεις Το Ποντίκι, Αθήνα 2013, σ.140-141.

<sup>605</sup> Ανδρέας Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1975, σ. 10-11. Ευχαριστώ τον διδάκτορα Κοινωνιολογίας Κωνσταντίνο Λαμπράκη για την υπόδειξη του συγκεκριμένου έργου.

είναι οι επιφυλάξεις του για «παράλληλο κράτος». Ως παράλληλο κράτος νοείται η διατήρηση κομματικών δομών, παράλληλης δράσης, ανταγωνιστικών προς τις αντίστοιχες κρατικές, με τελικό στόχο την απορρόφηση των δευτέρων στις πρώτες. Διασημότερο ίσως παράδειγμα η συνύπαρξη και ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον επίσημο γερμανικό στρατό (*Wehrmacht*) και την παρακρατική οργάνωση του Ναζιστικού Κόμματος, τους φαιοχίτωνες των SA (*Sturmabteilung*) που απέκτησαν τέτοια ισχύ, ώστε να εξουδετερωθούν πρακτικά από τον Χίτλερ κατά την περίφημη νύχτα των *Μεγάλων Μαχαιριών*, το 1934. Ο Γιανουλόπουλος θεωρεί πως το παράλληλο κράτος παραπέμπει ακριβώς στις περιπτώσεις της ναζιστικής Γερμανίας και της φασιστικής Ιταλίας, με τρόπο ιδιαίτερα περιοριστικό.<sup>606</sup>

Κατά τη γνώμη μας το «βαθύ κράτος» είναι προβληματικός όρος όσον αφορά την περίοδο του διχασμού για έναν ακόμη λόγο: σε μία κατάσταση που κατέληξε στη διχοτόμηση του ελληνικού κράτους, δε μπορούμε να διακρίνουμε ακριβώς ένα αόρατο κρατικό δίκτυο αποφασισμένο να προασπίζεται μία συγκεκριμένη αρχή. Ο κρατικός μηχανισμός στην πλειοψηφία του έμεινε πιστός στον Κωνσταντίνο και αυτό που αντιλαμβάνονταν ως νομιμότητα. Το 1916 ωστόσο εκατοντάδες δημόσιοι υπάλληλοι έσπευσαν να υποστηρίξουν την Προσωρινή Κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη ενώ αργά, αλλά σταθερά, οι προοπτικές που ανοίγονταν για ανέλιξη, έφεραν το σώμα των αξιωματικών (και ιδίως των εξ εφεδρείας προερχόμενων) κοντά τους Φιλελεύθερους, προδιαγράφοντας την απόλυτη κυριαρχία των βενιζελικών αξιωματικών από το 1922 έως το 1935. Μάλιστα, στα εδάφη που βρέθηκαν υπό τον έλεγχο της Θεσσαλονίκης, η καταστολή των αντιφρονούντων ήταν ανηλεής (όπως συνέβη παραδείγματος χάριν στη Χαλκιδική)<sup>607</sup> με τους Φιλελευθέρους να μη χρειάζονται καν παρακρατικούς μηχανισμούς, επιβάλλοντας ένα καθεστώς έκτακτης ανάγκης που διατήρησαν μέχρι το 1920. Θα χαρακτηρίζαμε το δίκτυο των ομάδων που έδρασε υπέρ του στέμματος και του Κράτους των Αθηνών κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, με τους Επίστρατους να έχουν εξέχοντα ρόλο, σαφώς ως παρακράτος.

Όσον αφορά τον προσδιορισμό ως «μοναρχικό», τούτο τον επιλέγουμε για δύο λόγους. Πρώτον θεωρούμε πως κατά αυτό τον τρόπο προσδιορίζεται σαφώς το πλαίσιο δράσης των παρακρατικών μηχανισμών. Έδρασαν υπέρ των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων που στήριζαν αναφανδόν τον Κωνσταντίνο, στα τμήματα εκείνα της επικράτειας που έμεναν πιστά στο στέμμα. Δεύτερον, η ταύτιση του αντιβενιζελικού

<sup>606</sup> Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Το ελληνικό παρακράτος και η μακρά ιστορία του, το φοιτητικό κίνημα των αρχών της δεκαετίας του 1960: Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη», στο Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη. Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, σ. 139-140.

<sup>607</sup> Το Σεπτέμβριο του 1916 η Προσωρινή Κυβέρνηση επιχείρησε να επιβάλλει υποχρεωτική στρατολογία στη Μακεδονία. Στη Χαλκιδική υπήρξε άμεση αντίδραση με πρωτοστάτες τους ντόπιους επίστρατους. Την καταστολή της ανέλαβε ο τότε λοχαγός Γεώργιος Κονδύλης, κάτι που έπραξε με απίστευτη σκληρότητα: δώδεκα επίστρατοι σκοτώθηκαν, όσοι διέφυγαν επικηρύχθηκαν και οι οικογένειές τους εκτοπίστηκαν, ενώ ένας εκ των πρωταίτιων της εξέγερσης απαγχονίστηκε δημόσια: Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 287-288.

στρατοπέδου με τον Κωνσταντίνο ξεπερνούσε την προσωπολατρεία και το «χάρισμα» που μπορεί να διέθετε ο μονάρχης. Αναμφίβολα και ιδιαίτερα για τους ανθρώπους των λαϊκών στρωμάτων, ο Κωνσταντίνος συγκέντρωνε πάνω του εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα τον αναδείκνυαν σε μία σχεδόν θεόσταλτη μορφή. Ο πρώτος βασιλόπαις γεννημένος στην Ελλάδα, που οδήγησε τον ελληνικό στρατό σε ανεπανάληπτες επιτυχίες, έφερε ένα όνομα που αυτομάτως δημιουργούσε συνειρμούς σε μία χώρα που απέστρεφε το βλέμμα από τη μετριότητα του παρόντος προς ένα φαντασιακό μέλλον, στο οποίο η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας θα μετέτρεπε την Ελλάδα σε πραγματικά κυρίαρχο κράτος και υπολογίσιμη δύναμη. Για το πολιτικό προσωπικό όμως που έσπευσε να συσπειρωθεί γύρω από το στέμμα, το ζήτημα ήταν ακόμη πιο θεμελιώδες και αφορούσε τον ρόλο των Ανακτόρων στην πολιτική ζωή της χώρας. Για σημαντική μερίδα των αντιβενιζελικών ένας αναβαθμισμένος πολιτικά μονάρχης, συνιστούσε αντίβαρο σε αυτό που θεωρούσαν «οχλοκρατία» της δημοκρατίας, στην εποχή της πολιτικοποίησης των μαζών, ενώ η εξωτερική πολιτική θεωρούνταν προνομιακό πεδίο του στέμματος. Δεν ήταν απλώς οπαδοί του Κωνσταντίνου οι αντιβενιζελικοί (αν και πολλοί ήσαν τέτοιοι) αλλά και θιασώτες ενός πολιτικού συστήματος, στο οποίο το στέμμα θα είχε αναβαθμισμένο ρόλο απέναντι στις υπεύθυνες, εκλεγμένες κυβερνήσεις.

Επιστρέφοντας στους Επίστρατους, αυτοί θεωρούνται η πρώτη παρακρατική οργάνωση στην ιστορία του ελληνικού κράτους.<sup>608</sup> Με όλους τους περιορισμούς που η απήχησή του έθετε, ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επίστράτων επιχείρησε να παίξει ακριβώς αυτό τον ρόλο. Με τις αρχές να ανέχονται και να υποθάλπουν τη δράση τους, οι Επίστρατοι στην Ήπειρο αποδύθηκαν σε μία σειρά πράξεων καθαρά παρακρατικού χαρακτήρα, βάζοντας στο στόχαστρο τους Φιλελεύθερους. Οι κυριότερες που εντοπίσαμε ήταν οι «υποδοχές» που οργάνωσαν στο Μέτσοβο και τα Ζαγόρια προς του βενιζελικούς βουλευτές Δαγκλή και Μελά και η παρεμπόδιση της κυκλοφορίας των φιλελεύθερων φύλλων το φθινόπωρο του 1916. Τα Νοεμβριανά αποτέλεσαν σαφώς το αποκορύφωμα της δράσης τους. Οι Επίστρατοι συνέδραμαν απροσχημάτιστα τις αρχές στις συλλήψεις των βενιζελικών, αποδοκιμάζοντας και διαπομπεύοντάς τους στους δρόμους της πόλης. Ακολούθησε η περίοδος της κυριαρχίας τους, με τις έρευνες σε οικίες και την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, μέχρι τελικά να καταλήξουν να υποκαταστήσουν πλήρως τις κρατικές αρχές σε κάποιους οικισμούς. Στο Μέτσοβο λ.χ. οι Επίστρατοι ανέλαβαν την ενημέρωση των αρχών για την επισιτιστική κρίση που αντιμετώπιζε η κωμόπολη. Σε σχέση με τους ομοϊδεάτες τους στην Παλαιά Ελλάδα, η δράση τους ήταν σαφώς πιο

<sup>608</sup> Γιαννιολόπουλος, «Το ελληνικό παρακράτος και η μακρά ιστορία του, το φοιτητικό κίνημα των αρχών της δεκαετίας του 1960: Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη», σ. 143· Τους Επίστρατους τοποθετεί στην αφετηρία της εμφάνισης παρακρατικών οργανώσεων στην Ελλάδα και ο Στράτος Δορδανάς. Βλ. Στράτος Δορδανάς, «Το τρίκυκλο, ένα «ατύχημα» και η αδέκαστη δικαιοσύνη», στο Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη. Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, 41-42· Του ιδίου, «Παρακρατικές οργανώσεις και Ακροδεξιά. Από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα της κρίσης », *Αρχειοτάξιο* 16 (2014), σ. 31.

περιορισμένη, ενώ η πρωτοβουλία άνηκε σταθερά στις κρατικές αρχές και κυρίως τον στρατό, όμως η λογική και οι πρακτικές παρέμεναν ίδιες.

## 10.2 Για την Ήπειρο

Παρά τις εικασίες των Φιλελεύθερων, δεν προκύπτει κανένα στοιχείο για την ύπαρξη οργανωμένου σχεδίου από το Γενικό Επιτελείο ή τις αντιβενιζελικές κυβερνήσεις. Μία υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι πως οι έφεδροι που αποφάσισαν να ταχθούν με τους αντιβενιζελικούς, παρακολουθώντας την εξάπλωση των Συνδέσμων στην Παλαιά Ελλάδα, παρακινήθηκαν από τους ομοϊδεάτες τους αξιωματικούς του Ε' Σώματος Στρατού και έλαβαν ίσως κάποιες εγγυήσεις για την προστασία του εγχειρήματός τους. Ο Παπούλας έρεπε προς τον αντιβενιζελισμό από την αρχή του διχασμού, το ίδιο και ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος και πιθανότατα ο δεύτερος συνειδητοποίησε πως η ίδρυση ενός συνδέσμου στα Ιωάννινα, να διεμβόλιζε την βενιζελική κυριαρχία και θα είχε την υποστήριξη κρατικών αξιωματούχων τοποθετημένων σε κρίσιμες θέσεις της διοίκησης. Την επόμενη της αποστράτευσης εμφανίστηκαν οι πρώτοι σύνδεσμοι με κυριότερους των Ιωαννίνων και του Μετσόβου και τα μέλη τους σχεδίασαν την εξάπλωση του κινήματος, βάση των τοπικών δικτύων. Το Γενικό Επιτελείο δεν υπήρχε περίπτωση να κατορθώσει να στήσει συνδέσμους στα χωριουδάκια των Ζαγορίων και των Τζουμέρκων, όμως ο Μέρτζιος, ο έμπορος και βετεράνος της Ηπειρωτικής Εταιρείας, με διασυνδέσεις και γνωριμίες, μπορούσε να αποστείλει οδηγίες σε παρέδρους και κοινοτάρχες και καθοδηγητές όπως ο Βασίλης Σαράτσης. Την έλλειψη σχεδίου υπερκάλυψε ο ενθουσιασμός και η αποφασιστικότητα συγκεκριμένων προσώπων.

Η δράση τέτοιων προσώπων θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως γενικότερος ενθουσιασμός και φανατισμός υπέρ του Κωνσταντίνου και κατά του Βενιζέλου. Πράγματι ιδρύθηκε ένας σημαντικός αριθμός συνδέσμων, αλλά η δράση τους ήταν υποτονική και ο αρχικός ενθουσιασμός ξεθύμανε σχετικά σύντομα. Η υπόθεσή μας είναι πως ειδικά στην ύπαιθρο, πολλοί έφεδροι συμμετείχαν στους συνδέσμους συχνά χωρίς να ασπάζονται ένα συγκεκριμένο πολιτικό όραμα. Αυτό δε σημαίνει πως οι άνθρωποι αυτοί είχαν μειωμένη αντίληψη ή στερούνταν κινήτρων· υπάρχουν όμως περιπτώσεις που το κίνητρό τους ήταν η συγκρότηση ενός φορέα διεκδικητικού χαρακτήρα. Τούτο είναι ξεκάθαρο για περιπτώσεις όπως ο Σύνδεσμος Επιστράτων Κουρέντων όπου κύριο μέλημα ήταν η διεκδίκηση των επιδομάτων που δικαιούνταν οι οικογένειες των εφέδρων κατά την επιστράτευση, ενώ και άλλοι σύνδεσμοι ασχολήθηκαν εντατικά με το ίδιο θέμα. Όμοια, μετά τα Νοεμβριανά, οι ίδιοι σύνδεσμοι που απέφυγαν επιμελώς να συνδράμουν τις αρχές, εμφανίστηκαν να ζητούν με ένταση τον διορισμό των μελών τους στο δημόσιο, εκμεταλλευόμενοι το κύμα των εκκαθαρίσεων στον κρατικό μηχανισμό. Τέλος δε θα πρέπει να παραλείψουμε ένα γνήσιο αντιπολεμικό συναίσθημα, ειδικά των αγροτικών πληθυσμών, που εκμεταλλεύτηκαν οι αντιβενιζελικοί. Οι φτωχοί αγρότες και οι

αγρότισσες της Λάιστας που επικαλέστηκαν ρητά αυτή τη συνθηματολογία για να μη συμμετάσχουν στα Νεομβριανά, δεν ήταν σε θέση και δεν τους ενδιέφερε να δουν τα κέρδη μίας κάποιας Μεγάλης Ελλάδας ή των συλλήψεων των «αποστατών της Θεσσαλονίκης», παρά να αφεθούν στην ησυχία και τις εργασίες τους, από τις οποίες επί δεκαετίες τους αποσπούσαν κοινοί ληστές, με ή χωρίς απελευθερωτικό μανδύα κάθε σημαίας. Ήταν η πείνα που όπλισε τα χέρια τους, και ο όλο και απτός κίνδυνος της φυσικής εξόντωσης, κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού Αποκλεισμού.

Σε αντίθεση με τους Επιστράτους στην Παλαιά Ελλάδα, που έστω και προσχηματικά, επιχείρησαν να κρατήσουν κάποιες αποστάσεις αρχικά από τους αντιβενιζελικούς, οι Ηπειρώτες ομόλογοί τους προσδέθηκαν άμεσα στο άρμα των τοπικών πολιτευτών. Η κοινωνική δυναμική που θα μπορούσε, διοχετευόμενη μέσω των Συνδέσμων, να πάρει ακόμη πιο ριζοσπαστικές ατραπούς, στην δική μας περίπτωση απλώς απουσίαζε. Οι ιθύνοντες των Επιστράτων, οργάνωσαν τους συνδέσμους στην Ήπειρο σαν όπλο εκλογικής επικράτησης και δεν άφησαν κανένα περιθώριο αμφισβήτησης ως προς αυτό, ενώ και οι αντιβενιζελικοί έσπευσαν να αγκαλιάσουν το κίνημα. Η ενεργή ανάμιξη δεδηλωμένων βασιλοφρόνων στις τάξεις των επιστράτων, δείχνει ξεκάθαρα την πολιτική στόχευσή τους, αλλά ταυτόχρονα μας αναγκάζει να αλλάξουμε και τον ορίζοντα των ερωτημάτων που μπορούμε να θέσουμε για τη συγκεκριμένη περίπτωση. Υπό αυτή την έννοια η υπόθεση περί πρωτο-φασιστικού κινήματος χάνει πολύ από την ισχύ της όσον αφορά την Ήπειρο, όταν την επομένη των Νοεμβριανών, εμφανίζονται σαν Επιστράτοι απλώς γνωστοί αντιβενιζελικοί -αλλά σε αυτό το σημείο θα επανέλθουμε.

### 10.3 Συμπληρώνοντας κενά

Αφού επισημάναμε τις ιδιαιτερότητες του παραδείγματος του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου, ας προσπαθήσουμε να επανατοποθετήσουμε την Ήπειρο στα ευρύτερα πλαίσια του φαινομένου. Η βραχύβια πορεία του Πανηπειρωτικού, επιβεβαιώνει υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί από παλαιότερες μελέτες. Η μικρή διείσδυσή του στις αγροτικές μάζες των ακτημόνων, όπως προκύπτει από την μηδαμινή δραστηριότητα των συνδέσμων στην Πρέβεζα και την Τσαμουργιά, έρχεται σε συμφωνία με ότι έχει διατυπωθεί από άλλους ιστορικούς και ερευνητές.<sup>609</sup> Φυσικά η αποχή των κολλήγων από τους συνδέσμους δεν ήταν απόλυτη και σε πρώτη φάση τέτοιοι εμφανίστηκαν και σε αυτές τις περιοχές, όπως η Παραμυθιά και ο Τσαμαντάς που αποτελούσε κέντρο αγροτικής κινητοποίησης των χωριών της Μουργκάνας, όμως η δράση που ανέπτυξαν ήταν ελάχιστη. Αντίθετα, στη Θεσσαλία που εμφανίστηκαν δραστήριοι σύνδεσμοι επιστράτων, το αγροτικό ζήτημα μεταφέρθηκε και στις τάξεις τους, με αποτέλεσμα να υπάρχουν εσωτερικές διαμάχες.<sup>610</sup>

<sup>609</sup> Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 257-267.

<sup>610</sup> Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ο σύνδεσμος Αλμυρού στη Μαγνησία. Το Δεκέμβριο του 1916 οι ντόπιοι επίστρατοι προχωρούσαν σε επιτάξεις τροφίμων για λογαριασμό του Κράτους. Οι αγρότες



Ο τρόπος εξάπλωσης των Επιστράτων στην Ήπειρο, θα μπορούσε να είναι υπόδειγμα για τον τρόπο οργάνωσης των συνδέσμων στην ύπαιθρο της Παλαιάς Ελλάδας. Η συνεργασία ενός τοπικού κέντρου με πάρεδρους και κοινοτάρχες και η αποστολή ανθρώπων επιφορτισμένων με αυτή την αποστολή, είναι ενδεχομένως ο τρόπος που ακολουθήθηκε και σε άλλες επαρχίες. Ανάμεσα δηλαδή στην φιλελεύθερη αφήγηση περί λεπτομερούς σχεδίου και την αντιβενιζελική περί εντελώς αυθόρμητου κινήματος, προβάλλει μία τρίτη εκδοχή. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως κάποιοι αρχικοί πυρήνες ανδρών οργάνωσαν τους πρώτους συνδέσμους και στη συνέχεια εργάστηκαν για την επέκτασή τους στις οικείες επαρχίες, εκμεταλλευόμενοι τη γείωσή τους με τις τοπικές κοινωνίες και τις γνωριμίες τους. Η γένεση της ιδέας για τους Επιστράτους και η ανάληψη της πρωτοβουλίας για την ίδρυση τους όμως παραμένουν μυστήριο και η εκδοχή που καταγράφει ο Μαυρογορδάτος περί συνέχειας από τον Σύνδεσμο Έφεδρων Υπαξιωματικών, παραμένει η μοναδική που μοιάζει να ευσταθεί.

Το αρχείο του Πανηπειρωτικού τεκμηριώνει επίσης την εξακολούθηση της δράσης των Συνδέσμων το φθινόπωρο του 1916 όταν υποτίθεται πως ανέστειλαν τη λειτουργία τους. Οι οδηγίες που στάλθηκαν μιλούσαν ρητά για προσωρινό κλείσιμο, ενώ ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος προετοίμασε τα περιφερειακά του τμήματα για κλιμάκωση της βίας, ζητώντας τη στρατιωτική οργάνωση αυτών. Στα Γιάννινα δε, οι Επιστράτοι προετοιμαζόντουσαν για τα Νοεμβριανά, μέρες πριν ξεσπάσουν οι συγκρούσεις, ενώ η μνεία σε τηλεγράφημα του Παπούλα και οι οδηγίες από τον Ι. Σαγιά, τεκμηριώνουν πέρα από κάθε αμφιβολία τη συνεργασία ανάμεσα στις αρχές και τους Επιστράτους.

#### 10.4 Το μακρύ χέρι των αντιβενιζελικών

Ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος Επιστράτων ιδρύθηκε και έδρασε σαν μηχανισμός συσπείρωσης για τους αντιβενιζελικούς της Ηπείρου. Τα όρια του αυθορμητισμού των έφεδρων που αναζητούσαν έναν αυτόνομο τρόπο παρέμβασης και πολιτικής δράσης ήταν περιορισμένα και πολλοί από όσους έσπευσαν να εγγραφούν στους συνδέσμους, ανεξαρτήτως των λόγων για τους οποίους το έπραξαν, σύντομα εγκατέλειψαν τους συνδέσμους για να επιστρέψουν στην καθημερινότητα τους. Η πρωτοβουλία για την ίδρυση των συνδέσμων και η επέκτασή τους, ήταν σε γενικές γραμμές έργο δεδηλωμένων αντιβενιζελικών. Στις προσπάθειές τους είχαν αρωγό τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές που διασφάλισαν την πρόσδεση της Ηπείρου στο άρμα του Κράτους των Αθηνών. Από τα Νοεμβριανά κι έπειτα, ο Πανηπειρωτικός Σύνδεσμος λειτούργησε ουσιαστικά σαν ομπρέλα για τη συσπείρωση των αντιβενιζελικών που συνέδραμαν τις αρχές στις διώξεις τους, ενώ τους επόμενους

---

επίστρατοι όμως αντέδρασαν έντονα στην πρακτική, και η διαφωνία λίγο έλειψε να καταλήξει σε ένοπλη σύγκρουση ανάμεσα στα μέλη του συνδέσμου, εξέλιξη που αποφεύχθηκε με τη μεσολάβηση των αρχών. Βλ. εφ. *Ταχυδρόμος του Βόλου*, 29.12.1916.



μήνες ενσωματώθηκαν πλήρως στο πολιτικό σύστημα, συμμετέχοντας στην Πολιτική Λέσχη των αντιβενιζελικών.

Θα μπορούσε να είναι η περίπτωση της Ηπείρου ενδεικτική για τη μελέτη των Επίστρατων στην υπόλοιπη Ελλάδα; Η απάντηση είναι κατηγορηματικά αρνητική. Η Ήπειρος είναι μία ιδιαίτερη περίπτωση, με χαρακτηριστικά που απαντώνται μόνο στις Νέες Χώρες, όπου η ανάπτυξη των συνδέσμων ήταν πρακτικά αδύνατη, όπως έδειξε με τραγικό τρόπο η περίπτωση της Χαλκιδικής. Οι Επίστρατοι, πάνω από όλα, ήταν μία περίπτωση μαζικής πολιτικής κινητοποίησης, η οποία ήταν μεν πρωτόφαντη στο ελληνικό κράτος, είχε όμως τις ρίζες της σε μία παράδοση εμπλοκής των μαζών στην πολιτική σφαίρα, από το σύνταγμα του 1864 μέχρι τις κινητοποιήσεις για το σταφιδικό και τις θυελλώδεις συγκρούσεις και διαδηλώσεις αλυτρωτικού περιεχομένου όπως τα Σανιδικά και τα Ορεστικά. Στην Ήπειρο, οποιαδήποτε τέτοια παράδοση απουσίαζε. Το κίνημα των Νεότουρκων έδωσε για πρώτη φορά ένα σημαντικό περιθώριο παρέμβασης του λαϊκού παράγοντα στην πολιτική ζωή, όμως η κίνηση αυτή ηγεμονεύονταν από το ελληνικό κράτος και τους αλυτρωτιστές, ενώ η σύντομη περίοδος ανάμεσα στους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Εθνικό Διχασμό δεν αρκούσε ώστε να ριζώσει μία κουλτούρα εμπλοκής των μαζών στην πολιτική. Η περίπτωση της Ηπείρου μπορεί να αξιοποιηθεί σαν υπόδειγμα για την οργάνωση του εγχειρήματος και τις σχέσεις του με τον κρατικό μηχανισμό, κι εκεί πιστεύουμε ότι έγκειται εν τέλει η χρησιμότητα της παρούσας εργασίας.

## Παραρτήματα

### Παράρτημα Α. Σύνδεσμοι του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων

Το παράρτημα καταρτίστηκε βάση χρονολόγητου, χειρόγραφου καταλόγου των συνδέσμων που συνεργάζονταν με τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο Επιστράτων: ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 107/10-11, «Οργανόγραμμα Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων», χ.χ.

| A/A | Έδρα                    | Υπαγόμενες Κοινότητες                                                                               | Επαρχία    | Ημερομηνία ίδρυσης | Αριθμός μελών |
|-----|-------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|--------------------|---------------|
| 1   | Ιωάννινα                |                                                                                                     | Ιωαννίνων  | 3/7/1916           | >300          |
| 2   | Δελβινακι               | Δελβινάκι<br>Βομπλόν [σημ. Σταυροδρόμι]<br>Δολό<br>Τεριάχι<br>Μέγγουλη [σημ. Περιστέρι]<br>Κεράσοβο | Πωγωνίου   | 10/7/1916          | 30            |
| 3   | Βήσσανη                 |                                                                                                     | Πωγωνίου   | 7/7/1916           | Περ. 50       |
| 4   | Δολιανά                 |                                                                                                     | Κουρέντων  | 19/7/1916          |               |
| 5   | Συρράκο                 |                                                                                                     | Μαλακασίου | 14/8/1916          | 60            |
| 6   | Λάιστα                  | Λάιστα<br>Δοβρίνοβο [σημ. Ηλιοχώρι]<br>Λεσινίτσα [σημ. Βρυσσώρι]<br>Παλαιοχώρι                      | Ζαγορίου   | 20/7/1916          | 109           |
| 7   | Πυρσόγιαννη             |                                                                                                     | Κόνιτσας   | 26/7/1916          |               |
| 8   | Μέτσοβο                 | Όλα τα χωριά της επαρχίας<br>Μετσόβου                                                               | Μετσόβου   | 17/7/1916          |               |
| 9   | Κάτω Ραβένια            |                                                                                                     | Κουρέντων  | 3/8/1916;          |               |
| 10  | Άνω Σουδενά             |                                                                                                     | Ζαγορίου   |                    |               |
| 11  | Μόσιορη [σημ. Σιταριά]  |                                                                                                     | Κουρέντων  | 4/8/1916           |               |
| 12  | Κούρεντα                | Κούρεντα<br>Βουτσαράς<br>Σέλτσανα<br>Γκρίμποβο<br>Χήνκα<br>Δραγοψά<br>Ζαγόρτσα [σημ. Πολύγυρος]     | Κουρέντων  | 8/1916;            | 75            |
| 13  | Παραμυθιά               |                                                                                                     | Παραμυθιάς | 24/7/1916          | 65            |
| 14  | Φλαμπουράρι             |                                                                                                     | Ζαγορίου   | 2/8/1916           |               |
| 15  | Λοζέτσι [σημ. Ελληνικό] |                                                                                                     | Μαλακασίου |                    | 30            |
| 16  | Τσαμαντάς               |                                                                                                     | Φιλιατίου  | 31/7/1916          |               |

|    |                                          |                                                                                         |                                                                        |            |     |
|----|------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------|------------|-----|
| 17 | Πλησιβίτσα<br>[σημ. Πλαίσιο]             |                                                                                         | Φιλιατίου                                                              | 1/8/1916   |     |
| 18 | Αληζώτ Τσιφλίκ<br>[σημ.<br>Γεροπλάτανος] |                                                                                         | Πωγωνίου                                                               | 15/8/1916  |     |
| 19 | Πάδες                                    | Πάδες<br>Παλαιοσέλλι<br>Αρμάτοβο<br>Γρισμπάνι [σημ. Ελεύθερο]<br>Βριάζα [σημ. Δίστρατο] | Κόνιτσας                                                               | 6/8/1916   |     |
| 20 | Πάπιγκο                                  |                                                                                         | Ζαγορίου                                                               |            |     |
| 21 | Κόνιτσα                                  |                                                                                         | Κόνιτσας                                                               |            |     |
| 22 | Βούρμπιανη                               |                                                                                         | Κόνιτσας                                                               |            |     |
| 23 | Σέλτση [σημ.<br>Οξυά]                    |                                                                                         | Κόνιτσας                                                               |            |     |
| 24 | Καπέσοβο                                 |                                                                                         | Ζαγορίου                                                               | 21/8/1916  | 12  |
| 25 | Τσεπέλοβο                                |                                                                                         | Ζαγορίου                                                               |            |     |
| 26 | Βράβορη [σημ.<br>Ανάργυροι]              |                                                                                         | Κουρέντων;                                                             |            |     |
| 27 | Κρετσούνιτσα<br>[σημ.<br>Δεσποτικό]      |                                                                                         | Κουρέντων                                                              |            |     |
| 28 | Τσερκοβίτσα                              |                                                                                         | (Η κοινότητα<br>βρισκόταν στην<br>Αλβανία, στον Νομό<br>Αργυροκάστρου) |            |     |
| 29 | Πάργα                                    | Πάργα<br>Αγυιά [σημ. Αγιά]<br>Ράπεζα [σημ. Ανθούσα]                                     | Μαργαριτίου                                                            | 7/1916     | 150 |
| 30 | Κοτόρτσι [σημ.<br>Αετορράχη]             |                                                                                         | Μαλακασίου                                                             | 8-9/8/1916 | 18  |
| 31 | Σαγιάδα                                  |                                                                                         | Φιλιατίου                                                              |            |     |
| 32 | Βουτσαράς                                |                                                                                         | Κουρέντων                                                              |            |     |
| 33 | Μ. Μπισδούνι<br>[σημ. Ελεούσα]           |                                                                                         | Κουρέντων                                                              |            |     |
| 34 | Κούτσι [σημ.<br>Πολυνέρι]                |                                                                                         | Φιλιατίου                                                              |            |     |

## Παράρτημα Β. Διοικήσεις Συνδέσμων Επιστράτων Ηπείρου

Το παράρτημα καταρτίστηκε βάση χρονολόγητου, χειρόγραφου καταλόγου των συνδέσμων που συνεργάζονταν με τον Πανηπειρωτικό Σύνδεσμο Επιστράτων: ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 107/10-11, «Οργανόγραμμα Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων», χ.χ.

| A/A | Έδρα                   | Προεδρείο                                                                                                                                                               | Επαγγέλματα                                                                         |
|-----|------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------|
| 1   | Ιωάννινα               | 1)Κωνσταντίνος Μέρτζιος - Πρόεδρος<br>Σύμβουλοι:<br>2)Κων. Καππάς<br>3)Θωμ. Βούρας<br>4)Κυριάκος Ξανθός<br>5)Κ. Χατζηαλεξίου<br>6)Δημ. Τσονίδης<br>7)Αναστ. Βλαχόπουλος | 1) Έμπορος<br>2) -//-<br>3) -//-<br>4) -//-<br>5) -//-<br>6) -//-<br>7) Παλαιοπώλης |
| 2   | Δελβινακι              | 1)Αριστοτέλης Πατσέλης - Πρόεδρος<br>Σύμβουλοι:<br>2)Ν. Δάλλας<br>3)Ε. Κοτρότσος<br>4)Ν. Καμάρας                                                                        | 1)Εφ. Ανθυπολοχαγός ε.α.                                                            |
| 3   | Βήσσανη                | Διοικούσα Επιτροπή:<br>Δ.Χ. Δάμπας<br>Γ. Μέντζος                                                                                                                        |                                                                                     |
| 4   | Δολιανά                | Κ. Καλέτσος - Πρόεδρος<br>Πολυζώης - Γραμματέας                                                                                                                         |                                                                                     |
| 5   | Συρράκο                | Διοικούσα Επιτροπή<br>Ιω. Γαλάνης<br>Ιω. Καννέλος                                                                                                                       |                                                                                     |
| 6   | Λάιστα                 | Μιχ. Παπαθανασίου - Πρόεδρος<br>Παναγ. Εξάρχου                                                                                                                          |                                                                                     |
| 7   | Πυρσόγιαννη            | Γ. Σούρλας                                                                                                                                                              |                                                                                     |
| 8   | Μέτσοβο                | Β. Ζαούσης                                                                                                                                                              |                                                                                     |
| 9   | Κάτω Ραβένια           | Διοικούσα Επιτροπή:<br>Βασίλειος Μόσχος<br>Παναγ. Μπάλσος<br>Εμμ. Ζάχος                                                                                                 |                                                                                     |
| 10  | Άνω Σουδενά            | Διοικούσα Επιτροπή:<br>Α. Φωτιάδης<br>Ν. Τσιαπάρης<br>Επ. Λαμπρίδης<br>Α. Ξαρδούμης                                                                                     |                                                                                     |
| 11  | Μόσιορη [σημ. Σιταριά] | Χαραλ. Ν. Χαλδούπης                                                                                                                                                     |                                                                                     |

|    |                                          |                                                                                                                     |  |
|----|------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|
| 12 | Κούρεντα                                 | Ιω. Βέλλιος - Πρόεδρος<br>Ν. Μήτσης<br>Χ. Οικονόμου<br>Β. Νικόπουλος<br>Γ. Βενιζέλος<br>Β. Λιούγκος<br>Γ. Πάππας    |  |
| 13 | Παραμυθιά                                | Διοικούσα Επιτροπή:<br>Γ. Σαμαρτζής<br>Μ. Φούρκας<br>Γ. Μαραγγός<br>Κ. Μπάρμπας<br>Κ. Πλαχούρης<br>Γ. Παππαθανασίου |  |
| 14 | Φλαμπουράρι                              | Διοικούσα Επιτροπή:<br>Χρήστος Πουρναρόπουλος<br>Χ. Βασίλειος<br>Λάμπρος Γιανόπουλος ( ; )<br>Ανταστ. Κούλας        |  |
| 15 | Λοζέτσι [σημ.<br>Ελληνικό]               | Διοικούσα Επιτροπή:<br>Χρ. Μαντέλος<br>Ιω. Λαμπρόπουλος<br>Νικ. Γρέστας                                             |  |
| 16 | Τσαμαντάς                                | Διοικούσα Επιτροπή:<br>Ανδρέας Σκόπας<br>Γρηγ. Ευστρατίου<br>Χρήστος Κοντούλης<br>Ευάγγελος Καλέσης                 |  |
| 17 | Πλησιβίτσα<br>[σημ. Πλαίσιο]             | Κωνσταντίνος Θάνος - Πρόεδρος<br>Κ. Κοντογιάννης - Γραμματέας                                                       |  |
| 18 | Αληζώτ Τσιφλίκ<br>[σημ.<br>Γεροπλάτανος] | Ιωάννης Λιάπης - Πρόεδρος<br>Αθ. Τζέρμπος                                                                           |  |
| 19 | Πάδες                                    | Αθ. Αναγνώστου - Πρόεδρος<br>Δυσανάγνωστο<br>Αθαν. Πιπέρης                                                          |  |
| 20 | Πάπιγκο                                  | Απόστολος Διαμαντής<br>Απόστολος Γκέγκας<br>Γ. Σταματελόπουλος                                                      |  |
| 21 | Κόνιτσα                                  | Απ. Γενεράλης<br>Κ. Παππαχρηστίδης                                                                                  |  |
| 22 | Βούρμπιανη                               | Μιλτιάδης Δέδες                                                                                                     |  |
| 23 | Σέλτση [σημ.<br>Οξυά]                    | Ανδρέας Κυπαρίσσης                                                                                                  |  |
| 24 | Καπέσοβο                                 | Γρηγ. Βαρζόκα<br>Μιχαήλ Τζούφης<br>Δυσανάγνωστο                                                                     |  |

|    |                                     |                                                |  |
|----|-------------------------------------|------------------------------------------------|--|
| 25 | Τσεπέλοβο                           | Ι. Γιαννακός<br>Γ. Γκούρας                     |  |
| 26 | Βράβορη [σημ.<br>Ανάργυροι]         | Θ. Τσαγκούλης<br>Αθ. Γρίβας<br>Αθ. Γ. Μέρτζιος |  |
| 27 | Κρετσούνιτσα<br>[σημ.<br>Δεσποτικό] | Δημ. Φίλης                                     |  |
| 28 | Τσερκοβίτσα                         | Γεωργ. Αντωνιάδης                              |  |
| 29 | Πάργα                               | Π. Παπλωματάς                                  |  |
| 30 | Κοτόρτσι [σημ.<br>Αετορράχη]        | Θ. Καραούζας                                   |  |
| 31 | Σαγιάδα                             | Λάζαρος Τσόγκας                                |  |
| 32 | Βουτσαράς                           | Δημήτριος Παππάς<br>Β. Νικόπουλος              |  |
| 33 | Μ. Μπισδούνι<br>[σημ. Ελεούσα]      | Δημ. Κακαβόπουλος<br>Παν. Γεωργούλης           |  |
| 34 | Κούτσι [σημ.<br>Πολυνέρι]           | Β. Παππαναστασίου<br>Π. Αναγνωστόπουλος        |  |



## Παράρτημα Γ. Κατάλογος στόχων στα Ιωάννινα-Νοεμβριανά

Το παράρτημα καταρτίστηκε βάση χρονολόγητου χειρόγραφου. Ως εκ τούτου κάποια στοιχεία ήταν εξαιρετικά δυσανάγνωστα: ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 107/13, «Κατάλογος βενιζελικών στόχων στην πόλη των Ιωαννίνων», χ.χ.

- 
- |                                     |                                                     |
|-------------------------------------|-----------------------------------------------------|
| 1. Τζών Κώστα <sup>611</sup>        | 21. Οικία Ι. Μελά οδός Δαγκλή                       |
| 2. Ιταλικόν Προξενείον              | 22. Οικία έναντι Κοντρολέδων = Γάλλοι<br>λογοκριταί |
| 3. Γαλλικόν Προξενείον              | 23. Ιωάννου Μελά                                    |
| 4. Οδοντοϊάτρου Ευστρατιάδου        | 24. Αλεξ. Δρόσου                                    |
| 5. Δημάρχου Ιωαννίδου               | 25. Βλαχλιδαίων                                     |
| 6. Οικία Πρίγκου                    | 26. Αλεξ. Τσουρίδου                                 |
| 7. Οικία [δυσανάγνωστο] Κρίτσα      | 27. Κ. Γκλινάβου                                    |
| 8. Κινηματογράφος Εδισσών           | 28. Δημαρχιακόν Κατάστημα                           |
| 9. Ρουμάνικη Σχολή                  | 29. Ιωάννης Πισπιρής - Κουραμπά <sup>612</sup>      |
| 10. Καφενείον Πανελλήνιον           | 30. Δημήτρης Κίγκος                                 |
| 11. Ξενοδοχείον Πορτ Άρθουρ         | 31. Αδελφοί Κεφαλά                                  |
| 12. Ρουμανικόν Προξενείον           | 32. Ταχυδρομείον                                    |
| 13. Μπάγκα παντοπώλου               | 33. Γεωργουλάκης οδός Αβέρωφ                        |
| 14. [Σέρβου;] Ταγματάρχου           | 34. Γεώργιος Χασιώτης - Κιάφα <sup>613</sup>        |
| 15. Οικία [Αινέως;]                 | 35. Γεώργιος Μπάκος                                 |
| 16. Προαύλιον Αρχιμανδρείου         | 36. Κ. Τζαβάρας - Φρούριον                          |
| 17. Ξενοδοχείον [δυσανάγνωστο]      | 37. Φαρμακείο Μεϊντάνη                              |
| 18. Ξενοδοχείον [δυσανάγνωστο]      | 38. Αναστ. [Μπάδας;]                                |
| 19. Ξενοδοχείον Δωδώνης             | 39. Καφενείον Μπάλκου - Καλούτσες <sup>614</sup>    |
| 20. Οικία Ι. Λάππα οδός Παύλου Μελά |                                                     |

---

<sup>611</sup> Ιδιοκτήτης καφενείου. Ασαφές αν αναφέρεται στην οικία ή το κατάστημα.

<sup>612</sup> Συνοικία των Ιωαννίνων.

<sup>613</sup> Συνοικία των Ιωαννίνων.

<sup>614</sup> Η σημερινή συνοικία Καλούτσισιανη των Ιωαννίνων.

## Παράρτημα Δ. Εμπιστευτική εγκύκλιος του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων / 18.11.1916

Παρατίθεται αυτούσια η εγκύκλιος όπως βρέθηκε στο αρχείο του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου: ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β. «Αρχείον Επίστρατων Ηπείρου 1915-17», Έγγραφο 78: Εμπιστευτική Εγκύκλιος Πανηπειρωτικού Συνδέσμου Επιστράτων, 18.11.1916.

---

### ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ

#### Ο ΠΑΝΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΠΙΣΤΡΑΤΩΝ

Προς

Τους εν Ηπείρω Επιστράτους και Τμήματα αυτού

Θα σας είναι, υποθέτομεν γνωστή, η κατάσταση εις την περιήλθον τελευταίως τα Ελληνικά πράγματα. Αι Δυνάμεις της Αντάντ αφού έως τώρα εξήτησαν και έλαβον εις την εξουσίαν τα πάντα, ενόμισαν ότι ημπορούσαν να ζητήσουν και τα όπλα μας και τα κανόνια μας μαζί με τα πυρομαχικά και τα εξήτησαν, όχι διότι δήθεν τους χρειάζονται, καθόσον είναι αστείον να υποθέση κανείς ότι τέσσαρες μεγάλαι Δυνάμεις έχουν ανάγκην από τα όπλα μας, αλλά δια να αφοπλίσουν την Ελλάδα αι να εμπορούν μετά να μας μαζεύουν στο στρατό των σαν τα γελάδια για να μας στέλλουν στο σφαγείο του Ευρωπαϊκού πολέμου. Αλλά τα όπλα αυτά και τα κανόνια, τα οποία αντήχησαν εις τας φάραγγας και τας κοιλάδας των ελευθερωθέντων μερών, τα κανόνια που με τα πύρινα στόματά των, εδάμασαν το απόρθητο Μπιζιάνι, για να μας φέρουν εδώ στην Ήπειρο, την ελευθερία που περιμέναμε τόσους αιώνας, τα κανόνια αυτά τα δοξασμένα, τα δαφνοστεφανωμένα και τα όπλα τα θριαμβευτικά, ανήκουν στην Ελλάδα και στους Έλληνες πολεμιστάς με τους οποίους ανταμώθηκαν μια φορά και θα ανταμωθούν άλλη μια φορά, όταν η επιστή ώρα και διατάξη ο Βασιλιάς με τους ίδιους πολεμιστάς, για να ξεσκαλώσουν το υπόδουλο γένος. Κανένας Έλληντην ψυχήν και το φρόνημα, κανένας Έλλην και μάλιστα Ηπειρώτης, απόγονος των Σουλιωτών, των ανδρείων εκείνων ημίθεων, οι οποίοι διότι είχαν όπλα κατώρθωσαν και εβάσταξαν τον πόλεμον κατά του τυράννου Αλή Πασά, κανείς, λέγομεν Έλλην δεν ανέχεται τοιαύτην ταπείνωσιν. Τα όπλα δεν παραδίδονται έτσι εύκολα. Και μάλιστα τέτοια όπλα δοξασμένα. Μόνον οι ηττημένοι και οι αιχμάλωτοι παραδίδουν τα όπλα. Γι' αυτό κι ο στρατηλάτης Βασιλεύς μας, εκ συμφώνου με τους πολιτικούς παράγοντας τη χώρας απήντησεν εις τας τέσσαρας Δυνάμεις με το Σπαρτιατικόν εκείνο «Μολών Λαβέ». Δηλαδή ημείς σαν μικροί που είμεθα απέναντι τεσσάρων Δυνάμεων, δεν τους προκαλούμε. Αλλά αμυνόμεθα. Και εν τη αμύνη μας έχομεν υπέρ ημών, το δίκαιον, το δίκαιον το θείον και το ανθρώπινον. Την απάντησιν

του Μεγάλου Βασιλέως μας επεδοκίμασεν όλος ο λαός των γνησίων Ελλήνων δια συλλαλητηρίων και αναφορών. Ημείς εδώ δεν προέβημεν εις τοιαύτας εκδηλώσεις, εκ φόβου μη προκληθούν ταραχαί, και ταραχαί δυνάμεναι να προκαλέσουν επέμβασιν των επιδρομέων Ιταλών, οι οποίοι ημπορούσαν να τα εκμεταλλευθούν υπέρ αυτών. Ημείς οι Ηπειρώται ανάγκη δι' έργων να διατρανώσωμεν την εμπιστωσύνην μας προς του Κυβερνώντας σήμερον τας τύχας της Ελλάδος μας. Και ακριβώς πεος τον σκοπόν τούτον παρουσιάζεται μία ευκαιρία μοναδική η εξής:

Το Υπουργείον των Στρατιωτικών, κατόπιν πολλών αιτήσεων ενέκρινε την κατάταξιν εθελοντών εις τον Στρατόν. Όλοι λοιπόν οι επίστρατοι έχομεν καθήκον και υποχρέωσιν δραττόμενοι αυτής της ευκαιρίας, να καταταγώμεν εις τον Στρατόν ως εθελονταί και αν το καλέση η ανάγκη, θα μεταχειρισθώμεν τα όπλα δια να υπερασπίσωμεν την τιμήν της Πατρίδος μας. Έχετε δε υπ' όψιν τούτο, ότι πάντες οι επίστρατοι της Παλαιάς Ελλάδος αυθορμήτως προσήλθον υπό τας σημαίας επί τω επαπειλούμενω κινδύνω του αφοπλισμού της ενδόξου μας ταύτης Πατρίδος.

Μνήμονες της Ιστορίας των προγόνων μας τα Ελληνικά όπλα δεν παρεδόθησαν ποτέ.

Ας βροντοφωνήσωμεν όθεν και ημείς ως τέκνα της ευάνδρου και ηρωικής Ηπείρου εξ ης επήδησεν η ελευθερία και το αρματωλίκι της Ελλάδος το 1821, ως ο πάλαι Βασιλεύς ημών Λεωνίδας προς τον Πέρσην «Μολών Λαβέ» και ως ο τελευταίος ημών Αυτοκράτωρ του Βυζαντίου Κωνσταντίνος Παλαιολόγος προς τον πορθητήν Μωάμεθ «Τα όπλα ου σας δίδομεν, κάλλιον γαρ αποθανείν».

Ειδοποιήσατε όθεν επειγόντως όλους τους επίστρατους της περιφερείας σας, αποστέλλοντες και αντίτυπα της παρούσης, ίνα προσέλθουν ως εθελονταί προς κατάταξιν εις τα ενταύθα Συντάγματα.

Ιωάννινα τη 18 Νοεμβρίου 1916

Το  
Προεδρείον

## Παράρτημα Ε. Εγκύκλιοι του Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων

### Ι. Εγκύκλιος 10 / 16.9.1916

Παρατίθεται αυτούσια η εγκύκλιος όπως βρέθηκε στο αρχείο του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου: ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 66: Εγκύκλιος υπ' αριθμόν 10/Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων, 16.9.1916.

---

Ο  
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΦΕΔΡΩΝ  
ΠΡΟΣ  
ΤΟΥΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥΣ ΕΠΙΣΤΡΑΤΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Λαμβάνω την τιμήν ν' ανακοινώσω υμίν ότι εξελέγην οριστικός Πρόεδρος του Πανελληνίου Συνδέσμου των Εφέδρων.

Αναγγέλλων υμίν τούτο, παρακαλώ, όπως κρατήσητε υπό σημείωσιν ότι πάσα εκ του κέντρου προς υμάς υπόδειξις ή εντολή, ίνα έχη κύρος, δέον να φέρη την υπογραφήν μου.

Πάσας τας υποδείξεις αίτινες ήθελον κρίνονταν αναγκαίαι ίνα Σας μεταβιβάζωνται θέλετε λαμβάνει από το κέντρον της πρωτευούσης του Νομού εις τον οποίον ανήκετε, μεθ' ου δέον να ευρίσκεσθε εις συνεχή επαφήν.

Μετά πάσης τιμής  
Ο Πρόεδρος  
Ιω. Σαγιάς

## II. Εγκύκλιος 11 / 18.9.1916

Παρατίθεται αυτούσια η εγκύκλιος όπως βρέθηκε στο αρχείο του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου: ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 67: Εγκύκλιος υπ' αριθμόν 11/Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων, 18.9.1916.

---

Ο  
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΦΕΔΡΩΝ  
ΠΡΟΣ  
ΤΑ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΜΗΜΑΤΑ ΑΥΤΟΥ  
ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ

Οι πάντες διατελούμεν εν πλήρει επιγνώσει της κρισίμου περιόδου την οποίαν διέρχεται η Πατρίς, η ανακτήσασα την ελευθερίαν αυτής και επεκτείνασα ταύτην και επί μεγίστου μέρους υποδούλων αδελφών, ελευθερίαν ανακτηθείσαν δια των απαραμίλλων αγώνων των πατέρων ημών επί των μαχών και των κυμάτων του Πόντου, ελευθερίαν επεκταθείσαν δια των ηρωικών αγώνων του αίματος και των θυσιών του Ελληνικού Λαού, ελευθερίαν ην πρέπει και να διατηρήσωμεν και κληροδοτήσωμεν και εις τα τέκνα ημών.

Τίποτε ολιγώτερον, η ελευθερία ημών αυτή, και ως ανθρώπων και ως Έθνος και ως Κράτος, διατρέχει τον μέγιστον των κινδύνων υπό μίας καταστάσεως εξάλλου, αν μη τι άλλο, καταστάσεως γνωστού τυγχάνοντος προς υμάς πως δημιουργηθείσης.

Ευτυχώς υπέρ των δικαιωμάτων του Έθνους και της Φυλής ίσταται ακλόνητος και υψαύχην επί των επάλξεων με το όπλον ανά χείρας ο ένδοξος Έλλην Βασιλεύς και Αρχηγός ημών Κωνσταντίνος. Ο Βασιλεύς, ο ατενίζων μόνον εκεί όπου εθελεμιώθη η Εθνική αναγέννησις δια του Ηρωικού θανάτου του 11<sup>ου</sup> των Κωνσταντίνων. Περί τον Βασιλέα ευρισκόμεθα ψυχικώς, νοητικώς, εθνικώς, πάντες ημείς οι συστρατιώται του, εις του οποίου την φωνήν πιθανώς να κληθώμεν και πάλιν, ίνα επιτελέσωμεν το καθήκον προς την Πατρίδα. Ίνα όμως η φωνή αυτή μη μας εύρη απαρασκεύους, προς παν ενδεχόμενον εθεωρήσαμεν καθήκον ημών, εκπορευόμενοι εκ του ρητύ «θαρσείν χρη» συμπεπληρωμένοι δια του «πειθαρχείν χρη», όπως υποδείξωμεν υμίν και δι'

υμών εις πάντας τους υφ' υμᾶς μέτρα τινά, των οποίων την εφαρμογήν δέον να επιζητήσητε αμελητέι και:

α') Δέον ν' ανεύρητε εκ των παρ' υμίν εφέδρων αξιωματικούς και επιλοχίας ή πρόσωπα ικανά ν' αναλάβουν την εκτέλεσιν των κατωτέρω.

β') Οι τοιοῦτοι δέον εκ του παρ' ημίν έμψυχου υλικού να οργανώσουν τμήματα ανάλογα προς την δύναμιν του Συνδέσμου υμών, (ήτοι Διμοιρίας, Ουλαμούς, Λόχους, Τάγματα κ.λ.π.)

γ') Των ως άνω είρηται μονάδων θα ορίσητε προσωρινούς ηγήτορας, οίτινες, εν δεδομένη στιγμή, θα ασχοληθούν εις την συγκέντρωσιν των υπ' αυτούς εις καθορισμένον σημείον συγκεντρώσεως.

δ') Δια την ευκολωτέραν επαφήν των μελών προς το κέντρον υμών θεωρούμεν, απαραίτητον να χωρίσητε τον υμέτερον Σύνδεσμον εις τμήματα μικρά, περιλαμβάνοντα ωρισμένα των μελών του Συνδέσμου, κατοικούντα παγίως ή ασκούντα τα επαγγέλματα αυτών εις το εν λόγω μικρόν νέον τμήμα. Εκ τούτων πάλιν εις, δύο ή και πλείονες βαθμοφόροι ή νοήμονες, εμπνέοντες εις υμᾶς εμπιστοσύνην και υπευθύνως, εν δεδομένη στιγμή, οριζομένη προς αυτούς, υπό του στρατιωτικού ηγητόρος δια συνδέσμου της εκλογής του, παγίου ή μη, θέλους ειδοποιήσει τους εις την περιοχὴν των ως άνω αναφερομένους εφέδρους όπως συγκεντρωθώσιν εις το υπό του στρατ. ηγητόρος οριζόμενον σημείον ή επιτελέσωι ό,τι ούτος ήθελε διατάξει.

ε') Ο στρατιωτικός ηγήτωρ δέον να ευρίσκητε εις συνεχή και αδιάλειπτον επαφήν μεθ' υμών δια πάσαν ενέργειαν, ης τον τόνον θα δώσωμεν εντεύθεν υμίν.

στ') Επί των ανωτέρω, εάν απαιτηθή στρατιωτική επεξήγησις, δύνασθε, να ζητήσητε τοιάυτη παρά των αξιωματικών της κατά τόπους φρουράς.

ζ') Αναφορικώς προς τα υπό την δικαιοδοσίαν υμών χωρικά και άλλα τμήματα νομίζομεν ότι, δέον ν' αποστείλητε επεξηγηματικές εγκυκλίους, δεδομένου άλλως ότι παρ' αυτοί η συγκέντρωσις δύναται να γίνη ταχύτερον και άνευ κωλύματος (δια κρούσεως κωδώνων εκκλησιών, κηρύκων κλπ.) και προς τους οποίους καθίστατε επίσης γνωστόν, δια των μέσων άτινα διαθέτετε, πως και πόθεν θα βαδίσουν προς το σημείον όπερ θέλετε και το οποίον θα ορισθή δι' υποδείξεων είτε εντεύθεν, είτε από τον πιθανώς υπάρχοντα οριστικόν Διοικητήν της μονάδος σας.

η') Η εν λόγω οργάνωσις δέον να σχηματισθή εντός του ελαχίστου υλικού χρόνου του απαιτουμένου απαιτητήτως.



θ') Αν υπάρξει στρατιωτικός Διοικητής, υφ' υμών ορισθησόμενος ή Γενικός τοιούτος δια τον νομόν σας, ούτος θα μεριμνήση περί πάντων, εν εναντία περιπτώσει θ' ανακοινώσωμεν εν καιρώ υμίν τα περαιτέρω.

Επαναλαμβάνομεν ότι πάντα τ' ανωτέρω πρέπει να επιτευχθώσι ταχύτατα, εν ανάγκη εγκαταλειπομένου, από τους ενθουσιώδεις στρατιώτας της ιδέας επ' ολίγας ημέρας και εκ τούτων πάλιν από τους μη κατατρυχομένους από βιωτικές καθημερινάς ανάγκας, πάντος άλλου έργου επαγγελματικού, μη λησμονουμένου ότι πάντες ημείς είμεθα ιεραπόστολοι μιας ιδέας, ουχί ολογώτερον υψηλής εκείνης, ην εξυπηρέτησε προς ενός αιώνος η Φιλική Εταιρία.

Όπως και εν τη προηγούμενην υπ' αριθ. 10 εγκύκλω ημών εγνωρίσαμεν υμίν τα κέντρα των Νομών (κατά την παλαιάν Διοικ. Διαίρεσιν) θέλουσιν ευρίσκεσθαι εις άμεσον επαφήν προς ημάς, έχοντα αυτοβουλίαν ενεργείας δια τα τμήματα τα περιλαμβανομένα εν των υπ' αυτά Νομώ. Δεν προκύπτει ουδεμία ανάγκη να τονίσωμεν υμίν ότι, εις το μέγα έργον το διεξαγόμενον δέον να πρυτανεύη αφοσίωσις, πίστις, ενθουσιασμός, πειθαρχεία σιδηρά, πειθαρχεία μη επιβαλλομένη εις ημάς ουδαμόθεν, ως εν τω στρατώ, αλλ' αναγνωριζόμενη μόνον ως καθήκον αυτοβούλως υφ' υμών και εχεμύθεια.

Έχοντες την τιμήν, αξιότιμοι συστρατιώται, να φέρωμεν εις γνώσιν υμών τας εκτεθείσας σκέψεις, και την πεποίθησιν ότι η πραγματοποίησις αυτών αναλαμβάνεται από στιβαράς χείρας ότι δε τα προσδωκόμενα αποτελέσματα θέλουσι συγκομισθή και εν θα καιρώ θα γνωσθώσιν ημίν ταύτα.

Διατελούμεν μετά πάσης τιμής  
Ο  
ΠΡΟΕΔΡΟΣ  
ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΣ ΓΕΝ. ΣΤΡΑΤ. ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ  
ΙΩ. ΣΑΓΙΑΣ

### III. «Ενημέρωση περί επικείμενης αγροτικής εξέγερσης»/10.10.1916

Παρατίθεται αυτούσιο το έγγραφο όπως βρέθηκε στο αρχείο του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου: ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 71, «Ενημέρωση Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων περί επικείμενης αγροτικής εξέγερσης», 10.10.1916.

---

#### ΠΡΟΣ

Τα εν Βόλω, Λαρίσση, Τρικκάλους, Καρδίτση και Ιωαννίνους παραρτήματα.

Λαμβάνομεν την τιμήν, αφορμή λαμβάνοντες εκ των εν τω Τύπω δημοσιευόμενων περί εξεγέρσεως των παρ' υμίν επιμόρτων καλλιεργητών κατά των ιδιοκτητών, θεωρούμεν δ' εν τω παρόντι ότι η δικαία άλλως αυτή εξέγερσις θέλει αποβή προς βλάβην των Εθνικών συμφερόντων, διότι δεν πρέπει ν' αγνοήτε ότι της τοιαύτης εξεγέρσεως θα επιζητηθή, αν δεν επεζητηθή ήδη, να γίνη προδοτική εκμετάλλευσις, να παρακαλέσωμεν υμάς όπως ασκήσητε άπασαν την ηπίαν επιρροήν των επιστράτων προς κατάπαυσιν της εξεγέρσεως ταύτης, διαβεβαιούντες τους καλλιεργητάς ότι εν καιρώ θέλουσιν έχει πάντας ημάς παρά τω πελυρόν των προς δικαίαν διευθέτησιν του ζητήματος.

Πεπείσμεθα, αγαπητέ συνάδελφε, ότι θέλετε επιδιώξει και επιτύχει το επιδιωκόμενον και θέλετε εν καιρώ γνωρίση ημίν το αποτέλεσμα των ενεργειών σας.

Μετά αγάπης και τιμής

Ο Πρόεδρος  
(Υπογραφή του Ιω. Σαγιά)

Ο Γεν. Γραμματεύς α.α.  
(Δυσανάγνωστη υπογραφή)

#### IV. Εγκύκλιος 20 / 15.10.1916

Παρατίθεται αυτούσια η εγκύκλιος όπως βρέθηκε στο αρχείο του Πανηπειρωτικού Συνδέσμου: ΖΔΚΙΒΙ, Αρχείο Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, φακ. Β: Αρχείον Επιστράτων Ηπείρου 1915-1917, Έγγραφο 4: Εγκύκλιος υπ' αριθμόν 20/Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων, 15.10.1916.

---

Ο  
ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΦΕΔΡΩΝ  
ΠΡΟΣ  
ΤΑ ΕΝ ΤΩ ΚΡΑΤΕΙ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΑΥΤΟΥ

Λαμβάνομεν την τιμήν να κοινοποιήσωμεν υμίν κατωτέρω, ως έχει, την υπ' αριθ. 933/20 εγκύκλιο μας προς τα εν τη Αττική ημέτερα τμήματα προς γνώσιν ημών και των υφ' υμάς τμημάτων και συμμόρφωσιν εφ' όσον ήθελεν αυτή τύχει της εγκρίσεως υμών.

Αθήνα 15 Οκτωβρίου 1916.

Προς τα Τμήματα Αττικής

Αφορμήν λαβόντες εξ αποφάσεων Τμημάτων τινών περ' ημών περί τελέσεως κοινών γευμάτων εν πλησιοχώροις έξο, ας μεταξύ των αποτελούντων των Τμημάτων μελών, και δια κοινών αυτών εράνων (ρεφενέ), θεωρούντες δε ότι η ωραία αυτή ιδέα σκόπιμον είνε να τύχη πραγματοποιήσεως από μέρους πάντων των τμημάτων του Νομού, διότι εν ενί γεύματι κοινώ εν εξοχή, φυσικόν είναι ο άνθρωπος να λησμονή τας καθημερινάς πιέσεις του βίου και να επιδίδεται, μιμούμενος τους άλλους, μετά προσοχής εις την σαφεστέραν αντίληψιν ενός κοινού σκοπού, να ενστερνίζεται δε την συνέχουσαν ιδέαν, συντελούντος άλλως προς τούτο του φυσικού περιβάλλοντος και της ευθυμίας ήτις επακολουθεί πάσαν συγκέντρωσιν επί το αυτό προς διασκέδασιν ομοφρονούντων συνιστώμεν ενθέρμως όπως η ωραία αυτή ιδέα τύχη της εγκρίσεως υμών και επιζητηθεί η πραγματοποίησις αυτής.

Κατά τα κοινά ταύτα γεύματα θα είμεθα της γνώμης ότι, οίτε αξιότιμοι κ.κ. Πρόεδροι, οι κ.κ. Σύμβουλοι και τα εκ των μελών δυνάμενα, συντελεστικόν θα ήτο να θίγωσι τα θέμα όπερ είναι ο κύριος ημών σκοπός.

Ας εξαγγέλωσι προς τους συστρατιώτας ημών ότι μετά αγώνας μακρούς και αδιαλείπτους οίτινες επνίγοντο μεν εις το αίμα του δουλωθέντος Γένους αλλ' απεδείκνυν την αντοχήν και ζωτικότητα αυτού, ανέτειλε τέλος επί της ιεράς και υψηλής κορυφής της Αγίας Λαύρας η εκλεκτή του Κυρίου ημέρα, η αθάνατος 25<sup>η</sup> Μαρτίου, κατά την οποίαν οι Πατέρες μας εβροντοφώνησαν «Ελευθερία ή θάνατος»

και δια των χειρών ενθουσιώδους λειτουργίας του υψίστου, του Παλαιών Πατρών Γερμανού, εκήρυξαν την Επανάστασιν και έθεσαν ούτω το έργον αυτών υπό την σσέπην και αντίληψην του Θείου.

Το «Ελευθερία ή θάνατος» επανέλαβεν ο Ελληνισμός σύσσωμος και δια κατορθωμάτων ηρωικών και απαραμίλλων κατά ξηράν και θάλασσαν, έδρεψεν, θεία συνάρσει, την Νίκην και ελάμπρυναν την Ιστορία του Γένους και του Αιώνος, παρέδωκαν δε εις ημάς, τους επιγενομένους, Μητέρα Ελευθέραν, περισυλλέγουσαν και θάλπουσαν εις τους κόλπους αυτής υποδούλους αδελφούς υπό πικροτάτης δουλείας τυρρανηθέντας, ως η όρνις περισυλλέγει τους νεοσσούς υπό τας πτέρυγας της.

Είπατε εις αυτούς ότι οι τόσοι ηρωισμοί και θυσίαι αιώναν ολοκλήρων, οι ποταμοί του χυθέντος αίματος υπό των εν τοις πεδίοις των μαχών και τοις κύμασι του Πόντου Υπερφυών μαχητών προς ανάκτησιν της απολεσθείσης ελευθερίας, αξιούσι την τόνωσιν πάντων ημών δια την διατήρησιν της ελευθερίας ταύτης, τόνωσιν ήτις θα είναι δι' Αυτούς ο στέφανος προς την Δόξαν των και το ευχαριστήριον ανάθημα εις την οφειλομένην ευεγερσίαν.

Ας ακούσωσιν από τα χείλη υμών ότι επιβάλλεται εις ημάς ως καθήκον τιμής και ευγνωμοσύνης, εις ημάς τους δρέποντας τους καρπούς του αίματος και των θυσιών εκείνων, εις ημάς τους απολαύοντας μέχρι ταύτης της στιγμής του Θείου της ελευθερίας δώρου ή να την διατηρήσωμεν ή να πέσωμεν υπέρ ταύτης.

Ανακοινώσατε προς αυτούς ότι ο ηρωικός Αυτοκράτωρ Παλαιολόγος, έπεσεν ανδρείως μαχόμενος ουχί ίνα νικήση, διότι τούτο ήτο αδύνατον, αλλ' ίνα κληροδοτήση εις ημάς τους μεταγενέστερους την παράδοσιν της ιδέας της υπέρ Πατρίδος αυτοθυσίας, παράδοσιν, θεωρηθείσαν ως σβεσθείσαν κατά τα 500 έτη δουλείας, παράδοσιν όμως αναλάμψασαν και καθοδηγήσασαν το έθνος τω 1821 και τω 1912-1913 εις την Νίκης και εις την Δόξαν.

Τονίσατε προς αυτούς ότι το αίμα Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου, το τίμιον αίμα του ηρωικού Στρατιώτου και Αυτοκρατόρος, εχύθη επί των τειχών της Κωνσταντινουπόλεως, οι θρόμβοι δε αυτού επλαισίωσαν εν τη θυσία την ιεράν παράδοσιν της Αναστάσεως του πίπτοντος γένους.

Αναγγείλατε προς αυτούς, το αθάνατον του Ρήγα «καλύτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή κτλ.» σπόρου, ούτινος τους καρπούς ημείς εδρέψαμεν και είπατέ τους εν ταύτω ότι τους καρπούς του έργου ημών θα δρέψωμεν ημείς και τα τέκνα ημών.

Μη λησμονήσητε να τους ειπήτε, όπως και εις προηγούμενη ημών εγκύκλιω ετονίσαμεν υμίν, ότι τίποτε ολιγώτερον αλλ' η ελευθερία και ο εθνισμός της Φυλής διατρέχουν τον έσχατον των κινδύνων και ότι την στιγμήν καθ' ην θ' απαιτηθή παρ' ημών όπως αναγνωρίσωμεν την υποδούλωσιν ταύτη θ' απαντήσωμεν απτόητοι, ακλόνητοι, αδιάσειστοι, το αθανατον Εκείνο των προγόνων ημών «**Μολών Λαβέ**».

Υπομνήσατε εις αυτούς ότι εις τους αγώνας του έθνους, τω 1453 ανέλαμψεν ο υπερασπιστής των Δικαίων της φυλής Κωνσταντίνος ο 11ος, όστις εκληροδότησε το

Μέγα αυτού έργον δια μέσου των αιώνων εις τον Κωνσταντίνον Ελευθερωτήν τον 12ον.

Εις τον Κωνσταντίνον των 12ον τον Έλληνα Βασιλέα, Όν εγαλούχησε και ήνδρωσεν η παράδοσης του 11ου των Κωνσταντίνων, Όν επλαισίωσαν οι θρύλλοι του Γένους και Όστις, Μνήμων και Τηρητής Πιστός της αποστολής της Φυλής, ωδήγησε προσφάτως πάντας ημάς τους Συμπολεμιστάς Του εις την Νίκην και εις την Δόξαν αλλά και απέδωκε το θείον της Ελευθερίας δώρον μίαν Νέαν Ελλάδαν, ίσην προς Ημάς ως προς την έκτασιν και τον πληθυσμόν, απόδωκε την θείαν ελευθερίαν, δια του αίματος των αγώνων και των θυσιών ημών των Ελλήνων συστρατιωτών Του και του Ελληνικού λαού, και εις την οποίαν σήμερον νέαν Ελλάδα εκβακχεύονται, υπό την ασπίδα των ισχυρών της Γης οι πατριδοκάπηλοι των οποίων η Ιστορία αλλά και ημείς δεν θα αφήσωμεν αστιγμάτιστον την διαγωγήν.

Διαβεβαιώσατε τους δια την ένστικτον πάντων ημών αίσθησον ότι ο Υψηλός Φρουρός των Παρακαταθηκών του Γένους, αποήτως θα απαντήσει εις δεδομένην τολμηράν και ανελεύθερον πρόκλησιν.

«ΜΟΛΩΝ ΛΑΒΕ»

Αθήναι 15 Οκτωβρίου 1916

Ο ΠΡΟΣΩΡ. ΓΕΝ. ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ

ΙΩ. ΣΑΓΙΑΣ

## Πηγές-Βιβλιογραφία

### 1. Αρχεία

Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών στην Αθήνα (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)  
Αρχείο Σταύρου Καλφακάκου  
ΓΑΚ-Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου  
ΓΑΚ Αιτωλοακαρνανίας  
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο-Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης  
Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων  
Ιστορικό Αρχείο Δήμου Ιωαννιτών  
Μουσείο Μπενάκη  
Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών

### 2. Τύπος

Ακρόπολις, 1916  
Αστήρ, 1916  
Βήμα του Μεσολογγίου, 1916  
Εμπρός, 1916  
Εστία, 1916-1917, 1924  
Ήπειρος, 1913-1917  
Νέα Ημέρα, 1915-1917  
Νεολόγος Πατρών, 1915  
Πατρίς, 1915-1916  
Πατρίς, 1915-1916  
Ρωμηός, 1916  
Ταχυδρόμος του Βόλου, 1916  
Ταχυδρόμος των Ιωαννίνων, 1915-1916

### 3. Αναμνήσεις-Ημερολόγια

Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιωάννης Μεταξάς, *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού. Κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2010 [1994].

Αρχιμανδρίτης Γερμανός Κ. Δημάκος, *Στο βουνό, με τον Σταυρό, κοντά στον Άρη. Στρατιωτικός ιερέας στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Τρίκαλα 2005.



Στρατηγού Παναγιώτη Γ. Δαγκλή, *Αναμνήσεις, έγγραφα, αλληλογραφία. Το αρχείο του*, Ξ. Λευκοπαρίδης (επιμ.), Βιβλιοπωλείον Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965.

Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο, αναμνήσεις, μαρτυρίες, αλληλογραφία*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1978.

Κωνσταντίνου Γ. Ζαβιτσιάνου, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1922)*, Αθήνα 1946.

Κωνσταντίνος Καζαντζής, *Ο Αντίχριστος του Βενιζέλου: Ολόκληρος η πολεμική αρθρογραφία μου κατά της πολιτικής Βενιζέλου*, Τυπογραφείον Ι. Βαρτίου, Αθήνα 1926.

Αλέξανδρος Δ. Λιβαδεύς, *Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον. Ο πρόδρομος της απελευθερώσεως της Ηπείρου*, Αθήνα 1964.

Αλέξανδρος Λιβαδεύς, «Η Ηπειρωτική Εταιρία και η συμβολή των Ηπειρωτών κατά τους αγώνες 1912-13», *Ηπειρωτική Εστία*, 9/(1953), σ. 18-24.

Αλέξανδρος Λιβαδεύς, «Η Ηπειρωτική Εταιρία και η συμβολή των Ηπειρωτών κατά τους αγώνες 1912-13», *Ηπειρωτική Εστία*, 11/(1953), σ. 239-242.

Σπύρος Μελάς, *Οι πόλεμοι 1912-1913*, Εκδόσεις Μπίρης, Αθήνα 1958.

Δημήτρης Μεράνος, *Το σημειωματάρι ενός Μετσοβίτη 1871-1943*, Επιμέλεια και προλεγόμενα Γεώργιος Πλατάρης, Αθήνα 1972.

Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Γράμματα από τα βουνά. Σημειωματάριον*, Πρόλογος και επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1971.

Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως, Θάνος Βερέμης-Κατερίνα Μπούρα* (επιμ.), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1984.

Laird Archer (επιμ.), *Κωνσταντίνος Μ. Μελάς*, Αθήνα 1954.

#### **4. Άρθρα**

Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ. 171-204.

Βαρβάρα Αγγέλη, *Τρεις πλατείες και οι ταμπέλες τους*:

<https://typos-i.gr/article/treis-plateies-kai-oi-tampeles-toys>

Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α', Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 173-221.

Σία Αναγνωστοπούλου, «Η σύγκρουση Χ. Τρικούπη-Ιωακείμ Γ'. Όψεις τη πολύπλοκης και αντιφατικής διαδικασίας για την επιβολή της Αθήνας ως πολιτικο-εθνικού κέντρου», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 99-106.

Δημήτριος Αργυρός, «Η σχολαρχία του αρχιμανδρίτου Δημητρίου Ευθυμίου-Παππά (1912-1924) και η πρώτη περίοδος λειτουργίας της Σχολής Βελλάς», στο *Εκατονταετηρίς Σχολής Βελλάς (1911-2011). Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: 6-9 Οκτωβρίου 2011*, Ανώτατη Εκκλησιαστική Σχολή Βελλάς Ιωαννίνων, Βελλά Ιωαννίνων 2013, σ. 113-132.

Κωνσταντίνος Βακατσάς, «Η ιταλική κατοχή του 1917-1919 στο αρχείο της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου», *Δωδώνη* 30 (2001), 319-336.

Χριστίνα Βαρδά, «Πολιτεύομενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα», *Μνήμων* 8 (1982), 47-63.

Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Βενιζέλος και Τσώρτσιλ: Οι βάσεις της αγγλο-ελληνικής συνεννόησης (1912-1913)», στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φυλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 87-100.

Αρσένης Γεροντικός, «Κώστας Μέρτζιος», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 774-775.

Βασίλης Θ. Γεωργάκης, «Η ηθική της πείνας. Ο αγροτικός χώρος της Ηπείρου κατά τον Εθνικό Διχασμό (1915-1917)», στο Νίκος Ποταμιάνος (επιμ.), *Εκδοχές της ηθικής οικονομίας. Ιστορικές και Θεωρητικές Μελέτες*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Ρέθυμνο 2021, σ. 101-123.

Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική Πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, Α', Τόμος, Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 107-147.

Γιάννης Γιανουλόπουλος, «Το ελληνικό παρακράτος και η μακρά ιστορία του, το φοιτητικό κίνημα των αρχών της δεκαετίας του 1960: Η δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη», στο Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη. Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, σ. 139-178.

Αλέξανδρος Δάγκας, «Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Β', Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, 155-201.

Βασίλης Δαλκαβούκης - Κατερίνα Τσέκου, «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στον χώρο: Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής», στο Αντρέας Αντρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη, (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 115-131.

Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Το πολιτικό και κοινωνικό μήνυμα του βενιζελισμού της Ανόρθωσης», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο-Μπενάκειο Μουσείο, Αθήνα 1988, σ. 23-32.

Στράτος Δορδανάς, «Παρακρατικές οργανώσεις και Ακροδεξιά. Από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα της κρίσης», *Αρχειοτάξιο* 16 (2014), σ. 31-45.

Στράτος Δορδανάς: «Το τρίκυκλο, ένα «ατύχημα» και η αδέκαστη δικαιοσύνη», στο Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη. Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2016, σ. 41-53.

Χάρης Εξερτζόγλου, «Θεωρίες συνομωσίας: Δημήτρης Μιχαλόπουλος, Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση», *Σύγχρονα Θέματα* 66 (1998), σ. 190-192.

Καλλιόπη Καλποδήμου, Γεώργιος Κόνδης, «Ο αντίκτυπος του Εθνικού Διχασμού (1915-1917) στην περιφέρεια. Η περίπτωση της Αργολίδας», στο Δημήτριος Κ. Γιαννακόπουλος, Ευάνθης Σ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *1915-2015. 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*, Άργος 2018, σ. 150-189.

Βασίλης Κολιός, «Οι πρώτες εκλογές στην ελεύθερη Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), σ. 359-384.

Βασίλης Κόντης, «Ο Βενιζέλος και η κυβέρνηση της Αυτόνομης Β. Ηπείρου (1914)», στο Θάνος Βερέμης, Γ. Γουλιμής (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 171-190.

Δημήτρης Κουσουρής, «Ο φασισμός στην Ελλάδα: Συνέχειες και ασυνέχειες κατά τον ευρωπαϊκό 20ο αιώνα», στο Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.) *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά. Αστυνομία, Δικαιοσύνη, Στρατός, Εκκλησία*, Εκδόσεις Νήσος-Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα 2014, σ. 33-81.

Ανδρέας Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και 21η Απριλίου*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1975.

Γεώργιος Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20», στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότης, Αθήνα 1980, σ. 49-84.

Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Το βλαέτι των Ιωαννίνων (Ηπείρου) στα χρόνια της απελευθέρωσης του από τον οθωμανικό ζυγό, 1910-1913», στο Γιάννινα-Ήπειρος 19ος-20ος αι. *Ιστορία-Κοινωνία-Πολιτισμός, Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συνεδρίου*, Δήμος Ιωαννιτών, Γιάννινα 1993, σ. 55-102.

Σοφοκλής Δ. Λώλης, «Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδας Κύρος Σπυρίδων», *Θεολογία*, τόμ. 1, τχ. 27 (1956), σ. 1-8.

Ελευθερία Κ. Μαντά, «Η Ήπειρος κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ιταλική κατοχή, 1917», στο Δημήτριος Κ. Γιαννακόπουλος, Ευάνθης Σ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *1915-2015. 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*, Άργος 2018, σ. 91-102.

Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι Πόλεμοι», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Α΄, Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 149-187.

Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι λυτρωτές των αλύτρωτων αδελφών: Πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι της πολεμικής προετοιμασίας της χώρας (1881-1897)», στο Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 107-118.

Σπύρος Μαρκέτος, «Η ελληνική αριστερά», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Β', Μέρος 2°, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 125-153.

Σπύρος Μαρκέτος, «Βιβλιοκρισία: Δημήτρης Μιχαλόπουλος, Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 320-332.

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Ένας φασισμός προδρομικός, αλλά ατελής», *Ε Ιστορικά* 57 (2000), σ. 20-25.

Άννα Μαχαιρά, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Τόμος Β', Μέρος 1°, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 107-131.

Λέων Ι. Μελάς, «Ολίγα για τον Κωνσταντίνο Δ. Μέρτζιο. Τον δάσκαλο», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 785-792.

Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα*, Τόμος Α', Μέρος 2°, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 37-105.

Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Η οργάνωση του κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο», *Δωδώνη*, τόμ. 16, τχ. 1 (1987), σ. 497-610.

Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 6<sup>ος</sup>, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 31-40.

Ηλίας Νικολακόπουλος, Νίκος Οικονόμου, «Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού. Εκλογές 1910-1912», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ.45-73.

Νίκος Οικονόμου, «Τα ελληνικά πολιτικά ρεύματα πριν από τον Ελευθέριο Βενιζέλο», στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 477-482.

Νίκος Οικονόμου, «Οι δύο γενικές εκλογές του 1915: Μια ιχνηλάτηση της πρώιμης εκλογικής γεωγραφίας του Βενιζελισμού», στο Θ. Βερέμης, Γ. Γουλιμής (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1989, σ. 367-385.

Κώστας Παλούκης, «Η «Αριστερή Αντιπολίτευση» στο ΚΚΕ», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Β', Μέρος 2°, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 203-243.

Κώστας Παλούκης, «Οι Έλληνες σοσιαλιστές, ο Εθνικός Διχασμός και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», *Μαρξιστική Σκέψη* 21 (2016), σ. 191-222.

Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Ο εθνικισμός στον βενιζελικό και αντιβενιζελικό Τύπο και η εσωτερική διαμάχη 1914-1917», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο-Μπενάκειο Μουσείο, Αθήνα 1988, σ. 95-103.

Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Οι Επίστρατοι στα χρόνια του πρώτου πολέμου: πολιτική βία και «ακροδεξιές» συμπεριφορές», *Αρχειοτάξιο* 16 (2014), σ. 13-23.

Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης, «Ο σιωνισμός και η πόλη. Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σ. 169-195.

Μαρία Παππά, «Νέες Χώρες και εθνική ενσωμάτωση: Το παράδειγμα των Ιωαννίνων», στο Γεώργιος Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος (επιμ.), *Πρακτικά Α' Πανεπιστημιακού Συνεδρίου. «Ιστορία-Λογισύνη: Η Ήπειρος και τα Ιωάννινα από το 1430 έως το 1913»*, Ιωάννινα 2015, σ. 221-242.

Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολιτική τους (1910-1935)», στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1980, σ. 605-631.

Νίκος Ποταμιάνος, «Η ριζοσπαστική δεξιά και το αγροτικό ζήτημα στις αρχές του εικοστού αιώνα. Η περίπτωση της Εταιρείας “Ελληνισμός”», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 133-156.

Νίκος Ποταμιάνος, «Ο διεθνισμός ως ρήξη στη ριζοσπαστική παράδοση. Οι μετασχηματισμοί της δεκαετίας του 1910, η Ρώσικη Επανάσταση και το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1912-1924», *Τετράδια Μαρξισμού* 8 (2018-19), σ. 184-200.



Νικόλαος Β. Πατσέλης, «Σπυρίδων Σίμος», *Ηπειρωτική Εστία* 74-75 (1978), σ. 448-456.

Δημήτρης Σ. Σαλαμάγκας, «Η Κόσσα και η Βλιώρα», στο Δημήτρης Σ. Σαλαμάγκας, *Άπαντα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1983, σ. 18-32.

Τάκης Σιωμόπουλος, «Κωνσταντίνος Μέρτζιος (1886-1971)», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 771-773.

Έλλη Σκοποτέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του εικοστού αιώνα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α', Μέρος 2<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 9-35.

Χ.Ι. Σούλης, «Γεώργιος Χατζής (Πελλερέν)», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930), σ. 185-186.

Ευριπίδης Ζ. Σούρλας, «Ήπειρος και αυστριακή διπλωματία. Η ηπειρωτική επανάσταση του 1854 επί τη βάσει διπλωματικών εγγράφων και εκθέσεων του Αρχείου του υπουργείου Εξωτερικών Αυστρίας (Βιέννης) το πρώτον εκδιδομένων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 7 (1932), σ. 67-130.

Ευριπίδης Σούρλας, «Κωνσταντίνος Μέρτζιος», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 783-784.

Στέφανος Τσιόδουλος, «Η ντάπια ή η τάφρος του Βοημούνδου: Πραγματική και συμβολική οχύρωση της πόλης των Ιωαννίνων (19ος-20ός αιώνας)», *Δωδώνη* 37 (2008), σ. 255-293.

Διονύσιος Τσιριγώτης, «Από την παράδοση του οχυρού Ρούπελ στην κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης. Μια περιπτωσιολογική ανάλυση των αιτιών του Εθνικού Διχασμού», στο Δημήτριος Κ. Γιαννακόπουλος, Ευάνθη Σ. Χατζηβασιλείου, *1915-2015. 100 χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό. Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*, Άργος 2018, 23-45.

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895», στο Γεώργιος Χριστόπουλος, Ιωάννης Μπαστιάς (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 8-39.

Νικόλαος Τωμαδάκης, «Νεκρολογίαι: Κωνσταντίνος Μέρτζιος (1886-1971)», *Επιστημονική Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 38 (1971), σ. 397-421.

Πάνος Γ. Φάντης, «Κωνσταντίνος Καζαντζής. Η σκιαγραφία ενός Γιαννιώτη πολιτικού, λόγιου και συγγραφέα», *Ηπειρώτικο Ημερολόγιο* 2 (1980), σ. 171-188.

Πάνος Φάντος, «Γεώργιος Χατζής-Πελλερέν», *Ηπειρωτική Εστία* 27 (1954), σ. 730-745.

Νίκος Λ. Φορόπουλος, «Εις μνήμη Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου. Εφτά χρόνια από το θάνατό του», *Ηπειρωτική Εστία* 317-318 (1978), σ. 776-782.

Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή Εργασία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α', Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 87-121.

Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Β', Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 295-335.

Κωνσταντίνος Φρόντζος, «Σπυρίδων Βλάχος», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 20-21 (1976-1977), σ. 7-16.

Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, Τόμος Α', Μέρος 1<sup>ο</sup>, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 9-39.

Δημήτρης Χριστόπουλος, «Πρόλογος του επιμελητή», στο Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά. Αστυνομία, Δικαιοσύνη, Στρατός, Εκκλησία*, Εκδόσεις Νήσος-Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, Αθήνα 2014, σ. 9-16.

Sarah Badcock, «Women, Protest, and Revolution: Soldiers' Wives in Russia During 1917», *International Review of Social History* 49 (2004), σ. 47-70.

Marianna Christopoulos, «Anti-Venizelists criticism of Venizelos' policy during the Balkan Wars (1912-13)», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τόμ. 39, τχ. 2 (2015), σ. 249-265.

Antony James Coles, «The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots», *The Journal of British Studies*, τόμ. 18, τχ. 1 (1978), σ. 157-176.

Barbara Alpen Engel, «Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I», *The Journal of Modern History*, τόμ. 69, τχ. 4 (1997), σ. 696-721.

William Frieburger, «War prosperity and hunger: The New York Food Riots of 1917», *Labor History*, τόμ. 25, τχ. 2 (1984), σ. 217-239.

George B. Leon, «Greece and the Albanian Question at the outbreak of the First World War», *Balkan Studies*, τόμ. 11, τχ. 1 (1970), σ. 61-80.

Thierry Bonzon and Belind Davis, «Feeding the Cities», στο Jay Winter, Jean-Louis Robert (επιμ.), *Capital cities at war: Paris, London, Berlin 1914-1919*, Καίμπρητζ 1997, σ. 305-341.

## 5. Βιβλία

Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.

Διονύσιος Π. Αλικανιώτης, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημητρίου Γούναρη. Συμβολή στην ιστορία του προοδευτικού κινήματος στην Ελλάδα 1902-1922*, Αθήνα 2009.

Γεώργιος Α. Βαβαρέτος, *Γεώργιος Χατζής-Πελερρέν. Ο Ηπειρώτης αγωνιστής, ο δημοσιογράφος, ο ποιητής*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα 1963.

Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ήπειρος*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.

Κώστας Βακατσάς, *Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου: Η αγροτική ιδιοκτησία (1913-1918)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2001.

Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970 [1931].

Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1977.

Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...» *Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.

Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική συντηρητική παράταξη: Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1994.

Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-17. Καθεστωτικά, διπλωματικά και οικονομικά προβλήματα του Εθνικού Διχασμού*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1988.

Δόμνα Δοντά, *Η Ελλάς και αι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη 1973.

Στράτος Ν. Δορδανάς, *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021.

Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός, 1908-1918. Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης*, Εκδοτικός Οίκος Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1992.

Ελπιδοφόρος Ιντζέμπελης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το κόμμα των Φιλελευθέρων στην Ήπειρο. Σίμος, Καραπάνος, Γαουφαλιάς. Επιστολές, έγγραφα και μαρτυρίες*, Historical Quest, Αθήνα 2016.

Κωνσταντίνος Καζαντζής, *Ιστορίες της Πατρίδος μου*, Επιμέλεια-Εισαγωγή Γιώργος Καλογεράς, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2001.

Δημήτριος Γ. Καλούσιος, *Το Ματσούκι Ιωαννίνων*, Ματσούκι 1994.

Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ, διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* 2007.

Άριστος Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, Τύποις Πυρσός, Αθήνα 1946.

Δροσιά Κατσίλα, *Ο βίος και το έργο του Χρήστου Χρηστοβασίλη. Γραμματολογική και αρχειακή μελέτη*, Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2007.

Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003.

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς. Η ληστεία στην Ελλάδα (19<sup>ος</sup> αι.)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.

Βασίλης Κόντης, *Ευαίσθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20<sup>ο</sup> αιώνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.

Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Εκδόσεις Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972 [1956].

Γιάνης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Τόμος 13, Εκδόσεις 20<sup>ος</sup> αιώνας, Αθήνα 1958.

Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978.

Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005 [1990].

Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Δημήτρης Λιβιεράτος, *Μεγάλες ώρες της εργατικής τάξης. ΕΚΑ 1910-1916. ΕΕΑΜ 1941. ΕΡΓΑΣ 1945*, Εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα 2020 [2006].

Αλέξανδρος Μακρής, *«Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους»: Παλαιοί Πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912–1940)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιο Αθηνών 2020.

Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005.

Σπύρος Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιο Αθηνών 1998.

Σπύρος Μαρκέτος, *Πως φίλησα τον Μουσσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.

Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, Θεσσαλονίκη 1930.

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. Ο Εθνικός Διχασμός, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015.

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2017.

Λέοντας Ι. Μελάς, *Ηπειρωτικές Μελέτες. Μία οικογένεια μία ιστορία*, Αθήνα 1967.

Γεώργιος Α. Μέρτζιος, *Λάϊστα Ζαγορίου Ιωαννίνων*, Θεσσαλονίκη 1994.

Παναγιώτης Ι. Μήτσης, *Η ζωή και τα σχολεία στη Θεσπρωτία τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Φοινίκι 2006.

Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Η ξεχασμένη επανάσταση. Οι Έλληνες Επίστρατοι και ο αγώνας τους, 1916-1920*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα 2012.

Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2007.

Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου, Εναλλακτικές* Εκδόσεις, Αθήνα 1986.

Οδυσσέας Θ. Μπέτσος, *Λέλοβα. Το σημερινόν Θεσπρωτικόν και η κάτω Λάκκα Σούλι*, Πρέβεζα 1975.

Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, Ιωάννινα 1992-1995.

Βασίλης Νιτσιάκος, *Πεκλάρι. Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας*, Εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2015.

Αριστείδης Ομηρίδης-Σκυλίτσης, *Ο Ελληνικός στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Έκδοση Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1958.



Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2006.

Κώστας Παλούκης, *Η Οργάνωση Αρχείον Μαρξισμού (1919-1934). Κοινωνικοί αγώνες, πολιτική οργάνωση, ιδεολογία και πολιτισμικές πρακτικές στα εργατικά στρώματα της μεσοπολεμικής Ελλάδας*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2017.

Δημοσθένης Παπαμάρκου, *Γκιακ. Διηγήματα*, Εκδόσεις Αντίποδες, Αθήνα 2018.

Ευθυμία Παπασπύρου-Καραδημητρίου, «Ο Δημήτρης Λουκόπουλος και το έργο του», Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1980.

Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012.

Πάυλος Πετρίδης, *Ξένη εξάρτηση και εθνική πολιτική 1910-1918*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1991 [1980].

Νίκος Πουланτζάς, *Η κρίση των δικτατοριών. Πορτογαλία, Ελλάδα, Ισπανία*, Εκδόσεις Το Ποντίκι, Αθήνα 2013 [1975].

Παντελής Πουλιόπουλος, *Τι ζητούν οι παλαιοί πολεμιστές και τα θύματα στρατού*, Αθήνα 1924, ηλεκτρονική πρόσβαση:

<https://www.marxists.org/ellinika/archive/pouliop/works/war/index.htm>

Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.

Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού 1915-1922*, Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2019.

Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1993.

Δημήτρης Σαλαμάγκας, *Καθώς χάραζε η λευτεριά. Από τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στα Γιάννινα*, Έκδοση Περιοδικού «Ηπειρωτική Εστία», Ιωάννινα 1963.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. Από τις αρχές του 20ου αιώνα ως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1983.

Ευάγγελος Σήτος, *Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο την εποχή του Εθνικού Διχασμού, 1914-1917*, διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2012.

Νικόλαος Α. Σκόπας, Σπύρος Λ. Χαραμόπουλος, *Ο αγώνας των 16 χωριών της Επαρχίας Φιλιατών. Ένα αγροτικό ξεσήκωμα, 1858-1930*, Έκδοση Ομοσπονδίας Μουργκάνας, Αθήνα 1988.

Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004.

Χρήστος Τριανταφύλλου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη συλλογική μνήμη. Η ανάδειξη ενός εθνικού συμβόλου (1936-1967). Πολιτικές χρήσεις, ιστοριογραφικές αποτυπώσεις, δημόσιες μνημονεύσεις, διδακτορική διατριβή*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιο Αθηνών 2020.

Λέον Τρότσκι, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1993 [1923-1927].

Θεοδόσης Α. Τσιρώνης, *Εκκλησία πολιτευόμενη. Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

Λάμπρος Φλιτούρης, *Rorolo Albanese. Η ιταλική διπλωματία και η χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων*, Εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2006.

Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1908-1936). Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005.

Δημήτρης Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδόσεις Το Ροδακίό, Αθήνα 1999 [1953].

Χρήστος Χρηστοβασίλης, *Η Ιμπλιακοποίηση των 79 χωριών της Ηπείρου και οι αγώνες των κατοίκων των προς ανάκτησιν αυτών επί τε Τουρκοκρατίας και Ελληνικοκρατίας*, Αθήνα 1915.

Μαριάννα Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2017.

Emilio Gentile, *Φασισμός. Ιστορία και ερμηνεία*, μετάφραση Βαγγέλης Κατσιφός, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2013 [2007].

James Joll, *Η Ευρώπη 1870-1970*, μετάφραση Ελπίδα Κ. Βόγλη, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2006 [1973].

Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016 [1984].

Gunnar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα. 1821-1936*, μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006 [1992].

Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μετάφραση Βασίλης Καπετανγιάννης, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2010 [1995].

Temma Kaplan, *Red City, Blue Period. Social Movements in Picasso's Barcelona*, University of California Press, Μπέρκλεϋ/Λος Άντζελες/Οξφόρδη 1992.

George B. Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1974.

Mark Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, Alfred A. Knopf, Νέα Υόρκη 2005.

Robert O. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, μετάφραση Κατερίνα Χαλμούκου, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2006 [2004].

Robert Sayre, Michael Löwy, *Μορφές ρομαντικού αντικαπιταλισμού*, μετάφραση Στέφανος Ροζάνης, Εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα 1991.

Robert Sayre, Michael Löwy, *Εξέγερση και Μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μετάφραση Δέσποινα Καββαδία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999.

Andrea Staid, *Arditi del Popolo. Ο πρώτος ένοπλος αγώνας ενάντια στο φασισμό 1921-1922*, μετάφραση Σόνια Μαρίνου, Εκδόσεις Ευτοπία, Αθήνα 2014.

E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18<sup>ο</sup> αιώνα*, μετάφραση Γιάννης Βογιατζής, Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, Αθήνα 2020 [1971].

Charles Tilly, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, μετάφραση Θανάσης Τσακίρης, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2010 [2004].

Enzo Traverso, *Δια πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού πολέμου, 1914-1945*, μετάφραση Γιάννης Ευαγγέλου, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου. 2013 [2007].